

ЗАЛІЗНА П'ЯТА
Роман

Наш світ — страшний театр кінець кінцем;
Аж млість бере від круговерті сцен.
Потерпіть! Автор десь у п'ятій дії
Вам навісної драми суть розкриє.

ПЕРЕДМОВА

Так званий «Евергардівський рукопис» не можна вважати за цілком надійний історичний документ. З погляду історика він рясніє помилками — не у викладі фактів, але в тлумаченні їх. Оглядаючись на сім сторіч, що минули відтоді, коли Евіс Евергард закінчила свій рукопис, ми бачимо не лише події, але й їхні наслідки, яких вона собі й не уявляла. Пишучи свої спогади, Евіс Евергард не мала необхідної історичної перспективи. Вона була занадто близька до подій, які описує. Мало сказати близька — вона була у самому вирі тих подій.

І все ж «Евергардівський рукопис», як людський документ, має неоціненну вартість, хоча й тут дається взнаки те, що його авторка дивилась на все занадто зблизька, без достатньої перспективи, та ще й крізь призму свого кохання. Однак ми з усмішкою пробачимо Евіс Евергард, що вона надала таких героїчних рис своєму чоловікові. Тепер ми знаємо, що його постать не була така титанічна і не виступала так яскраво на тлі подій того часу, як може здатися з рукопису.

Ернест Евергард був людина справді видатна, але не така вже виняткова, як уявляла собі його дружина. Він був кінець кінцем лише один із численних героїв, що в усьому світі віддавали своє життя революції. Проте не можна не визнати, що він виконав величезну роботу, надто ж у царині розробки та пропаганди ідеології робітничого класу. Він називав її «пролетарською наукою» і «пролетарською філософією», виявляючи цим деяку обмеженість свого світогляду, щоправда, неминучу за тих умов.

Але вернімось до рукопису. Його головна цінність полягає в тому, що він доносить до нас почуття людей, які жили в той страшний час. Жодне інше джерело не змалює нам яскравіше психології людей бурхливого періоду між 1912 і 1932 роками — з усіма їхніми помилками й обмеженістю, сумнівами, страхами, хибними уявленнями, з їхньою безглуздою мораллю, несамовитими пристрастями, незбагненною ницістю й егоїстичністю. Нам, людям світлої доби, дуже важко зрозуміти такі речі. Історія переконує, що все справді було так, біологія й психологія пояснюють, чому наше минуле було саме таке, а не інакше, але ні історія, ані біологія, ані психологія не можуть відживити цього минулого. Ми віримо, що світ колись був такий, але він залишається чужий і незрозумілий для нас.

Та як ми читаємо рукопис Евіс Евергард, той світ стає зрозуміліший і рідніший. Ми переймаємось думками й почуттями дійових осіб цієї давноминулої світової драми і самі починаємо думати, як вони. Ми не тільки розуміємо любов Евіс Евергард до її героя-чоловіка, ми відчуваємо, як відчував він у ті давні дні, невизрачну й страшну Тінь Олігархії, що нависла над людством. І бачимо, як Залізна П'ята (що за влучна назва!) наступає на людство, погрожуючи роздушити його.

До речі, зазначимо, що саме Ернест Евергард — автор славнозвісного виразу «Залізна П'ята». Можна сказати, що це єдине з не з'ясованих досі історичних питань, на яке новознайдений рукопис проливає світло. Досі вважалося, що термін

«Залізна П'ята» вперше вжив Джордж Мілфорд у своєму памфлеті «Ви — раби!», опублікованому в грудні 1912 р. Ніяких інших відомостей про Джорджа Мілфорда — очевидно, маловідомого соціалістичного публіциста,— ми не маємо. Правда, в рукопису Евіс Евергард є згадка, що його розстріляно під час Чикагського повстання. Можна гадати, що Мілфорд чув вираз «Залізна П'ята» з уст Ернеста Евергарда під час однієї з промовив, з якими той виступав у передвибірній кампанії восени 1912 року. З рукопису видно, що сам Евергард уперше вжив цього крилатого виразу на одному приватному обіді ще навесні того ж року. Отож, скільки відомо, саме тоді вперше сформульовано цю назву олігархічного режиму.

Перемога Олігархії назавжди лишиться загадкою для історика й філософа. Інші великі історичні події були закономірними щаблями розвитку людського суспільства. А тому вони були неминучі. Настання тих подій можна було передбачити з такою ж певністю, як у наші дні астроном передбачав й вираховує рух зірок. Без тих необхідних етапів не могли б настати інші етапи соціальної еволюції. Первісний комунізм, рабовласницький лад, феодалне рабство і, нарешті, рабство капіталістичне були неминучими ступенями розвитку людства. Але смішно було б запевняти, ніби таким же неминучим етапом була й доба панування Залізної П'яти. Нині ми радше схилині вважати її якимось викривленням нормального розвитку, кроком убік чи навіть назад до жорстоких часів страшної, але настільки ж закономірної на світанку людства тиранії, наскільки випадковою була пізніше Залізна П'ята.

Хоч яка похмура доба феодалізму, історично вона була неминуча. Що, крім феодалізму, могло настати вслід за падінням такої величезної централізованої держави, як Римська імперія? Однак про Залізну П'яту цього сказати не можна. На нормальному шляху розвитку людського суспільства для неї не було місця. Доба її панування не була необхідна і тому неминуча. Для нас Залізна П'ята лишиться назавше якимсь страшним вибриком історії, примхою її, примарою, випадковістю, несподіваною й немислимою; але вона була, і це має служити попередженням для тих надто поквалітивих творців політичних теорій, що нині так самовпевнено тлумачать соціальні процеси.

Соціологи тих часів уважали капіталізм за кульмінаційний пункт панування буржуазії, достиглий плід буржуазної революції. І нині ми можемо тільки приєднатись до цієї думки. Слідом за капіталізмом мав настати соціалізм; так гадали навіть такі велетні мислі з ворожого табору, як Герберт Спенсер. Чекали, що зі смердячих останків егоїстичного капіталізму виросте квітка, про яку мріяли віками,— Вселюдське братерство. Замість цього, на наш подив і жах,— і на ще більший подив і жах тогочасних людей,— капіталізм, який, здавалося, достиг, аби впасти й зігнати, дав нову потворну парость — Олігархію.

Соціалісти початку двадцятого сторіччя запізно помітили прихід Олігархії. Коли вони схаменулися, влада Залізної П'яти вже стала жахливою, приголомшливою дійсністю, що кров'ю стверджувала себе. Але й тоді, як свідчить рукопис Евіс Евергард, ніхто не хотів вірити у тривалість її панування. Революціонери вважали, що міне лише кілька років — і Олігархія повалиться. Добре розуміючи, що Селянське повстання було стихійне, а Перше повстання — передчасне, вони не бачили того, що й Друге повстання, попри старанну підготовку і початок у передбачений момент, було приречене на ще жорстокіший розгром.

З рукопису видно, що Евіс Евергард закінчила свої спогади напередодні

Другого повстання. Саме тому в її записках немає ні слова про його трагічний кінець. Ясно, що вона сподівалась надрукувати їх зразу ж після повалення Залізної П'яти і таким чином віддати належне пам'яті й заслугам свого недавно загиблого чоловіка. А тоді сталася жахлива катастрофа, і вона в хвилину небезпеки, перед утечею чи то арештом, сховала рукопис у дуплі старого дуба в Вейк-Робін-лоджі.

Про дальшу долю Евіс Евергард ми нічого не знаємо. Напевне, її стратили найманці Залізної П'яти; а вони, як відомо, ніколи не вели обліку своїх незліченних жертв. Але, ховаючи рукопис і готуючись до втечі, Евіс Евергард навіть гадки не мала, якого жахливого розгрому вже зазнало Друге повстання. Вона не могла передбачити й того, що важкий та кручений шлях суспільного розвитку приведе в подальших трьох сторіччях до Третього й Четвертого повстань і ще багатьох героїчних виступів трудящих — поки нарешті робітничий клас здобуде остаточну перемогу в усьому світі. Йй і на думку не спадало, що ці її записки, данина кохання до Ернеста Евергарда, цілих сім довгих сторіч пролежать у дуплі вікового дуба.

Ентоні Мередіт*

АрдіС

27 листопада 419 р. ери Вселюдського братерства.

Лагідний літній вітерець шелестить у глищі могутніх секвой, грайлива Дикунка ніжно дзюрчить по мохуватому камінні. Пурхають у сонці метелики, звідусюди лине дрімотне гудіння бджіл. Така тиша і спокій навколо — а я за думками й тривогою не знаю, де дітись. Саме тиша й не дає мені спокою. Вона здається якась нереальна. Все затихло, але це тиша перед бурею. Я напружую слух і всі свої чуття, щоб уловити наближення цієї неминучої бурі. О, якби лиш не почалась вона передчасно! Аби лиш не передчасно!¹

Чи ж диво, що я така тривожна? Все думаю й думаю, і не можу відігнати тих думок. Мені так довго довелося бути в самому вирі життя, що спокій і тиша пригнічують мене. Я не можу збутися думок про той шалений ураган смерті й руйнації, що ось-ось має вибухнути. Я ніби знову чую крики жертв, ніби знову бачу те, що бачила недавно на власні очі², — як калічать і нівечать прекрасну, ніжну людську плоть, як люте насильство розлучає душі з їхніми гордими тілами. Отак ми, нещасне поріддя людей, нищили самі себе, щоб через насильство, кров і хаос пробитися до своєї мети, назавжди встановити на землі мир і щастя.

І ще — я тепер самотня... Коли я не думаю про те, що має бути, то згадую те, що було і вже не вернеться, — мого орла, що на крилах невтомних злітає до того, що завжди було його сонцем — до полум'яного ідеалу людської волі. Несила сидіти склавши руки і чекати великої події, яку він покликав до життя, хоч сам її вже не побачить. Усю свою силу і саме життя віддав він за цю справу. Це плід його праці, витвір його рук³.

Тому ці важкі й тривожні дні чекання я хочу присвятити пам'яті мого чоловіка. Є багато такого, про що з усіх, хто знав Ернеста, можу розповісти лише я одна. А таку величну постать навряд чи можна вславити надміру. Ернест був людиною великої душі, і коли я в своїй любові до нього забуваю за особисту втрату, то найдужче болить мені те, що його немає з нами, що він не побачить світанку нового дня. Ми переможемо напевне. Ернест будував надто міцно, щоби його будова могла завалитися. Горе Залізній П'яті! Близько час, коли людство

---

¹ Друге повстання значною мірою було результатом зусиль Ернеста Евергарда, хоч він, звичайно, готував його спільно з європейськими революційними лідерами. Сам Евергард не дожив до початку повстання. Його було заарештовано й таємно страчено навесні 1932 року. Але він так ґрунтовно підготував повстання, що його товаришам пощастило майже без проволки здійснити його плани. Після страти Евергарда його дружина знайшла собі притулок у Вейк-Робін-лоджі, невеличкій садибі в горах Сономи, в Каліфорнії.

² Тут Евіс Евергард, очевидно, має на увазі Чикагське повстання,

³ Хоч би як ми шанували пам'ять Евіс Евергард, однак мусимо відзначити, що її чоловік був лише один з численних діячів, які керували готуванням Другого повстання. Тепер, коли минуло вже кілька сторіч після тих подій, ми знаємо, що це повстання було приречене на поразку, навіть якби він не загинув.

випростається й скине її з себе. Щойно пролунає заклик, повстануть робітничі маси всього світу. Історія ще не бачила нічого подібного до цього повстання. Єднання робітників усіх країн забезпечене. Це буде перша міжнародна революція, що охопить весь світ⁴.

Я вся, як бачите, перейнята тим, що насувається на нас. Дні й ночі я жила тільки цим, жила так довго, що воно завжди у мене на думці. Тому, згадуючи чоловіка, я не можу не думати й про це. Він був душею цієї справи, тож як можу я відокремити його від неї в своїй думці?

Як я вже казала, є багато такого, що лише я можу розповісти про Ернеста. Всім відомо, що він тяжко працював для Революції і багато страждав. Але яке то було страждання і яка надлюдська праця, знаю тільки я сама. Я була з ним останні двадцять повних тривоги років. Я бачила його терпіння, невтомні зусилля і безмежну відданість тій справі, за яку лише перед двома місяцями віддав він життя.

На цих сторінках я спробую просто і послідовно розказати про те, як Ернест Евергард увійшов у моє життя,— про свою першу зустріч із ним, про те, як зростає він у моїх очах, аж поки я сама стала часткою його істоти, як він перевернув усю мою долю. І тоді ви, можливо, побачите його моїми очима. Я хочу, щоб ви пізнали його так, як пізнала я,— в усьому, oprіч хіба рис, надто інтимних і дорогих мені, аби розповідати про них.

Уперше я побачила Ернеста в лютому 1912 року. Мій батько⁵ запросив його до нас на обід. Жили ми тоді в Берклі, у власному будинку. Не можу сказати, що моє перше враження від Ернеста було дуже сприятливе. Ернест був один з багатьох гостей на тому обіді, і у вітальні, де ми зібрались, чекаючи, поки зійдуться всі запрошені, видавався досить химерною появою. Тоді в нас зібравсь, як жартома казав тато, «синадріон», і серед гурту священників Ернест, звичайно, виглядав не на своєму місці.

Перш за все вбраний він був не до лица. Готовий костюм з темного сукна сидів на ньому якось неідеально. Йому взагалі не можна було носити одяг, куплений готовим. Сукно напиналося на його м'язах, а поміж широкими плечима бралось зморшками. Шия в нього була могутня, як у боксера⁶. То ось який він, цей

---

⁴ Друге повстання справді набуло міжнародного характеру. Його план був занадто грандіозний, щоб бути витвором однієї людини, навіть геніальної. За одним сигналом мали повстати трудящі всіх олігархічних країн світу. Німеччина, Італія, Франція і вся Австралазія — на той час робітничі держави з соціалістичними урядами — були готові надати допомогу повсталим. Вони й справді відважно стали до бою, і саме тому розгром Другого повстання був і їхньою поразкою. Уряди цих країн було повалено, і об'єднані олігархічні держави нав'язали їм свій лад.

⁵ Джон Канінгем, батько Евіс Евергард, був професор Каліфорнійського університету в містечку Берклі. З фаху він був фізик; oprіч викладання, виконав багато оригінальних досліджень і був вельми визначним ученим. Його головний внесок у науку — дослідження електрона і капітальна праця «Тотожність матерії та енергії», де він бездоганно й остаточно довів, що елементарна одиниця матерії і елементарна одиниця енергії тотожні. Думку ту висловлювали, не довівши її однак, сер Олівер Лодж* та інші дослідники нової тоді царини радіоактивності.

⁶ Так називалися люди, що, за тодішнім звичаєм, билися між собою навулачки за грошову винагороду. Коли одного було побито до неприємності або до смерті, другий одержував гроші.

«соціальний філософ» і колишній коваль, нове відкриття мого тата, подумала я. Своїми випнутими м'язами й бугаячою шиєю він і справді скидався на коваля. Знов самородок, ураз наліпила я етикетку. «Сліпий Том»⁷ робітничого класу.

Але як він стиснув мені руку! Його потиск був твердий і сильний, своїми чорними очима він сміливо дивився на мене — занадто сміливо, здалося мені. Бачте, тоді я ще була цілком дитина свого класу, і класовий інстинкт був у мені дуже сильний. Така сміливість з боку людини мого кола була б майже непростенна. Пригадую, що тоді я мимохіть спустила перед ним очі й відчула справжню полегкість, коли, поминувши його, звернулася з привітанням до єпископа Моргауза — мого улюбленця, приємного й поважного чоловіка середніх літ, що вродою й добрістю скидався на Христа, а до того ж був дуже інтелігентний.

Ця сміливість, що тоді здалася мені самопевністю, була головною рисою вдачі Ернеста Евергарда. Він був людина проста й пряма, нічого не боявся і не любив марнувати час на всілякі умовності та церемонії. «Ти сподобалась мені,— пояснював він багато пізніше,— то чому ж я не повинен був дивитися на те, що мені подобається?» Я вже сказала, що Ернест нічого не боявся. Він був природжений аристократ — хоч перебував у протилежному таборі. Це була надлюдина, справжня «білява bestія», як її змалював Ніцше⁸, але передовсім він був палкий демократ.

Через те несприятливе перше враження я, бавлячи інших гостей, зовсім забула про робітничого філософа, хоч за столом раз чи двічі звернула увагу на нього — зокрема, на глузливі іскринки, що блискали в його очах, коли він прислухався до священницьких розмов. А він не позбавлений гумору, подумала я і майже пробачила йому його вбрання. Та минав час, минав і обід, а він усе не втручався в розмову. Священики говорили без упину про робітничий клас, про його ставлення до церкви та про те, що церква зробила або робить для нього. Я помітила, що мого батька починає дратувати Ернестова мовчанка. Нарешті, скориставшись із хвилинної тиші, тато попросив його висловитись, але Ернест лише знизав плечима: «Мені нема чого сказати»,— і жував собі далі солоний мигдаль.

Однак тата не так легко було скараскатись. Трохи згодом він сказав, звертаючись до всіх:

— Серед нас є представник робітничого класу. Я певен, що він може висвітлити все з нового для нас погляду, і цікавого, й повчального. Я маю на увазі містера Евергарда.

Решта гостей, чменно вдаючи зацікавленість, теж почали прохати Ернеста викласти свої погляди. Вони зверталися до нього так ласкаво й підбадьорливо, аж ніби поблажливо. Але я помітила, що Ернеста те смішить. Він повільно обвів усіх очима, і знову я побачила глузливу іскринку в його погляді.

— Я не маю досвіду в гречностях священницьких диспутів...— скромно почав він і затнувся нерішуче.

— Просимо, просимо! — підбадьорювали його, а доктор Гамерфілд сказав:

— Ми не ображаємось на правду, хоч би з чиїх вона була уст. Аби тільки

---

⁷Ця неясна згадка стосується сліпого музики-негра, що викликав шалене захоплення публіки в другій половині XIX ст. християнської ери.

⁸Фрідріх Ніцше — божевільний філософ XIX ст. християнської ери, що іноді вловлював примхливі відблиски істини, але врешті, заплутавшись у лабіринтах людської думки, дорозумувався до цілковитого божевілля.

щира,— додав він.

— Значить, по-вашому, правда й ширість — це не те саме? — засміявся Ернест.

Докторові Гамерфілду аж дух перейняло; він тільки й спромігся відповісти:

— І найкращі з нас можуть помилятися, молодче, навіть найкращі.

Поведінка Ернестова враз змінилася. Це була вже зовсім інша людина.

— Гаразд,— відповів він,— тоді дозвольте мені почати з того, що всі ви помиляєтесь. Ви нічого, анічогісінько не знаєте про робітничий клас. Ваша соціологія така ж хибна й нічого не варта, як і ваш метод мислення взагалі.

Мене вразило не стільки те, що він сказав, скільки те, як він сказав. Я мимоволі стрепенулася при перших звуках його голосу, що був такий же сміливий, як і його погляд. Щось у мені відгукнулось, мов на поклик сурми. Та й усіх за столом той голос ніби стрепенув, збудив з нуди й дрімоти.

— Чому ж це наш метод мислення такий хибний і нічого не вартий, молодче? — спитав доктор Гамерфілд уже ледь прикро.

— А тому, що ви метафізики. За допомогою метафізики ви можете довести все, що завгодно. А отже, кожен метафізик собі на вітиху може довести, що кожен інший метафізик помиляється. Ви анархісти в мисленні; крім того, ви божевільні деміурги. Кожен з вас живе у світі, що його він сам творить із своїх власних фантазій та бажань і що не має нічого спільного з реальністю. Ви не знаєте реального світу, в якому живете, а ваша думка якщо й здатна на щось, то лише на те, щоб бути прикладом розумової аберації.

Ви хочете знати, про що я думав, слухавши ваші балачки? Найдужче ви нагадували мені тих вимерлих середньовічних схоластів, що поважно, з ученим виглядом обмірковували глибокодумне питання про те, скільки янголів може танцювати на вістрі голки. Любі мої панове, ви такі ж далекі від справжнього розумового життя двадцятого сторіччя, як індіяньський шаман, що діяв свої закляття у первісному лісі десять тисяч років тому.

Промовляючи, Ернест увесь переймався пристрастю. Його обличчя пашіло, очі блискали вогнем, підборіддя войовниче випиналося наперед. Інакше сперечатися він не вмів. І та манера завжди розбуркувала людей. Він говорив, наче молотом трощив, неодмінно доводячи опонентів до нестями своїми нападками. Так сталося й тоді. Єпископ Моргауз весь обернувся у слух і нахилився вперед. Обличчя доктора Гамерфілда аж горіло з роздратування і гніву. Інші гості теж були роздратовані, хоч дехто ще осміхався іронічно й зверхньо. Мене все те дуже бавило. Озирнувшись на тата, я просто злякалася, що він зараз зареготчиться,— таке задоволення від вибуху цієї людини-бомби, що кинув він у наше коло, видно було на його обличчі.

— Ви висловлюєтесь не досить ясно,— перебив Ернеста доктор Гамерфілд,— Скажіть точніше, що саме ви маєте на увазі, називаючи нас метафізиками?

— Я називаю вас метафізиками, бо ви мислите метафізично,— провадив далі Ернест. — А цей метод мислення протилежний науковому методі. Ваші висновки ніколи не відповідають дійсності. Ви можете довести все, що завгодно, але будь-які двоє з вас не можуть погодитись на одній думці. Кожен з вас звертається тільки до власної свідомості, щоб у ній знайти пояснення себе самого й цілого всесвіту. А пояснювати свідомість свідомістю — це однаково, що піднімати себе самого за волосся.

— Я вас не розумію,— озвався єпископ Моргауз,— Мені здається, що всі

явища духовного світу метафізичні. Візьмімо, наприклад, найточнішу і найпереконливішу з усіх наук — математику. Адже це — чистісінька метафізика. Так само метафізичні всі розумові процеси вченого-мислителя. Я думаю, що на цьому ви погодитесь зі мною?

— Ви ж самі щойно сказали, що не розумієте мене,— відповів Ернест. — Метафізик мислить дедуктивно, виходячи з власних суб'єктивних даних. Учений мислить індуктивно, виходячи з фактів і досвіду. Шлях думки метафізика — це шлях від теорії до фактів. Шлях ученого — від фактів до теорії. Метафізик пояснює довколишній світ, виходячи з себе самого. Вчений пояснює себе самого, виходячи з довколишнього світу.

— Хвалити бога, ми не вчені,— самовдоволено промовив доктор Гамерфілд.

— Тоді хто ж ви? — обернувся Ернест до нього.

— Філософі.

— Отакої! — засміявся Ернест. — Ви відірвалися від реальної, твердої землі і злетіли в емпіреї на слові, як на повітряній кулі. Будь ласка, спустіться на землю і з'ясуйте мені точно, що саме ви розумієте під філософією.

— Філософія — це... — доктор Гамерфілд застановився на мить і відкашлявся,— це щось таке, чого не можна приступно витлумачити нікому, опріч тих умів і темпераментів, що самі є філософічними. Вузкий науковець, що встромив носа в пробірку, ніколи не зможе зрозуміти, що таке філософія.

Ернест пустив повз вуха ту шпильку. Його улюблений метод завше був повертати опонентову зброю проти нього самого. Так він зробив і зараз — із щонайприязнішою міною на обличчі.

— В такому разі ви, напевне, зрозумієте визначення філософії, яке дам я. Але перш ніж дати це визначення, я ставлю умовою, що ви або вкажете мені на яку-небудь помилку в ньому, або позбавляєтеся слова і будете метафізично мовчати. Отже, філософія — це найширша з усіх наук. її метод — такий самий, як і в кожній окремої науки і в усіх наук, разом узятих. Інакше кажучи, це індуктивний метод, за допомогою якого філософія об'єднує всі окремі науки в одну велику науку. Тому філософія — це наука наук, головна наука, коли хочете. Як вам подобається це визначення філософії?

— Похвально, дуже похвально,— промимрив доктор Гамерфілд.

Але Ернест був невблаганний.

— Завважте,— застеріг він,— що моє визначення філософії фатальне для метафізики. Якщо ви зараз же не знайдете хиби в ньому, ви надалі будете позбавлені права висувати свої метафізичні аргументи. Вам доведеться відшукати цю хибу, а не відшукаєте — то сидіть і метафізично мовчіть.

Ернест чекав відповіді. Настала ніякова тиша — надто ніякова Для доктора Гамерфілда. Він розгубився. Ернестова манера гаяти словами, мов молотом, збила його з пантелику. Не звиклий до простого, прямого методу полеміки, він почав озиратися на всіх, ніби благаючи допомоги. Проте всі мовчали. Я помітила, що тато нішком сміється, прикрившись серветкою.

— Існує й інший спосіб розвінчати метафізиків,— сказав Ернест, коли поразка доктора Гамерфілда стала цілком, очевидна,— це судити їх по ділах їхніх. Що вони зробили для людства, крім того, що вигадували химери і з власної тіні творили богів? Вони розважали людство, це правда, але яке конкретне добро вони зробили для нього? Вони філософували — вибачте мені таке вживання цього слова — про серце як оселище почуттів, тоді коли вчені

досліджували кровообіг. Вони проголошували голод і чуму божою карою, тоді коли вчені будували зерносховища та міську каналізацію. Метафізики творили богів за своїм образом і подобою, зі своїх власних бажань, тоді як учені творили дороги й мости. Метафізики проголошували землю центром усесвіту, тоді як учені відкривали Америку, вивчали зоряне небо і закони руху небесних тіл. Словом, для людства метафізики не зробили нічого корисного, анічогісінько. Крок за кроком відступали вони перед прогресом науки. Тільки-но встановлені наукою факти спростовували їхнє суб'єктивне тлумачення явищ, вони негайно вигадували нові суб'єктивні теорії, що охоплювали вже й ці нові факти. І я не маю сумніву, що метафізики робитимуть так, покіль світу. Метафізики — це шамани, шановні панове. Різниця між вами й ескімосом, що зробив собі вбраного в хутро божка і маже його китовим лоем, полягає лише в кількох тисячоліттях нагромадження фактів. Оце й усе.

— І все ж ідеї Арістотеля правили Європою протягом дванадцятьох сторіч,— бундючно промовив доктор Балінгфорд.— А хіба Арістотель не був метафізик?

Він переможно обвів очима товариство, і всі схвально заусміхалися й закивали йому головами.

— Невдалішого прикладу годі знайти,— відповів Ернест. — Ви ж посилаєтесь на найтемніший період людської історії. Його не випадково називають «мороком середньовіччя». То була доба, коли науку придушували метафізики, коли фізика перетворилась у розшуки філософського каменя, коли хімія виродилась в алхімію, а астрономія — в астрологію. Яке ж бо жалюгідне було те «панування ідей Арістотеля»!

Доктор Балінгфорд трохи зніяковів, але скоро оговтався:

— Звісно, ця похмура картина, що ви намалювали, досить переконлива; і все ж ви мусите визнати, що в метафізиці крилася велика сила, бо вона вивела людство з темряви середньовіччя у світло подальших часів.

— Метафізика тут ні до чого,— відрубав Ернест.

— Як? — обурено скрикнув доктор Гамерфілд. — Хіба не споглядальна філософія і чисте мислення призвели до великих географічних відкриттів?

— Шановний добродію,— всміхнувся Ернест,— вас, здається, позбавлено слова, доки ви не знайдете помилки в моєму визначенні філософії. Ви зараз ніби не існуєте. Але така: вже доля метафізиків, і я дарую вам. Ще раз кажу: метафізика нічого спільного з поступом не має. Хліб і масло, шовк і самоцвіти, золото й срібло — та ще, між іншим, закриття сухопутних торговельних шляхів до Індії — ось що спричинило великі географічні, відкриття. В 1453 році, як упав Константинополь, турки закрили караванний шлях в Індію. Європейські купці мусили знайти інші шляхи. Ось де справжня причина тих відкриттів. Саме шукаючи нового шляху до Індії, Колумб поплив через океан. Про це говориться в усіх підручниках історії. А зараз було здобуто нові відомості про природу, розміри та форму Землі, і Птоломеєва система полетіла шкереберть.

Доктор Гамерфілд зневажливо чмихнув.

— Ви не згодні зі мною? — спитав Ернест. — Тоді в чому я помиляюся?

— Я можу лише сказати, що не змінив свого погляду,— гостро заперечив доктор Гамерфілд. — Але то була б надто довга пісня — спростовувати вас.

— А для справжнього вченого не буває надто довгих пісень,— лагідно сказав

Ернест,— Ось чому вчені кінець кінцем знаходять істину, як колись Колумб знайшов Америку.

Я не замальовуватиму всього того вечора до самого кінця, хоч мені й тепер солодко пригадувати кожну мить, кожну подробицю тих перших годин мого знайомства з Ернестом.

Запекла словесна баталія тривала, й наші пастирі дедалі дужче гарячилися, аж на виду червоніючи, коли Ернест узивав їх філософами-романтиками та пускачами туману. І раз у раз він тіснив їх з їхніх позицій фактами. «Факт, добродію, незаперечний факт!» — проголошував він тріумфально, побивши в суперечці ще когось із них. Ернест весь ніби їчавився фактами. Він ловив своїх опонентів у пастки фактів, збивав їх з ніг фактами, розстрілював цілими випалами фактів.

— Ви, мабуть, молитесь ідолові Фактові,— шпигнув його доктор Гамерфілд.

— Немає бога, крім Факту, і пан Евергард пророк його,— підхопив доктор Балінгфорд.

Ернест тільки весело засміявся.

— Я мов той техасець,— сказав він і, побачивши, що від нього чекають пояснення, додав; — Знаєте, міссурієць завжди каже: «Не побачу — не повірю», а техасець каже: «Не повірю, доки не помацаю». З цього й видно, що він не метафізик.

Трохи згодом, коли Ернест сказав, що філософи-метафізики так і не змогли виробити критерій істини, доктор Гамерфілд раптом напосів на нього:

— А який же той критерій істини, любий мій? Може, ви ласкаво відкриєте нам те, над чим так довго й марно билися голови, мудріші за вашу?

— Аякже,— промовив Ернест, дратуючи їх своєю задирливою впевненістю. — Ті ваші мудрі голови билися над критерієм істини так тяжко, бо вони шукали його десь у захмар'ї. Якби вони не покидали твердої землі, то знайшли б його досить легко. Вони б зрозуміли тоді, що самі встановлюють критерій істини кожним своїм практичним учинком, кожною своєю думкою.

— Ні, ні, ви дайте нам критерій,— наполягав доктор Гамерфілд нетерпляче. — Не треба передмов, дайте нам те, чого ми так довго шукали. Дайте нам критерій істини, щоб ми з вами разом стали подібні до богів.

Аж до нечемності зневажливо-скептичний тон тих слів, видимо, потішив майже всіх гостей. Лише єпископ Моргауз, здавалось, почувався ніяково.

— А доктор Джордан ⁹ сформулював його дуже просто і ясно,— відповів Ернест.— Ось його критерій істини: «Чи буде з цього діло? Чи можемо ми звірити на нього своє життя?»

Доктор Гамерфілд тільки зневажливо пирхнув.

— Ви забули про єпископа Берклі ¹⁰, якого ще ніхто ніколи не спростував.

— А, король метафізиків! — засміявся Ернест.— Але й цей ваш приклад невдалий. Берклі сам засвідчував, що на його метафізику звіритись не можна.

Доктор Гамерфілд аж підскочив з обурення. У нього був такий вигляд, ніби він

---

⁹Видатний діяч освіти кінця XIX — початку XX ст. християнської ери. Був ректором Стенфордського університету, заснованого на приватні кошти.

¹⁰Філософ-ідеаліст, що довго збивав з пантелику тогочасних мислителів своїм запереченням реального існування матерії, але врешті був спростований філософським узагальненням нових відкриттів емпіричної науки,

зловив Ернеста на крадіжці або на брехні.

— Молодче! — заволав він. — Ви перевершили самі себе! Це вже зовсім нища й безпідставна інсинуація!

— Ну, тепер мене зовсім знищено, — промовив Ернест покірливо. — Не знаю лише, що мене вдарило. Може, ви дасте мені його помацати, пане докторе?

— Дам, дам, не бійтеся! — доктор Гамерфілд аж захлинався з люті, — Звідки ви взяли, ніби єпископ Берклі сам засвідчував, що на його метафізику не можна зверитися? Ви вигадали це! Ви ж не маєте ніяких доказів! На неї завше можна було зверитись, голубе мій!

— Вам треба доказів? Будь ласка. Я бачу такий доказ у тому, що... — Ернест хвильку помовчав, — у тому, що Берклі на практиці мав звичку ходити дверима, а не пертися крізь стіни. І в тому, що він волів звіряти своє життя на реальний хліб, масло та волову печеню. І в тому, що він мав звичку голитися реальною бритвою, переконавшись на ділі, що вона знімає реальний заріст із його обличчя.

— Але ж усе це речі буденні, земні! — вигукнув доктор Гамерфілд. — Метафізика ж чинна в царині чистої уяви.

— І в царині чистої уяви на неї можна зверитися? — запитав Ернест спокійно.

Доктор Гамерфілд ствердно кивнув головою.

— Ну звісно, в чистій уяві на вістрі голки можуть танцювати цілі хмари янголів, — немовби в задумі вів далі Ернест. — І ескімоський божок у хутрі, годований тюленячим лосем, теж може існувати в уяві, і звірятись на нього можна — в уяві, якщо тільки не знайти в тій же уяві доказів протилежного... Треба гадати, пане докторе, що ви теж живете в царині чистої уяви?

— «Уява — то царство моє»*, — гордо відповів доктор Гамерфілд.

— Тобто, як я вже казав, вигаете в надхмар'ї? Але ви напевне повертаєтесь на землю, як настає час обіду або як ця сама земля починає раптом труситись у нас під ногами. Або ж скажіть мені, наприклад, чи не боїтеся ви під час землетрусу, що вашу безтілесну голову може розвалити якоюсь нематеріальною цеглиною?

Доктор Гамерфілд відразу мимовільно схопився за голову, де було видно великого шрама. Випадково Ернест як у око вліпив: під час недавнього Великого землетрусу¹¹ доктора Гамерфілда мало не вбило цегляним комином, що звалився з будинку. За столом вибухнув регіт.

— Ну як? — спитав Ернест, коли веселощі вщухли. — Можете ви довести протилежне?

Запала тиша. Ернест ще раз спитав: «Можете чи ні?» — а потім додав:

— Ну що ж, ваша мовчанка — це теж аргумент, тільки не на вашу користь.

Доктора Гамерфілда було тимчасово вибито з сідла, і баталія за столом повернула в іншому напрямку. Ернест кидав священикам виклик за викликом. Коли вони твердили, що знають робітничий клас, Ернест кидав їм у вічі такі щонайпростіші факти з життя робітництва, що їх вони не знали, і пропонував ті факти спростувати. Він оперував самими фактами і не давав своїм опонентам утекти в метафізичні абстракції, щоразу вертаючи їх на тверду землю, до фактів.

Як яскраво пригадується мені ця сцена! Я ніби навч бачу Ернеста, чую бойовничі нотки в його голосі, стежу, як він безжально побиває своїх супротивників тими фактами, мов ударами батога. Ернест був Невблаганний. Він

---

¹¹ Йдеться про землетрус, що 1906 р. зруйнував місто Сан-Франціско.

сам не просив ощади¹², але й нікому не давав її. Я ніколи не забуду того прочухану, що він завдав їм під кінець.

— Сьогодні ви тут не раз наочно довели, що не знаєте робітничого класу. Дехто з вас визнав це відверто, за інших промовляло невігластво їхніх тверджень. Проте вас не можна й винуватити в цьому. Справді, звідки вам знати робітництво? Ви ж не живете з ним і серед нього. Ви тулитеся до класу капіталістів. Ще б пак ні! Капіталісти платять вам, вони годують вас, одягають в оце гарне вбрання. Натомість ви платите своїм хазяям якраз тими гатунками метафізики, що їм до вподоби, а до вподоби вони їм тому, що не загрожують панівному суспільному ладові.

По товариству перебіг годин незгоди.

— О, я не маю сумнівів щодо вашої особистої щирості,— застеріг Ернест. — Ви цілком щирі. Ви вірите в те, що проповідуете. І якраз у цьому ваша сила і ваша особлива цінність для класу капіталістів. Та досить було б вам змінити свої переконання на такі, що загрозували б панівному ладові, як ваші проповіді стали б не до вподоби вашим роботодавцям, і вам негайно показали б на двері. Адже ж такі випадки трапляються раз у раз¹³, чи не правда?

Цього разу ніхто не висловив незгоди. Всі мовчки погодилися з тими словами. Лише доктор Гамерфілд заперечив:

— На двері показують лише тим, хто збивається думкою на хибні шляхи.

— Цебто, іншими словами, на ті шляхи, котрі не до вподоби класові капіталістів,— відповів Ернест.— Отож я й кажу вам: проповідуйте собі далі, заробляйте свою платню, але, заради бога, дайте спокій робітничому класові. Ви належите до ворожого табору. У вас немає нічого спільного з робітничим класом. Ваші руки випещені, бо інші руки працюють на вас. Ваші животи розпасені на ситому харчі. — (По цих словах доктор Балінгфорд знітився, й усі мимоволі поглянули на його величезне черево. Про нього злі язика казали, що він уже багато років не бачив власних ніг).— І голови ваші напхані ідеями, що підтримують лад, який вас годує. Ви такі ж найманці — щоправда, цілком щирі,— як колись були найманці з швейцарської гвардії¹⁴. Отже, служіть своїм хазяям вірою й правдою, захищайте їхні інтереси своїми проповідями, але не лізьте до робіт нічого класу і не облутуйте його своєю брехнею. Не можна, якщо хочеш лишатися чесним, перебувати одно часно в двох супротивних таборах. Робітничий клас досі якось обходився без вас. Повірте мені, він і надалі без вас обійдеться. І навіть більше: без вас робітничому класові буде краще, ніж з вами.

---

¹² Цей вислів породили варварські звичаї тих часів. Коли в звірячому смертельному двобойі переможений кидав зброю додолу, від переможця залежало вбити його чи залишити живого.

¹³ Саме тоді багато священників було відлучено від церкви, за проповідь неприйнятних для капіталістів ідей. Особливо переслідували тих, чії проповіді набували соціалістичного присмаку.

¹⁴ Чужоземна наймана варта палацу Луї XVI, французького короля, страченого своїм народом.

Щойно двері зачинилися за останнім гостем, тато впав у крісло і вибухнув нестримним реготом. Відтоді, як померла мати, я ще ні разу не бачила його таким веселим,

— Закладаюся, що доктор Гамерфілд зроду-віку не чув нічого такого,— сміявся він. — «Гречності священницьких диспутів»! Ти завважила, як він почав, мов ягня, — Евергард тобто, — і як швидко обернувся на лева рикучого? У цього молодика надзвичайно дисциплінований розум. З нього вийшов би чудовий науковець, якби його енергія була скерована в бік науки.

Чи треба казати, що Ернест глибоко зацікавив мене саму? Не тільки тим, що він говорив і як він говорив, а й сам собою як людина. Мені ще ніколи не траплялося здібати такого чоловіка. Либонь, саме через те я була тоді ще незаміжня, хоч мала вже двадцять чотири роки. Я мусила признатися собі, що він мені сподобався. І вподобала я його не розумом і не логікою. Попри свої могутні м'язи й боксерську шию, він справив на мене враження дитинно щирого юнака. Я відчувала, що під личиною задираки-полеміста в ньому криється делікатна й чуйна душа. Не знаю, як я збагнула те, — мабуть, жіночим чуттям.

Його голос, схожий на поклик сурми, все лунав мені в душі. В ньому було щось таке, що дійшло до мого серця. Я відчувала, що хотіла б знову почути той голос, побачити іскринки сміху в його очах, що так суперечили незворушно-спокійному виразові обличчя. І ще якісь неясні, невимовленні почуття хвилювали мене. Я вже тоді майже кохала його, хоч певна, що, коли б нам не довелося знову зустрітись, ті невірзні почуття легко згасли б і я просто забула б за нього.

Та, доля не допустила до цього. Власне, не допустило нове захоплення мого батька соціологією та бесіди, що він уряджав. З фаху батько не був соціологом. Щасливий у шлюбі з мою матір'ю, захоплений дослідженнями в царині своєї улюбленої фізики, він був вельми задоволений життям. Та як померла мати, сама фізика вже не могла заповнити порожнечі в його душі. Тому він удався до філософії, потім, зацікавившись економічними науками та соціологією, поринув у них. У нього було дуже розвинене почуття справедливості, і він палко захопився ідеями боротьби з суспільною кривдою. Мене тішили ознаки цього нового зацікавлення, хоч я тоді й гадки не мала, які з того можуть постати наслідки. В правдиво юнацькому ентузіазмі він з головою поринув у нові дослідження, зовсім не дбаючи, куди вони заведуть його. Звикнувши до роботи в лабораторії, він і ідально нашу обернув у соціологічну лабораторію. На наших бесідах збиралися люди всіх чинів і станів — науковці, політики, банкіри, комерсанти, професори, профспілкові лідери, соціалісти, анархісти. Тато підбивав їх на дискусії, а потім аналізував їхні погляди на життя й суспільство.

З Ернестом він познайомився незадовго перед тим днем, як скликав у себе «синедріон». Коли гості розійшлися, тато розповів мені, як він спіткав Ернеста, проходячи ввечері вулицею і зупинившись послухати випадкового промовця. Оратор стояв на ящику з-під мила і промовляв до натовпу робітників. Той оратор і був Ернест. Він не був тільки вуличним агітатором. Він посідав високе становище в соціалістичній партії, як один з її лідерів і визнаний авторитет у питаннях соціалістичної філософії. Але він мав особливий хист простою мовою пояснювати

щонайскладніші речі, був природжений агітатор і вчитель і не гребував навіть ящиком з-під мила як кафедрою, щоб розтлумачувати робітникам економічні питання.

Тато спинився послухати його — і зацікавився. Тоді він познайомився з Ернестом і відразу запросив його до нас на обід, де мало бути багато церковників.

Вже після цього обіду тато розповів мені все, що тільки знав про Ернеста. Він походив з робітничої родини, хоч був нащадком старовинного роду Евергардів, які жили в Америці вже понад двісті років. Десятирічним хлопцем він пішов працювати на завод, тоді навчивсь фаху і став ковалем. Він самотужки здобував освіту, вивчив німецьку та французьку мови і потроху заробляв на прожиток, перекладаючи наукові та філософські праці для одного бойового соціалістичного видавництва в Чикаго. Ще трохи грошей давала йому публікація власних соціологічних та економічних робіт, що розходилися невеликими тиражами.

Ось що я довідалася про нього, перше ніж лягти спати, і довго лежала безсонна, викликаючи в пам'яті його голос. Я сама лякала своїх думок. Ернест був такий несхожий на чоловіків мого кола, такий незнайомий і такий дужий! Його владність чарувала і водночас лякала мене, бо, давши волю фантазії, я кінець кінцем почала уявляти його своїм коханим, своїм чоловіком. Я часто чула, що мужня сила нездоланно вабить жінок. Але він був занадто сильний. «Ні, ні!— вигукнула я.— Яка нісенітниця!» Але вранці я прокинулася з бажанням побачити його знову. Я хотіла знову бачити, як він громить у суперечці своїх супротивників, упевнено збиває з них пиху, розхитує їхню віру й переконання, хотіла чути бойові ноти в його голосі. А що, як він тільки задирака? Що ж, і з задираки, за його власним висловом, «може бути діло». Його задирливість захоплювала, збуджувала, як поклик до бою.

Минуло кілька днів. Я прочитала Ернестові книжки, які знайшлися у мого батька. Писав він так, як і говорив,— ясно й переконливо. Абсолютна простота його викладу переконувала навіть тоді, коли ви не хотіли здаватися. Він мав справжній хист ясно викладати думки і був чудовим популяризатором. І все ж, попри той блискучий стиль, у його книжках було багато такого, що мені не сподобалось. На мою думку, він занадто випинав те, що він називав класовою боротьбою, антагонізмом між працею та капіталом, конфліктом інтересів.

Через кілька днів тато, сміючись, переказав мені думку доктора Гамерфілда про Ернеста. Ця думка зводилась до того, що Ернест — «зухвалий шмаркач, що дере носа, нахапавшись сяких-таких знань». Доктор Гамерфілд категорично відмовився надалі зустрічатися з Ернестом,

Зате єпископ Моргауз, як виявилось, дуже зацікавивсь Ернестом і хотів нової зустрічі. «Дуже сильний молодик,— сказав він татові про Ернеста. — І повний життя. Але надто самовпевнений, надто самовпевнений».

Якось увечері тато знову привів Ернеста. А єпископ уже гостював у нас, і ми з ним пили чай на веранді. Ернест ще перебував у Берклі, де він слухав спецкурс біології в університеті і багато працював над своєю новою книжкою «Філософія та революція»¹⁵.

---

¹⁵ Книжку що багато разів тасмно публікували протягом трьох сторіч панування Залізної П'яти. Кілька примірників різних видань її зберігається в Національній бібліотеці в Ардсі.

Коли він зайшов, веранда враз стала неначе тісна. Не те, що він був дуже високий — на зріст він мав лише п'ять футів дев'ять дюймів, — але все якось наче меншало поряд з ним,

Вітаючись зі мною, він ніби трохи зняковів, що якось не пасувало до сміливого погляду його очей і твердого впевненого потиску руки. Але й у цю мить його очі дивились упевнено й рішуче. Цього разу я прочитала в них запитання, а він знову, як і перше, довго не спускав з мене погляду.

— Я переглянула вашу «Філософію робітничого класу», — сказала я, і в очах йому блиснула радість.

— Сподіваюся, — відповів він, — що ви не забували, для якого кола читачів призначено цю книжку.

— Авжеж, і саме тому я буду сперечатися з вами, — сказала я, і це пролунало як виклик.

— Я також буду сперечатися з вами, пане Евергарде, — озвався єпископ Моргауз.

Ернест знизав плечима потішено й узяв з моїх рук чашку чаю.

Єпископ уклонився мені, щоб я говорила перша.

— Своєю книжкою ви розпалюєте класову ненависть, — почала я. — Я вважаю, що хибно і навіть злочинно звертатися до нищих і брутальних інстинктів робітничого класу. Класова ненависть — це антисоціальне почуття і, мені здається, навіть антисоціалістичне.

— Не винен, — ніби на суді, відповів Ернест. — Ні в словах, ні в душі того, що я будь-коли писав, класової ненависті немає.

— Як! — вигукнула я і, діставши його книжку, розгорнула.

Він спокійно пив чай і усміхався, дивлячись, як я гортаю сторінки.

— Сторінка сто тридцять друга, — почала я голосно. — «Отже, на нинішній стадії соціального розвитку класова боротьба точиться між класом, що дає заробітну платню, і класом, що її одержує».

Я переможно глянула на нього.

— Але ж тут немає ані слова про класову ненависть, — усміхнувся він знову.

— Проте ви кажете: «класова боротьба».

— А це зовсім інша річ, ніж класова ненависть, — відповів Ернест. — І повірте мені, ми не розпалюємо ніякої ненависті. Ми тільки кажемо, що класова боротьба — це закон соціального розвитку. Ми не винайшли класової боротьби. Ми тільки пояснюємо її, як колись Ньютон пояснив силу тяжіння. Ми пояснюємо природу суперечності інтересів, що породжує класову боротьбу.

— Але ж ніякої суперечності інтересів не повинно бути! — вигукнула я.

— Отут я цілком згоден з вами, — відповів Ернест. — Це саме те, чого ми, соціалісти, домагаємося, — знищити суперечності інтересів. Дозвольте, я прочитаю інший уривок з цієї книжки. — Він узяв її й перегорнув назад кілька сторінок. — Сторінка сто двадцять шоста: «Епоха класової боротьби, що почалася з розкладу первісно-племінного комунізму і з виникнення приватної власності, закінчиться з усупільненням приватної власності».

— Я не можу погодитися з вами, — втрутився до розмови єпископ. Його бліде аскетичне обличчя ледь почервоніло, зраджуючи хвилювання. — Ви виходите з хибних засновків. Між працею та капіталом ніякої суперечності інтересів нема або принаймні не повинно бути.

— Дякую вам,— сказав Ернест цілком поважно. — Цими останніми словами ви вертаєте мене до мого засновку.

— Але чому неодмінно має бути суперечність? — допитувався єпископ.

Ернест знизав плечима:

— Гадаю, тому що ми такими створені.

— Але ж нас створено зовсім, зовсім не такими! — вигукнув єпископ.

— Ви маєте на увазі ідеальних людей? — спитав Ернест. — Людей богоподібних, саможертвонних, котрих так мало, що їх не варт і до уваги брати? Чи людей звичайних, пересічних?

— Я маю на увазі людей звичайних, пересічних,— відповів єпископ Моргауз.

— Отже, людей слабодухих, хибких, схильних помилятися?

Єпископ кивнув головою.

— Людей дріб'язкових, себелюбних?

Єпископ знову кивнув.

— Стережіться! — попередив Ернест. — Я сказав «себелюбних».

— Пересічна людина завжди себелюбна,— відважно ствердив єпископ.

— І прагне мати все, що тільки можна?

— І прагне мати все, що тільки можна. Прикро, але це правда.

— Тоді ви впіймались,— Ернестові зуби клацнули, наче пастка. — Зараз я вам це доведу. Візьмімо, наприклад, людину, що працює у вуличному транспорті.

— Вона не могла б працювати, якби не було капіталу,— перебив його єпископ.

— Слушно, але ж і ви погодитесь, що капітал загинув би, коли б не було робітників, що забезпечують йому дивіденти?

Єпископ змовчав.

— Чи ні? — наполягав Ернест.

Єпископ кивнув головою.

— Тоді ми з вами сквитались і можемо почати спочатку,— спокійним, діловим тоном сказав Ернест.— Робітники, що працюють у вуличному транспорті, дають підприємцям свою працю. Акціонери дають капітал. Об'єднаними зусиллями праці й капіталу виробляється нова вартість, нові гроші¹⁶. Ці гроші вони розподіляють між собою. Ту частку, яка припадає капіталові, ми називаємо дивідендом. Ту ж, яка припадає робітникам, — заробітною платнею.

— Ну то й що? — перебив його єпископ. — З якої речі той розподіл не може бути дружній?

— Ви вже забули те, на чому ми з вами допіру погодилися,— відповів Ернест. — Ми погодилися на тому, що пересічна людина себелюбна. Така вже вона є. А ви злігате за хмари й збираєтесь розподіляти прибутки не між тими людьми, які є, а між тими, які лишень мали б бути. Повернімось на землю Робітник, як людина себелюбна, бажає одержати від розподілу якнайбільше. Капіталіст, як людина себелюбна, бажає того ж самого. Коли ділити є не дуже багато чого, а обидві сторони хочуть мати все, що тільки можна,— неминуче виникає суперечність інтересів. Оце й є суперечність між працею й капіталом. Ця суперечність

---

¹⁶ У ті часи групи хижаків-власників контролювали всі засоби пересування і за користування ними брали з населення плату.

непримиренна. Доки існують робітники й капіталісти, вони будуть гризтися за розподіл. Якби ви сьогодні були в Сан-Франціско, вам довелося б іти через усе місто пішки. Всі трамваї стоять.

— Знову страйк? ¹⁷ — стривожився єпископ.

— Так, робітники і капіталісти, сваряться за розподіл прибутків від трамваю. Єпископ Моргауз розхвилювався.

— Але ж це тяжка помилка! — вигукнув він. — Яка короткозорість з боку робітників! Хіба можуть вони, сподіватися на наше співчуття...

— Коли ми змушені ходити пішки, — докінчив за нього Ернест.

Проте єпископ пустив повз вуха ту шпильку й вів далі:

— Не можна бути такими обмеженими. Люди повинні бути людьми, а не звірами. Разом зі страйками знову почнуться насильства й убивства, знов будуть удови й сироти. Капітал і праця повинні жити в злагоді. Вони повинні трудитися разом, дбаючи про взаємну користь.

— Ви знову залітаєте за хмари, — сухо зауважив Ернест. — Не забувайте, ми погодилися, що пересічна людина себелюбна.

— Але вона не повинна така бути! — вигукнув єпископ.

— От щодо цього я цілком згоден з вами, — відповів йому Ернест. — Людина не повинна бути себелюбна, але вона не може така не бути, поки живе в суспільстві, де основою є свиняча мораль.

Єпископ отетерів. А мій батько тільки засміявся.

— Так, свиняча мораль, — неблаганно провадив Ернест. — У цьому — суть капіталістичної системи. І саме це й захищає ваша церква, саме це ви проповідуєте щоразу, як стоїте на амвоні. Свиняча мораль! Іншої назви не придумаєш.

Єпископ Моргауз благально обернувся до тата, але той тільки засміявся, киваючи головою, й сказав:

— Боюся, що містер Евергард має рацію. Принцип «laissez faire», або «кожен сам за себе, лише чорт за всіх». Як казав містер Евергард минулого разу, ваша, церковників, функція — це підтримувати панівний лад, а він стоїть саме на цій основі.

— Але ж Христос учив зовсім іншого! — вигукнув єпископ.

— А нині церква вже не пам'ятає Христового вчення, — вкинув Ернест. — Тим-то робітникам і немає діла до церкви. Бо церква вибачає будь-яку несправедливість і жорстокість капіталістів щодо робітничого класу.

— Церква зовсім не вибачає цього, — заперечив єпископ.

— Вона не протестує проти цього, — відповів Ернест. — А оскільки не протестує, — значить, вибачає. Та це й зрозуміло, бо капіталісти ж підтримують церкву.

— Я ніколи не дивився на речі з цього боку, — наївно сказав єпископ. — Але ви, напевне, помиляєтесь. Я знаю, що в цьому світі багато сумного й лихого. І я

---

¹⁷ Страйки — конфлікти між робітниками й підприємцями — були звичайним явищем за тої доби анархії й безглуздя. Іноді робітники відмовлялися працювати. В інших випадках капіталісти відмовлялися допускати робітників до роботи. Ці конфлікти часто супроводилися справжніми битвами, де гинуло багато добра і навіть людей. Усе це, звичайно, так само незбагненне для нас, як незбагненний і інший звичай тих часів — чоловіки нижчих класів били меблі й посуд, коли сварилися зі своїми жінками.

знаю, що церква втратила тих, кого ви називаєте пролетаріатом...¹⁸

— Церква не могла втратити пролетаріату, бо він ніколи не належав церкві! — вигукнув Ернест. — Пролетаріат виріс поза церквою і без неї.

— Я вас не розумію,— промимрив єпископ.

— Ну, то я вам поясню. Наприкінці XVIII сторіччя, як було запроваджено машини й нинішню фабричну систему, великі маси трудящого люду відірвано від землі. Стару систему праці було поламано. Селян масово зганяли з їхніх сіл до міст. На фабриках біля нових машин примушували працювати не лише чоловіків, але й жінок та дітей. Робітник більше не мав родини. Умови життя його були жахливі. Історія тих часів написана кров'ю.

— Правда, правда, — урвав його єпископ із болісним виразом на обличчі. — То справді було страхоття. Але ж то діялося давно, півтораста років тому.

— Саме тоді, півтора сторіччя тому, і народився сучасний пролетаріат,— від далі Ернест. — Церква його не помічала. Хоч які криваві страхіття капіталісти чинили над народом, вона лишалася німа. Церква не протестувала тоді, як не протестує вона й тепер. Як каже Остін Льюїс¹⁹ про ті часи — ті, кому було сказано: «Пасіть овечок моїх», спокійно дивились, як тих овечок продавали в рабство, щоб замучити роботою до смерті²⁰. Церква мовчала тоді, і, перше ніж говорити далі, я хочу, щоб ви або погодились зі мною, або спростували мої слова. Отже, чи визнаєте ви, що тоді церква мовчала?

Єпископ вагався. Як і доктор Гамерфілд, він не звик до подібних, як казав Ернест, «лобових атак».

— Історію вісімнадцятого сторіччя вже написано,— напосідав Ернест.— І якби в ті часи церква не мовчала, про те можна було б прочитати в книжках.

— Боюся, що церква справді мовчала,— визнав єпископ.

— Як вона мовчить і нині.

— З цим я не можу погодитись,— заперечив єпископ.

Ернест хвилику подивився на нього пильно і прийняв виклик.

— Гаразд,— сказав він. — Зараз побачимо. Ось, наприклад, у Чикаго є жінки, що тяжко працюють за дев'яносто центів на тиждень. Чи протестувала церква проти цього?

— Я про це не знав. Дев'яносто центів на тиждень! Це жахливо!

— Чи протестувала церква? — наполягав Ернест.

— Я певен, що церква нічого про це не знала,— відчайдушно захищався єпископ.

— Але ж церкві було сказано: «Паси овечок моїх»,— глузливо мовив

---

¹⁸ Пролетаріат – від латинського слова *proletarii*; так у цензових списках Сервія Туллія* називали тих, хто не міг дати державі нічого, крім своїх нащадків (*proles*). То були люди, які не мали ні майна, ні громадського становища, ані якихось виняткових здібностей.

¹⁹ Кандидат від соціалістичної партії на пост губернатора Каліфорнії у виборах 1906 р. Англієць родом, автор низки книжок з політичної економії та філософії, один з провідних соціалістів у ті часи.

²⁰ Одна з наймоторшніших сторінок в історії людства — це визиск дітей і жінок на англійських фабриках у другій половині XVIII ст. християнської ери. В такому індустріальному пеклі створювалися найпишніші мастності тих часів.

Ернест. Тоді похопився:— Пробачте, єпископе, що я сміюсь. Але чи ж диво, що нам терпцю не стає, дивлячись на вас?.. Хіба ви коли-небудь протестували перед своєю буржуазною паствою проти праці дітей на бавовняних фабриках Півдня?²¹ Адже на цих фабриках працюють діти шести-семи років. Працюють ночами, дванадцятигодинну зміну. Ці діти ніколи не бачать сонячного світла. Вони мруть, як мухи. Дивіденди акціонерам виплачуються їхньою кров'ю. І з цих дивідендів будуються розкішні церкви в Новій Англії, щоб такі, як ви, єпископе, могли читати в них солодкі Проповіді ситим, пшеницям власникам акцій.

— Я нічого не знав про це,— кволим голосом промовив єпископ. Він зблід на виду, немов його нудило.

— Отже, ви не протестували?

Єпископ мовчав.

— Отже, церква й нині мовчить, як мовчала у вісімнадцятому сторіччі?

Єпископ знову нічого не відповів, але цього разу Ернест і не наполягав на відповіді.

— І не забувайте,— сказав він,— коли який священик надумає протестувати, йому негайно покажуть на двері.

— Ну, в це вже я не вірю,— заперечив єпископ.

— А ви протестуватимете? — спитав його Ернест.

— Покажіть мені в нашій церковній громаді такі несправедливості, як ви оце розповідали, і я виступлю проти них.

— І покажу,— спокійно сказав Ернест. — Я до ваших послуг. Я проведу вас через ціле пекло.

---

²¹ Евергард міг би навести ще яскравіші приклади відвертого захисту рабовласництва церквою в роки перед так званою «громадянською війною». Ось кілька прикладів з документів тих часів. У 1835 році Всеамериканський собор пресвітеріанської церкви постановив, що «рабство визнається як Старим, так і Новим завітом і не засуджується волею божою». У тому ж році Чарльстонська асоціація баптистів проголосила, що «право власників володіти часом своїх рабів прямо визнає творець усього сущого, бо він своєю волею надає право на володіння, кому забажає». Преподобний Е. Д. Сімон, доктор богослов'я і професор Рендольф-Меконського методистського коледжу в штаті Вірджинія, писав: «Тексти святого письма недвозначно потверджують право на володіння рабами разом з усіма наслідками, які випливають із цього права. Право купівлі й продажу рабів установлюється цілком ясно. Всюди — *чи то* звернемось ми до давньоєврейського права, встановленого самим господом, чи взагалі до звичаїв та практики всіх часів і пародів, чи до настанов Нового завіту і його моральних норм — ми доходимо висновку, що рабство не є неморальним. Оскільки встановлено, що перших африканських рабів, завезених до Америки, було продано в рабство згідно з законом, право утримувати у рабстві їхніх нащадків незаперечне. Таким чином, ми бачимо, що рабство в Америці засноване на праві».

Не диво, що на яке покоління пізніше церква співала ту саму пісню про капіталістичну власність. У великому книгоховищі в Асгарді є книжка під назвою «Спроби тлумачення» Генрі Ван-Дейка. Цю книжку було видано 1905 року християнської ери. Скільки можна судити, той Ван-Дейк був священик. Книжка ця — яскравий приклад того, що Евергард назвав би буржуазним мисленням. Зверніть увагу на подібність наведеного вище твердження Чарльстонської асоціації баптистів до твердження Ван-Дейка через сімдесят років: «Біблія вчить, що бог — власник світу. Він наділяє кожному людину згідно зі своєю власною волею, у відповідності з загальними законами».

— І тоді я протестуватиму. — Єпископ випростався, на його лагідному обличчі проступила суворість воїна. — Церква не буде мовчати.

— Вас виженуть зі служби,— попередив його Ернест.

— Я доведу вам протилежне,— заперечив єпископ. — Коли все, що ви казали,— правда, я доведу, що церква по милялася з невідання. Навіть більше, я переконаний: усе жакливе в нашому суспільстві існує лише тому, що про те не знає панівний клас. Коли він дізнається, він виправить усі свої хиби. А розкрити йому очі — це місія церкви.

Ернест засміявся — відверто глумливо; і я стала на захист єпископа.

— Не забувайте,— сказала я йому,— що ви бачите справу лише з одного боку. І в нас є багато гарного, хоч ви того й не хочете визнати. Єпископ Моргауз правду каже. Всі страхіння в нашому суспільстві можливі лише через те, що панівний клас нічого про них не знає. А причина та, що класи надто відмежувались один від одного.

— Коли хочете знати, навіть дикі індіани не такі жорстокі й кровожерні, як ваші капіталісти,— відказав Ернест, і в ту мить я майже зненавиділа його.

— Ви нас не знаєте. Ми не жорстокі й не кровожерні.

— Доведіть,— кинув він мені виклик.

— Як можу я довести це... вам? — Мене вже брала злість.

Він уважно подивився на мене.

— Я не прошу вас довести це мені. Доведіть це самі собі.

— А я й так знаю.

— Нічого ви не знаєте,— гостро відповів він.

— Тихо, тихо, дітки,— заспокійливо озвався тато.

— Яке мені діло... — почала я обурено, але Ернест перебив мене:

— Скільки мені відомо, ви — чи ваш батько, це те саме — маєте акції Сьєррських заводів.

— Ну й що з того? — відрубала я.

— Та нічого,— мовив Ернест повільно,— коли тільки не зважати на те, що сукня, яку ви носите, заплямована кров'ю. Страва, яку ви їсте, присмачена кров'ю. Кров малих дітей і дужих чоловіків крапає з вашого даху. Досить мені заплющити очі, і я чую, як вона крапає: кап, кап, кап — кругом мене.

Ніби прислухаючись до того крапоту, він заплющив очі і відхилився на бильце крісла. Сльози бризнули мені з очей від такої образи. Ще ніколи ніхто так брутально зі мною не поведився. Єпископ і тато, збентежені й уражені, спробували звести розмову на спокійніші теми, але Ернест розплющив очі, подивився на мене і порухом руки спинив їх. Губи його були суворо стиснуті, а в очах уже не світілась усмішка. Але я так і не дізналася, що він хотів сказати, яку нову кару готував мені, бо в ту саму мить до нас на Веранду зазирнув якийсь чоловік, що йшов повз наш будинок вулицею. Був той чоловік високий, бідно вдягнений і ніс на спині цілу гору плетених столиків, стільців та ширм. Він дивився на наш будинок, ніби міркуючи, чи не спробувати продати нам щось із свого краму.

— Його звать Джексон,— промовив Ернест.

— Такий здоровенний чолов'яга мав би працювати, а не ходити з крамом по

хатах²²,— сказала я.

— Подивіться на його лівий рукав,— тихо відповів Ернест.

Я глянула й побачила, що рукав порожній.

— Та кров, що крапає з вашого даху, як мені вчувалося, витекла і з його руки,— вів далі Ернест. — Джексон утратив руку на Сьєррських заводах. А ви тоді покинули його на життєвому шляху здихати з голоду, як скалічілу коняку. Кажучи «ви», я маю на увазі адміністрацію та правління компанії, що їм ви й інші акціонери платите гроші за керування вашими заводами. З Джексонем стався нещасливий випадок. Стався тому, що Джексон намагався вберегти для компанії кілька доларів. Побачивши між зубцями барабана тіпальної машини камінець, він простяг руку, щоб його вихопити, бо той камінець вибив би на барабані два ряди зубців. Але руку захопило барабаном і розтросило аж до плеча. Це сталося вночі. Завод тоді працював день і ніч, бо ринок вимагав продукції, а акціонери хотіли жирніших дивідендів. Простоявши біля машини багато годин, Джексон стомився, рухи його стали мляві, тому він не зміг вчасно вихопити руку, і машина затягла її. А в нього жінка й троє дітей.

— І що зробила компанія для нього? — спитала я.

— Нічого. А втім, дещо зробила — вона виграла позов, коли Джексон подав у суд на відшкодування непрацездатності, вийшовши з лікарні. Адже в компанії, знаєте, дуже вправні адвокати...

— Ви не все розповіли,— сказала я переконано. — А може, ви й самі всього не знаєте. Може, цей Джексон зухвало повівся.

— Зухвало! Ха-ха! — засміявся Ернест сардонічно. — Боже мій! Зухвало повівся! З відірваною рукою! Ні, Джексон дуже плохий, покірливий чоловік, і ні про яке зухвальство мови не було.

— Але ви самі кажете, Джексон програв свій позов,— наполягала я.— Якби то була вся правда, що ви розповіли, цього не могло б статися.

— Судові справи компанії веде полковник Інгрем. А він дуже спритний адвокат.

Ернест пильно подивився на мене, а потім додав:

— Ось що я пораджу вам, міс Канінгем. Поцікавтеся справою Джексона.

— Я вже сама так вирішила,— відповіла я холодно.

— От і гаразд,— промовив Ернест добродушно. — Я розкажу вам, де його знайти. Але повірте, мені стає страшно, як подумаю про все, що вам розкриє його рука.

Отак сталося, що ми обое, єпископ і я, прийняли Ернестів виклик. Коли єпископ і Ернест пішли, мене ще довго пекла образа — і за себе, і за весь свій клас. «Це якась потвора»,— думала я про Ернеста. В ту хвилину я ненавиділа його і втішала себе одною думкою: а якої ще поведінки можна чекати від колишнього робітника?

---

²² Тоді було багато бідних крамарів, що носили свій крам від будинку до будинку. То було щонайбезглуздіше марнування людської енергії. Розподіл продукції був тоді такий же безладний нерозумний, як і вся суспільна система.

Розділ III ДЖЕКСОНОВА РУКА

Чи гадала я тоді, яку фатальну роль відіграє у моєму житті рука Джексона! Сам він не справив на мене великого враження, коли я розшукала його. Знайшла я його в старенькому перехнябленому бараці²³ на околиці, поблизу затоки, край болота. Довкола стояли калюжі гнилої води, вкритої зеленіш баговинням, і отруювали повітря нестерпним смородом.

Джексон видався мені саме такий, як описував його Ернест,— плохий і покірливий. Він щось плів із комишу, не кидаючи роботи й тоді, коли я розмовляла з ним. Проте, попри всю його лагідність та сумирність, мені вчулася в його голосі прикра нотка, коли він сказав:

— Вони могли б узяти мене бодай за сторожа...²⁴

Випитала я в Джексона небагато. Я вже подумала була, що він просто тупий, коли мені впало в вічі, як спиритно працює він однією рукою. Ні, на тупість те не виглядало... Мені набігла ще одна думка.

— Як же це так сталося, що ваша рука попала в машину? — спитала я.

Він глянув на мене замислено, тоді повільно покивав головою.

А хто його зна... Сталося — і квит.

— З необережності? — підказала я.

— Ні,— відповів він. — Я б того не сказав. Просто дуже довга зміна була, і я, либонь, утомився. За сімнадцять років, що я відробив на тому заводі, набачився я таких пригод силу. Тож можу сказати, що здебільша стаються вони якраз перед гудком²⁵. Закладаюся, що за останню годину зміни більше людей калічиться, ніж за цілий день. Як попоробиш кільканадцять годин уряд, то неповороткий стаєш. О, я надивився на тих пошматованих та скалічених, то вже знаю.

— І багато таких? — спитала я.

— Сотні. І діти теж.

Опріч кількох жажливих подробиць, Джексон розповів мені про своє нещастя лиш те, що я вже знала від Ернеста. Коли я спитала його, чи не порушив він якихось правил роботи на машині, він похитав головою.

— Я штовхнув пас правою рукою, а лівою сягнув по камінця, не глянувши, чи таки скинув паса. Я гадав, що права рука те зробила,— аж воно ні. Я його похапцем штовхнув, і він не злетів зі шківів Зовсім. Отак мені й прихопило руку.

— Мабуть, боляче було? — спитала я співчутливо.

---

²³ Так завалися тоді злиденні будинки, де мешкала більшість робітників. Навіть за таке житло вони мали платити комірне хазяїнові, і то надзвичайно велике, як зважити вартість такого житла.

²⁴ В ті часи крадіжки були звичайнісіньким явищем. Майже всі крали одне в одного. Панівні верстви крали законно, чи радше узаконювали свій крадіж, незаможні класи крали незаконно. Все доводилось охороняти. Величезна кількість людей була зайнята спеціально тим, що охороняла чужу власність. Цих людей називали сторожами. Будинки заможних людей були схожі на справжні фортеці для охорони майна. Коли тепер у наших дітей інколи спостерігається бажання привласнити чужу річ, то це рудимент звичаїв, що панували в ті давні часи.

²⁵ Тоді робітників скликали на роботу і відпускали з роботи пронизливими, дикими гудками.

— Та вже ж не солодко, як кістки трощить... — відповідь він.

Джексон не дуже втямив того, що відбулося на суді. Йому було ясно тільки одне — відшкодування на непрацездатність він не одержав. Він уважав, що причиною несправедливого вироку були криві свідчення майстрів та директора фабрики. «Не по правді вони посвідчили»,— так він і сказав. І я вирішила піти до майстрів та до директора.

Одне побачила я добре: що Джексон у тяжкій скруті. Його жінка весь час хорувала, а заробітку від продажу плетених виробів не ставало, щоб прогодувати сім'ю. Він заборгував комірне, і його старший син, хлопчик одинадцяти років, уже мусив йти працювати на завод.

— Еге ж, бодай за сторожа могли мене взяти,— ще пробурмотів він, як я прощалась.

Потім я побачилася з адвокатом, що вів Джексонову справу, і з двома майстрами та директором, що свідчили на суді. І помалу мені стало здаватися, що якась правда в Ернестовому звинуваченні таки є.

Адвокат був миршавий, якийсь жалюгідний на вигляд. Дивлячись на нього, я вже не дивувалася, що Джексон програв свій позов. Спершу в мене майнула думка, що він сам винен, коли вибрав собі такого адвоката. Але ту ж мить мені в голові блиснули дві Ернестові репліки: «В компанії, знаєте, дуже вправні адвокати»,— і ще: «Полковник Інгрем дуже спритний адвокат». Я швидко зробила висновки. Мені стало зрозуміло, що компанія, звісно, має змогу найняти кращих юристів, ніж звичайний робітник. Але й це лишень другорядні деталі. Я була певна, що існує якась поважніша причина, з якої Джексонові не пощастило на суді.

— Чому ви програли позов? — запитала я адвоката.

Він так розгубився й знітився, що мені аж шкода стало небораку. Потім почав нарікати. Видно, й натурою був такий скиглій, змалечку прибитий долею. Зараз він нарікав на свідків. Вони, мовляв, давали свідчення, корисні тільки для компанії. Він не міг добитися від них жодного слова на користь Джексона. Вони добре знали, чий хліб їдять. Джексон — дурень. Полковник Інгрем відразу заплутав його й збив з пантелику. О, то великий майстер перехресного допиту, він примусив Джексона давати відповіді, які йому ж і шкодили.

— Як же могли Джексонові відповіді зашкодити йому, коли його була правда?

— Ет, до чого тут правда? — своєю чергою спитав адвокат. — Бачите ось оці книжки? — Він обвів рукою ряди полиць по стінах своєї малюсінької конторки. — Читаючи та вивчаючи їх, я тільки й пересвідчився, що закон — це одне, а правда — це щось зовсім інше. Та спитайте будь-якого юриста, він вам скаже те саме. Що таке правда, ви почувете в недільній школі. А ці книжки розкажуть вам, що таке... закон.

— Ви хочете сказати, що правда була Джексонова, і все ж він програв позов? — обережно спитала я.— Ви хочете сказати, що суддя Колдуел судить несправедливо?

Адвокатик пильно дивився па мене з хвилину; тоді войовничий вираз на його обличчі погас.

— Де мені було з ними змагатися,— знову забідкався він. — Вони пошили в дурні і Джексона, й мене. На що я міг сподіватися? Полковник Інгрем — видатний адвокат. Якби він не був такий, йому б не доручили вести юридичні справи

Сьєррських заводів, Ерстонського земельного синдикату, Берклійського акційного товариства і трьох електричних фірм Окленда, Сан-Леандро і Плезентона. Адже він довірений корпорацій, а корпорації дурням гроші не платять²⁶. Як ви гадаєте, чому самі лише Сьєррські заводи виплачують полковникові Інгрємові двадцять тисяч доларів на рік? Бо його послуги варті тих грошей, ось чому. А моя праця того не варта. Якби була варта, то я б не скнів отут, склавши зуби на полицю, й не брав би на себе такі справи, як Джексонова. Як ви гадаєте, скільки б я одержав, вигравши цю справу?

— Та, либонь, облупили б його дочиста,— відповіла я.

Авжеж, облупив би! — вигукнув він сердито. — Мені теж треба жити²⁷.

— У нього жінка й діти,— докірливо сказала я.

— І в мене жінка й діти,— відказав він. — І ні одна душа на світі, крім мене, не подбає, аби вони мали що їсти.

Обличчя його раптом злагідніло, він розкрив свого годинника і показав мені наліплену зсередини накришки невеличку фотографію жінки й двох маленьких дівчаток.

— Ось подивіться. Мені з ними теж дуже важко. Я сподівався вирядити їх на дачу, якби виграв Джексонів позов. У місті їм нездорово жити... Але яка вже там дача...

Коли я підвелася й стала прощатись, він знову забідкався:

— То було безнадійно. Полковник Інгрєм і суддя Колдуел — приятелі. Я не кажу, що це приятельство вирішило б справу й тоді навіть, коли б я на суді витяг із свідків такі, як треба, свідчення. Та все ж мушу сказати, що суддя Колдуел зробив усе, що лиш міг, аби перешкодити мені витягти з них такі свідчення. Суддя і полковник Інгрєм належать до однієї масонської ложі й ходять до одного клубу. І живуть вони поряд, у такому районі, де я не маю змоги жити. Їхні жінки теж приятелюють; вони весь час одні до одних у гості ходять, і на віст збираються то в одного, то в другого...

— Значить, ви вважаєте, що правда тут була Джексонова? — спитала я, затримавшись на порозі.

— Я не вважаю, я знаю це,— відповів він.— Спочатку я вірив навіть, що виграю цей позов. Але жінці я про те сказати не наслід, щоб її потім не розчарувати. Вона так мріяла поїхати на дачу...

— Чому, свідчивши на суді, ви не сказали про те, що Джексон намагався врятувати машину? — спитала я Пітера Донелі, одного з майстрів, які виступали свідками на суді.

Він довго думав, перш ніж відповісти. Потім, сторожко озирнувшись навколо,

---

²⁶ Обов'язки юриста корпорацій полягали в тому, щоб шахрайськими методами служити грабіжницьким інтересам своїх хазяїнів. Історично засвідчений факт, коли Теодор Рузвельт, на той час президент Сполучених Штатів, заявив у 1905 р., звертаючись до випускників Гарвардського університету: «Всім відомо, що багато найвпливовіших та найкраще плачених юристів у кожному значному економічному центрі спеціалізувалися на винайденні зухвати – як окремі особи, так і корпорації, – можуть обходити закони, видані для обмеження багатіїв у інтересах широкого загалу.

²⁷ Це типовий приклад тієї жорстокої боротьби, яка охоплювала все суспільство. Люди полювали одне на одного, як голодні вовки. Більші вовки жерли менших, а Джексон у тому суспільстві зграї належав до найдрібніших вовків.

сказав:

— Чому? Тому що у мене добра жінка і троє прегарних діток.

— Я вас не розумію,— промовила я.

— Ну тому, що воно б мені на зле обернулось.

— Ви хочете сказати... — почала я.

Але він палко перебив мене:

— Я хочу сказати те, що я сказав. Я вже багато років працюю на заводі. Я ще зовсім малим хлопчаком став до прядильного верстата. І тяжкою роботою добився до нинішньої високої посади. Я майстер, щоб ви знали. І навряд, чи знайшлася б на фабриці хоч одна душа, що простягла б мені руку, якби я потопав. Колись я, звичайно, був у профспілці, але в двох страйках роботи не кинув, і робітники за це стали називати мене штрейкбрехером. Зараз жоден з робітників чарки зі мною не схоче випити, хоч би й за мої гроші. Ви бачите осьде шрами в мене на голові? То на мене камінячя кидали. Кожне хлоп'я, що в нас у прядильні працює, проклинає моє ім'я. Єдиний мій друг — це компанія. Та не з якогось там обов'язку тягну я руку за компанією,—я хочу, щоб діти мої мали хліб і масло й жили по-людському.

— Чи Джексон сам був винен? — спитала я його.

— Ні, йому слід було присудити пенсію. Він був добрий робітник, не баламут.

— Отже, на суді ви не сказали правди, як присягалися?

Донелі похитав головою.

— Ви ж присягалися говорити тільки правду, саму правду,— сказала я урочисто.

І знов обличчя йому спалахнуло: він звів очі вгору, ніби звертався не до мене, а до неба:

— Хай моя душа в пеклі горить, але мої діти матимуть хліб і масло.

Директор Генрі Даллес, чоловічок із лисячим обличчям, зухвало подивився на мене і зовсім відмовився розмовляти. Я не змогла витягти з нього жодного слова про суд та його власні свідчення. Але з іншим майстром мені пощастило більше. Його звали Джеймс Сміт. Це був чоловік із різкими, суворими рисами обличчя, і я зневірилася в успіху, щойно побачила його. Він теж справив на мене враження людини, що боїться за свою шкуру, але, розбалакавшись із ним, я зрозуміла, що розумово він розвиненіший за першого майстра. Сміт погодився з Пітером Донелі в тому, що Джексонові повинні були присудити пенсію. Він навіть сказав, що то було жорстоко і безсердечно — викинути на вулицю робітника, що скалічився на фабриці. Сміт теж розповів мені, як багато каліцтв трапляється на фабриці, й сказав, що компанія завжди якомога викручується від сплати пенсії покаліченим робітникам.

— Це ж означало б для акціонерів сотні тисяч доларів видатку на рік,— сказав він, і я згадала про останні дивіденди, які нещодавно одержав мій батько, про мою гарну сукню і нові батькові книжки, куплені на ті гроші. Ернестові слова про те, що моя сукня заплямована кров'ю, зринули в моїй пам'яті, і я здригнулася з огиди й жаху.

— Виступаючи свідком на суді, ви не сказали, що Джексон скалічився тому, що намагався врятувати машину від аварії? — спитала я Сміта.

— Ні, не сказав,— промовив він, і уста йому гірко скривились. — Я сказав, що Джексон покалічився через свою власну неуважність та необережність і що компанія відповідати за те не може.

— Але то справді була необережність?

— Ет, називайте так чи інак, не в тім річ. Річ у тім, що, працювавши стільки годин біля верстата, людина виморується.

Я зацікавилася цим чоловіком. Безперечно, він розумово стояв вище за своїх товаришів.

— Ви, мабуть, здобули кращу освіту, ніж більшість робітників? — спитала я його.

— Я закінчив середню школу, — відповів він. — Щоб платити за навчання, мені довелося працювати двірником. Я хотів учитись в університеті, але як помер батько, мені довелося піти на завод. Колись я мріяв стати природознавцем, — пояснив він мені соромливо, ніби визнаючи якусь таємну ваду. — Я люблю тварин. А от довелося працювати на фабриці. Коли мене призначили майстром, я одружився, пішли діти... і я вже не хазяїн сам собі.

— Що ви хочете цим сказати?

— Я вам пояснюю, чому я свідчив на суді проти Джексона, чому я додержувався даних мені інструкцій.

— Чиїх інструкцій?

— Полковника Інгрема. Він сам сказав мені, як я повинен свідчити.

— І це згубило Джексона?

Густо червоніючи, він ствердно кивнув головою.

— А в Джексона жінка й двоє дітей, яких він повинен годувати.

— Знаю, — сказав Сміт спокійним голосом, хоч червонів дедалі дужче.

— Скажіть мені, — не вгавала я, — чи легко вам було стати з такого, як ви були, скажімо, в школі, людиною, здатною криво свідчити на суді?

Сміт ураз так скипив, що я аж злякалась. Він бурхливо вилаявся і стиснув кулаки, ніби хотів ударити мене, але швидко отямився.

— Пробачте, — відразу сказав він, — Ні, нелегко. Ну, а тепер вам, мабуть, уже час іти. Ви витягли з мене все, що вам треба було. Але дозвольте вас попередити, що ви нічого не доб'єтесь, коли десь будете переповідати мої слова. Я від усього відмагатимуся, свідків нашої розмови немає. Якщо доведеться, я навіть перед судом заприсягнуся, що нічого Цього не казав.

Після розмови з Смітом я пішла до батька на хімічний факультет. У його кабінеті я зустріла Ернеста. Зустріч була цілком несподівана, але він привітався зі мною, так само сміливо дивлячись в очі й міцно потискаючи мені руку. І так само химерно поєднувались у ньому ніяковість і невимушеність. Здавалося, він забув про нашу бурхливу суперечку, але я була не в такому настрої, щоб її забути.

— Я познайомилась із справою Джексона, — випалила я зразу.

¹ Він насторожився й зацікавлено чекав, що я скажу далі, хоч я вже бачила в очах його певність, що мої колишні переконання похитнулися.

— Здається, з ним справді повелися негарно, — призналась я. — Я... я... гадаю, що, мабуть-таки, його кров справді крапає з нашого даху.

— Авжеж, — відповів Ернест спокійно. — Якби з Джексонем та його товаришами поводитися не так безжально, дивіденди не були б такі великі.

Ніколи вже більш мене не тішитиме нова гарна сукня, — промовила я.

Я почувалася покаянною грішницею, і мені було солодко на душі від того, що мій сповідник — Ернест. Уже й тоді, як завше потім, мене вабила його сила. Він ніби випромінював спокій і почуття безпеки.

— В ряднині вам не буде легше,— сказав він поважно,— Бо на джутових фабриках робиться те саме. Скрізь так. Наша хвалена цивілізація стоїть на крові, вся просякла кров'ю, ні ви, ні я, ніхто з нас не може уникнути її ганебного кривавого тавра. З ким ви розмовляли?

Я розповіла йому все.

— Ніхто з них не вільний,— сказав він, вислухавши мене. — Всі вони прив'язані до невблаганної промислової машини. І весь трагізм становища в тому, що вони прив'язані до цієї машини своїми живими жилами. Вони намагаються оборонити своїх дітей. І цей батьківський інстинкт у них сильніший за будь-яку моральність. Візьміть, наприклад, мого батька. Він і брехав, і крав, і ладен був зробити щонайганебнішу річ, аби тільки нагодувати мене, моїх братів і сестер. Він теж був рабом цієї машини, і вона вичавила з нього душу, виссала життя.

— Але ж ви,— перебила я,— ви ж вільна людина.

— Не цілком,— відповів він. — Щоправда, живими жилами я до цієї машини не прив'язаний. Я часто дякую своїй долі за те, що в мене нема дітей, хоч я дуже люблю їх. Навіть коли б я одружився, то не зважився б мати дітей.

— Ну, це вже негарний принцип,— вирвалося в мене.

— Знаю, що негарний,— сказав Ернест невесело,— зате практичний. Я революціонер, а це небезпечна професія.

Я недовіриливо засміялася.

— Уявіть собі, що було б, якби я вночі заліз до вас у дім украсти гроші, які ваш батько одержує на акції Сьєррських заводів. Що б він зробив?

— У тата на нічному столику лежить револьвер,— відповіла я.— Напевне, він застрелив би вас.

— А що було б, якби я та кілька моїх товаришів привели півтора мільйона людей²⁸ в оселі багатіїв? Мабуть, багато було б стрілянини, як ви гадаєте?

— Але ж ви цього не робите,— заперечила я.

— Якраз це я й роблю. І ми маємо намір забрати не тільки все добро, що є в таких оселях, але й усі джерела того багатства — шахти, залізниці, заводи, банки, склади. Це і є революція. Це справді небезпечна професія, і я боюся, що стрілянини буде навіть більше, ніж я уявляю. Але, як я вже казав, зараз ніхто не може почуватися вільним. Усіх нас захопили колеса й зубці величезної промислової машини. Ви вже переконалися, що й вас вони захопили і всіх тих людей, із якими вам довелося розмовляти. Побалакайте ще й з іншими. Підіть до полковника Інгрема, до газетних репортерів, що писали про Джексонovu справу. Познайомтеся з редакторами, що випускають ці газети. Ви побачите — всі вони раби промислової машини.

Трохи згодом я спитала його, чи часто з робітниками трапляються нещасливі випадки на роботі, й вислухала цілу невеличку лекцію про умови праці в промисловості.

— Статистика свідчить,— говорив Ернест,— що нещасливі випадки рідко трапляються в перші години роботи. Але кількість їх швидко зростає в дальші

---

²⁸ Мова йде про кількість голосів, що їх одержала в США соціалістична партія на виборах 1910 р. Збільшення кількості голосів на виборах ясно показує швидке зростання впливу цієї партії в той час. У 1888 р. вона дістала 2068 голосів, у 1902 — 127 713; у 1904 р. - 435 040, у 1908 р. — 1 108 427, а в 1910 р. - 1 688 211.

години, в міру того, як утомлюються робітники й відповідно сповільнюється робота їхніх м'язів та мозку.

Ви, мабуть, не знаєте, що ваш батько має втричі більше шансів зберегти своє життя і здоров'я, ніж простий робітник? Але це факт, добре відомий страховим товариствам²⁹. Страхуючи життя вашого батька на тисячу доларів, вони візьмуть з нього чотири долари двадцять центів на рік, а з робітника вони здеруть п'ятнадцять доларів.

— А які шанси у вас? — спитала я, відчуваючи вже не просто цікавість, а радше тривогу.

— Як революціонер, я маю разів у вісім більше шансів бути покаліченим або вбитим, ніж робітник,— спокійно відповів Ернест. — Страхуючи хіміків, що мають справу з вибуховими речовинами, страхові товариства беруть з них у вісім разів більше, ніж з робітника. А мене вони, мабуть, узагалі не схотіли б застрахувати. А чому вас це цікавить?

Я раптом почервоніла й зовсім розгубилася. Не тому, що Ернест відчув моє хвилювання за нього, а тому, що я сама це відчула — в його присутності.

Цю мить увійшов тато й почав збиратися додому. Ернест повернув йому деякі позичені книжки і пішов. Уже в дверях він обернувся і сказав мені:

— До речі, коли ви вже наважились розбити свій спокій, як я розбиваю єпископів, вам слід було б відвідати місіс Віксон та місіс Пертонвейт. Їхні чоловіки, як вам відомо,— головні акціонери заводу. Ці жінки прив'язані до промислової машини, як і всі люди, але вони сидять на її вершечку.

Розділ IV РАБИ МАШИНИ

Думка про Джексонovu руку не давала мені спокою. Вперше зроду я зіткнулася з реальною дійсністю, побачила життя, яке воно є. Навчання в університеті, наука, культура — все це здавалося мені тепер якесь несправжнє. Життя й суспільство я знала лише з книжок, де все виглядало дуже гарно; але тепер я побачила живе життя навч. І один з фактів цього життя була Джексонova рука. «Факт, добродію, незаперечний факт»,— ці Ернестові слова весь час бриніли в моїй свідомості.

Думка про те, що все наше суспільство побудоване на крові, просякнуте кров'ю, здавалася мені страхітлива, неймовірна. Але як же тоді Джексон? Я не могла не думати про нього. Моя думка раз у раз верталась до нього, як компасна стрілка до полюса. З ним повелися жакливо. Щоб виплатити більше грошей акціонерам, йому не заплатили за кров. Я знала десятків зо два щасливих і

---

²⁹ В умовах жорстокої боротьби за існування люди, навіть багаті, не могли бути спокійні за своє майбутнє. Тому, турбуючись за долю своїх рідних, вони винайшли систему страхування. Для людей, що живуть у вік розуму, ця вигадка здається смішною до безглуздя, але тоді страхування було дуже серйозною справою. Надзвичайно характерно для моралі тих часів, що фонди страхових товариств часто розкрадали службовці, які повинні були їх охороняти.

задоволених сімей, що дістали ці гроші. Виходило, що вони розкошують за Джексонову кров. Якщо могли обійтися так жадливо з однією людиною і суспільство не звернуло на це ніякої уваги, то чи не могло трапитись так з багатьма? Я пригадувала Ернестові слова про чикагських жінок, що тяжко працюють за дев'яносто центів на тиждень, про малолітніх рабів на бавовняних фабриках Півдня. Мені ввижалися їхні бліді, безкровні руки,— кров з них виссала робота над тканиною, з якої пошито мою сукню. Згадувала я й про Сьєрські заводи та про дивіденди, що вони виплачують,— і знову бачила на своїй сукні Джексонову кров. Усі думки неодмінно вертали мене до нього.

Десь у глибині душі в мене тліло таке відчуття, наче я стою на краю безодні. Життя ніби поверталося до мене новим, жадливим боком. І не тільки до мене. Весь мій світ перевертався. Я бачила, який вплив уже має Ернест на мого батька. Або на єпископа. Коли я востаннє бачила його, він був зовсім хвора людина. Нерви йому були нап'яті до краю, а в очах ніби застиг невимовний жах. З того, що я почула від нього, я зрозуміла, що Ернест виконав свою обіцянку провести його крізь пекло. Але які саме сцени пекла побачили єпископові очі, я так і не дізналася,— він був занадто приголомшений, щоб про них говорити.

Одного разу, як уже надто тяжко налягло на мене те відчуття, що мій маленький світ, та й увесь великий світ, завалюється, я подумала була, що винен в усьому Ернест: «Як спокійно й щасливо жили ми, поки його не знали!» Та за мить я вжахнулася цієї думки як відступництва від правди, і Ернест постав перед моїми очима мов ясночоллий апостол істини, що з безстрашністю янголів господніх бореться за правду й справедливість, бореться, щоб допомогти бідним, самотнім і пригнобленим. І тоді я згадала Христа. Він теж боронив бідних і пригноблених, повставши проти влади священників та фарисеїв. Згадала про його смерть на хресті, і серце моє стислося з болу за Ернеста. Невже й він, із усього своєю мужньою силою, з голосом, мов бойова сурма, рокований на розп'яття?

І в цю мить я збагнула, що кохаю його, що нема в мене бажання сильнішого, ніж бажання дати йому щастя. Я подумала про його життя. Яке воно суворе й безрадісне! Я згадала про його батька, що мусив брехати й красти заради сім'ї, поки не вмер від надсильної праці. А як він сам мусив іти на фабрику десятирічним хлопчиком! Моє серце аж рвалося від палкого бажання обняти його, пригорнути його голову до своїх грудей, цю голову, змучену від стількох думок, і дати йому спочинок, тільки спочинок, полегкість і забуття хоч на короткий час.

Полковника Інгрема я зустріла на церковному прийомі. Я була знайома з ним уже багато років і добре знала його. Я спіймала його в куті, за пальмами й фікусами, хоч він і не здогадувався, що спіймався. Говорив він зі мною, як звичайно, весело і гречно. Це був приємний чоловік, дуже делікатний і тактовний. Своєю аристократичною зовнішністю він виділявся серед нашого товариства. Поруч з полковником Інгремом навіть поважний ректор університету здавався незграбний і непоказний.

Але виявилось, що становище в полковника Інгрема таке саме, як і в малописьменних робітників. І він був прив'язаний до колеса машини. Ніколи не забуду, як він змінився, коли я згадала про справу Джексона. Добродушну усмішку неначе вітром звійнуло. Випещене обличчя раптом злісно перекривилося. Я злякалась — як тоді, коли несподівано вибухнув гнівом Джеймс Сміт. Але полковник Інгрем не вилаявся. Тільки й різниці між ним та заводським майстром. Де й поділась Інгрємова славлена дотепність. Він мимоволі кидав

погляди в різні боки, шукаючи, куди втекти. Проте між пальмами й фікусами він був наче в пастці.

Полковник не стямився з роздратування, зачувши саме ім'я Джексонове. Чого це я згадую про ту справу? Якщо це жарт, то йому мій жарт не подобається. Це несмак і нетактовність. Хіба мені невідомо, що в професії адвоката на особисті почуття не зважається? Такі почуття він залишає дома. У своїй конторі він дає волю лише професійним почуттям.

— Чи належалося Джексоніві відшкодування за каліцтво? — спитала я.

— Авжеж,— відповів він,— Тобто я особисто вважаю, що належалося б. Але до юридичного боку справи моя особиста думка зовсім не стосується.

Розгубленість його вже миналась, і він знову ставав по-адвокатському спритний на язик.

— Хіба сила закону не в тому, що він служить справедливості?— спитала я.

— Сила закону в тому, що він служить силі,— усміхнувся він, відповідаючи мені каламбуром.

— І все ж ми сподіваймося від закону справедливості.

— Оце ж бо й є парадокс, що кожен дістає по справедливості.

— Це ви вже з професійного погляду кажете? — спитала я.

Полковник Інгрем почервонів — так, почервонів! — і знову неспокійно озирнувся, видимо шукаючи шляху для втечі. Але я, стоячи йому на дорозі, й не думала вступатися.

— Скажіть мені,— попросила я,— коли хто приносить свої особисті почуття в жертву професійним, чи не слід це кваліфікувати як свого роду духовне самоскалічення?

Відповіді я не дістала. Адвокат безславно кинувся навтьоки, перекинувши пальму.

Далі я спробувала звернутись до газет. Я написала спокійний, стриманий, об'єктивний виклад справи Джексона. В ньому я не звинувачувала нікого з тих, із ким мені довелося розмовляти. Я їх навіть не згадувала. Було описано самі лише факти: довгі роки Джексоніві праці на фабриці, його спроба врятувати машину від аварії, нещасливий випадок і нинішнє злиденне становище каліки. Я надіслала свого дописа в три місцеві газети. Вони відмовились надрукувати його; два журнали так само.

Тоді я звернулася до Персі Лейтона. Випускник нашого університету, він недавно почав працювати репортером в одній із згаданих газет. Він лише осміхнувся, коли я його спитала, чому газети замовчують усяку згадку про справу Джексона.

— Редакційна політика,— сказав він. — Ми тут нічого не вдіємо. Це залежить цілком від видавців і редакторів.

— А звідки така політика?

— Всі газети якнайтісніше зв'язані з корпораціями,— почула я на відповідь. — Тому, якби ви навіть оплатили свою інформацію, як оголошення, її однаково не вмістили б у газеті. Якби хтось із газетних працівників спробував нишком пропхати такий матеріал, його негайно потурили б з газети. Цього б не надрукували, навіть якби ви заплатили вдесятеро, ніж за оголошення.

— А в чому ж полягає ваша власна політика? — спитала я його. — Чи, може, ваш обов'язок — фальшувати правду з наказу видавців, які своєю чергою

роблять те, що наказують їм корпорації?

Він на хвилину зніяковів, але враз викрутився зовсім по-хлоп'ячому:

— Мене це не обходить. Сам я неправди ніколи не пишу, отже, моє сумління чисте. Ну, а в щоденній роботі, звісно, трапляється багато неприємного. Така вже наша професія.

— Але ж ви, мабуть, сподіваєтесь колись посісти крісло редактора. Тоді ви теж проведитимете таку політику?

— На той час я вже буду досить загартований для цього,— відповів він.

— Ну, в такому разі, поки ви ще не встигли загартуватися, скажіть мені, що ви самі думаєте про цю політику видавців і редакторів?

— А нічого не думаю,— швидко відповів він. — Хто хоче досягти успіху в журналістиці, не повинен дуже брикатися. Це я вже добре втямив.

І по-старечому поважно покивав головою.

— А як же правда і справедливість? — наполягала я.

— Ви не розумієте цієї гри. Якщо вдається домогтись успіху, значить, усе правильно й справедливо. Хіба не ясно?

— Та куди вже ясніше,— пробурмотіла я; але серце мені стискалося з болю за його молодість, і я відчувала, що ось-ось розревуся.

Я вже почала потроху бачити, що криється за фасадом суспільства, в якому я жила зроду, яка жахлива дійсність ховається за ним. Здавалося, наче проти Джексона існує справжня мовчазна змова, і мене раптом поійняло гостре співчуття до невдахи-адвоката, що так безславно захищав його позов. Але ця мовчазна змова була значно ширша, її жертвою був не сам Джексон. Жертвами її були всі робітники, покалічені на Сьєррських заводах. А коли так, то чому взагалі не всі робітники? Справді, хіба порядки не однакові в усій промисловості?

А коли так, то, значить, усе наше суспільство стоїть на несправедливості й брехні. Я сама злякалася цього висновку. Він був занадто страшний і неймовірний, щоб бути правдивим. Але ж куди дітися від Джексона, від його руки, від тої крові, що плямувала мою сукню й крапала з нашого даху? Адже таких Джексонів дуже багато — сотні на одному тільки підприємстві, як сам Джексон казав. Від Джексона годі було втекти.

Я відвідала містера Віксона та містера Пертонвейта, двох найбільших акціонерів компанії Сьєррських заводів. Але їх я не змогла розворушити так, як їхніх підсобників. Я виявила, що у них своя власна мораль, яку вони ставили над мораллю решти суспільства. То була, сказати б, аристократична мораль, мораль володарів³⁰. Розмовляючи зі мною вони по-батьківському, поблажливо ставлячись до моєї молодості та недосвідченості. Обидва прочитали мені цілу лекцію про політику і право, що були для них тотожні. Слухаючи їх, я переконалася, що з усіх, кого я спіткала під час *своїх* шукань, вони найбезнадійніші. Обидва вони були абсолютно впевнені, що чинять справедливо. Тут для них не існувало ніяких сумнівів. Обидва були переконані, що вони рятівники суспільства й ущасливорюють безліч людей. Вони малювали мені страхітливі картини злигоднів, що їх мусило б терпіти робітництво, якби вони, і тільки вони, своєю мудрістю не

---

³⁰ Ще до народження Евіс Евергард Джон-стюарт Мілль* у своєму есеї «Про волю» писав: «Поки в суспільстві існує панівний клас, мораль значною мірою визначається його класовими інтересами і почуттями».

забезпечували йому роботу і шмат хліба.

Ще під свіжим враженням від зустрічі з цими двома владарями життя я зустріла Ернеста і все йому розповіла. Він подивився на мене з виразом задоволення на обличчі й сказав:

— Так це ж чудово! Ви починаєте самостійно докопуватись до істини. Ви починаєте узагальнювати на основі власного досвіду, і ваше узагальнення правдиве. У промисловій машині згори донизу ніхто не може відчувати себе вільним, крім хіба великих капіталістів, а вони й тим більш не вільні,— даруйте мені цей ірландизм³¹. Ви самі переконалися, що хазяї цілком певні своєї правоти й справедливості своїх учинків. Цей абсурд гідно вінчає всю систему. Їхня власна людська натура настільки зв'язує їх, що вони нічого не можуть учинити, поки не впевняться самі себе, ніби той вчинок буде справедливий. їм, бачте, потрібна моральна санкція на свої дії.

Якщо ці люди надумують щось зробити,— в діловій царині, звісно,— то вони неодмінно перше відшукають релігійне, етичне, наукове або філософське виправдання своїм діям. А тоді вже беруться до діла, і гадки не маючи про одну з головних хиб людського розуму: бажання може народити яку завгодно думку. Хоч би що вони захотіли зробити, виправдання завжди знайдеться. Вони неперевренені казуїсти, правдиві езуїти. Вони щиро вважають, що мають право на зло, бо з цього може вийти добро. Одна з найприємніших і найнепохитніших їхніх ілюзій — це певність, що вони мудрістю і здібностями перевершують усе людство. З цього переконання вони логічно висновують своє покликання годівників людства. Вони дійшли до того, що навіть відродили теорію божественного походження королівської влади,— щоправда, тепер ідеться за промислових королів³².

Біда в тому, що ці люди — тільки діловики. Вони не філософи, не біологи і не соціологи. Інакше все було б гаразд. Діловик, що водночас був би біологом або соціологом, приблизно знав би, що треба людству. Але поза межами комерції вони тупі як пні. І, не знаючи нічого, опріч комерції, ці самозванці беруться вирішувати долю мільйонів голодних людей і взагалі всього людства. Історія колись жорстоко насміється з них.

Розмова з місіс Віксон та місіс Пертонвейт уже нічим не могла здивувати мене. Це були жінки з вищого світу. Жили вони в справжніх палацах. У них було багато розкішних будинків по всій країні — в горах, на озерах і на морському узбережжі. Оточені цілою армією челяді, вони не мали чого робити у себе вдома і тому розгортали дивовижно широку громадську діяльність. Обидві дами були патронесами університету і багатьох церков, і священництво просто плазувало перед ними³³. Величезні гроші давали цим паніям неабияку владу. Грошовими пожертвами вони могли як хотіли впливати на пресу, а через неї і на громадську думку, як я незабаром дізналася під Ернестовим проводом.

Мавпуючи своїх чоловіків, вони теж пишномовно говорили про політику, про

---

³¹ Такі каламбури вважалися тоді особливістю ірландського гумору.

³² У 1902 році християнської ери, наприклад, газети захоплено коментували виступ власника вугільного тресту Джорджа Ф. Бера, який проголосив: «Права та інтереси робочого люду охороняються християнами, якими бог у своїй безмежній мудрості віддав власність багатства країни».

³³ «Несіть нам свої брудні гроші» — таке було гасло в тогочасній церкві.

обов'язки та відповідальність, що лежать на багатих людях. Вони були перейняті тією ж мораллю, що й їхні чоловіки,— мораллю свого класу. Обидві товкли бундочні фрази, самі їх не розуміючи.

І одна, й друга страшенно розгнівались, коли я розповіла їм про скрутне становище сім'ї Джексона, а надто ж як я висловила свій подив, що вони нічим його не допомогли. Вони сказали мені, що самі знають свої громадські обов'язки і нічиїх порад не потребують. Коли ж я навпростець попросила їх допомогти Джексонів, вони так само навпростець відмовились. І дивна річ: обидві дами висловили свою відмову майже однаковими словами, хоч я розмовляла з кожною окремо і жодна з них не знала, що я вже говорила або мала намір говорити про це з другою. Обидві водно сказали: вони раді нагоді цілком ясно показати, що не збираються нікому платити за необережність. І взагалі не хочуть, платячи за каліцтво, захочувати бідняків калічити себе³⁴.

Ці дві жінки справді говорили цілком щиро, їх просто п'янила певність високої місії їхнього класу і їхньої власної. їхня класова мораль виправдовувала кожний їхній учинок. Виходячи з великого будинку місіс Пертонвейт, я оглянулась на нього й згадала Ернестові слова про те, що ці люди теж прив'язані до машини, але прив'язані таким чином, що сидять на ній зверху.

Розділ V ФІЛОМАТИ *

Ернест часто бував у нас. І принадували його не лише товариство мого батька та дискусії з нашими гостями. Вже тоді я тишила себе думкою, що приходить він почасти й задля мене. Незабаром я переконалася, що здогади мої слушні. Ернест не був схожий на звичайного закоханця; його погляд і потиск руки стали ще твердіші, якщо це лишень було можливо, а німий запит, що засвітився в його очах, іще як ми побачились уперше, ставав щедалі владніший.

Перше моє враження від Ернеста було не дуже сприятливе. А потім я відчула, що мене тягне до цієї людини. Далі різкість його наскоків на мій клас відштовхнула мене. Але переконавшись, що в словах Ернестових не було наклепу і що його жорстокі й гіркі звинувачення правдиві, я знову потяглась до нього. Незабаром я вже слухала його мов оракула. Зірвавши переді мною машкару з лица суспільства, Ернест показав мені правду життя,— таку ж непривабливу, як і незаперечну.

Я вже сказала, що Ернест не був схожий на звичайного закоханця. Чи можливо, щоб дівчина, доживши до двадцяти чотирьох років в університетському місті, не мала ніякого досвіду в сердечних справах? І до мене залицялися безвусі студенти й сиві професори, спортсмени, зірки футболу. Але ніхто з них не виявляв свого кохання так, як Ернест. Я й незчулася, як опинилась у його обіймах, уста його припали до моїх, і я не могла ні протестувати, ні опиратись. Перед його щирістю звичайна дівоча соромливість здавалася б смішна. Він скорив мене своїм

---

³⁴Тодішній тижневик «Огляд», відомий своїм критичним напрямком, 18 серпня 1906 року описав випадок а робітником, що втратив руку. Подробіці його нещастя нагадують історію Джексона, про яку розповідає Евіс Евергард.

чудовно-непереможним поривом. Ернест не освідчувався словами. Він схопив мене в обійми і поцілував, і це означало, що ми повинні одружитися й годі про те сперечатись. Засперечалися ми — та й то лише згодом — тільки за те, коли ж саме нам одружитися.

Це була така нечувана річ, що мені віри не йнялося. І все ж, за Ернестовим критерієм істини, «з того вийшло діло». Я звірила на нього своє життя, і мій вибір був щасливий. Але в перші дні нашого кохання я часто боялася за своє майбутнє. Так шалено, бурхливо виявлялось Ернестове почуття, що я мимохіть думала, чи не буде воно таке ж скороминуще. Та це даремно. Жодна жінка в світі; не мала чоловіка відданішого й ніжнішого. Шаленство й ніжність поєднувались в Ернесті так само дивно, як невимушеність і смішна вайлуватість у його рухах. О, та чарівна вайлуватість! Він ніколи не міг позбутися її. Щоразу, бачивши його в нашій вітальні, мені набігала думка про обережного буйвола в крамниці посуду³⁵.

Скоро розвіялися й останні мої сумніви, чи справді я його кохаю,— сумніви радше підсвідомі. Розвіялись вони того вечора, коли в Клубі філолатів Ернест учинив справжній погром хазяям міста в їхньому власному лігві. Клуб філолатів був найаристократичнішим на всьому тихоокеанському узбережжі. Заснувала його міс Брентвуд, неймовірно багата стара панна, якій клуб заступав і чоловіка, і дітей, і хатнього песика. Члени клубу могли бути лише найбагатші городяни і найтвердолюбіші з найбагатших. Ну, і звісно, дехто з учених, аби надати клубові інтелігентного тону.

Постійного приміщення Клуб філолатів не мав. То був клуб не такого типу. Раз на місяць його члени збиралися в домі котрогось із них, щоб прослухати чергову доповідь. Лекторам здебільшого — хоч і не завжди — платили. Скажімо, коли якийсь нью-йоркський хімік робив нове відкриття в царині, пов'язаній з радієм, йому не лише оплачували дорогу через весь континент, а по-царському винагороджували й за саму лекцію. Іноді запрошували мандрівників, дослідників полярних країн, видатних письменників та митців. Сторонніх людей на збори клубу не допускалося, бо філолати не бажали, щоб їхні дискусії потрапляли до газет. Тому визначні діячі мали тут змогу висловлюватися цілком відверто — і часом із тієї змоги користалися.

Переді мною лежить зім'ятий лист, що його Ернест написав мені двадцять років тому; я списую з нього ось ці рядки:

«Твій батько — член Клубу філолатів, отже, ти маєш право входу на їхні збори. Приходь у вівторок увечері. Обіцяю, що не пошкодуєш. Твої недавні спроби розворушити наших володарів не вдалися. Приходь, побачиш, як розторсаю їх я. Вони в мене по-вовчому загарчать. Тобі вдалося лише зачепити їхнє сумління. Від такого вони завше відбуваються зверхньою позою. Але я зачеплю їхні га манці. Де збурих їхні примітивні натури до дна. Приходь, побачиш печерних людей у фраках, що гарчатимуть і гризтимуться за кістку. Обіцяю тобі величезний котячий концерт і повчальну демонстрацію справжньої натури цих хижих-звірів.

---

³⁵ Люди тих часів мали звичай заповнювати свої житла різними дрібничками. Тоді ще не розуміли переваг суворої простоти. Житла заможних людей нагадували якісь музеї й вимагали величезної праці для утримання їх у чистоті. В дома панував демон пороку. Існувало безліч приладів для боротьби з ним, але нічого не робилося, щоб не заводити його зовсім.

Вони запросили мене, щоб розірвати на шматки. Це ідея міс Brentвуд. Вона ненароком проходила, коли запрошувала мене виступити в них на зборах. Вона й раніше вже влаштувала їм такі розваги, і тепер вони заздалегідь тішаться, сподіваючись побачити якогось довірливого й наївного реформіста. Міс Brentвуд гадає, що я м'який, хоч коники ліпи, і тупий та лагідний, як теля. Не відмагаюся, що я сам допоміг їй скласти таке враження про мене. Спершу вона всіляко випитувала мене і нарешті впевнилася, що я зовсім плохута. За виступ я одержу солідну суму, двісті п'ятдесят доларів — як і слід людині, що, попри свій радикалізм, все ж як-не-як виставлялася колись кандидатом на губернатора штату. Мені доведеться навіть надягти фрак. Це — обов'язково. До речі, я ніколи зроду ще не надягав його. Треба буде десь позичити. Але я ще й не на таке згоден задля нагоди добратися до цих філоматів».

Того вечора клуб обрав для зборів дім Пертонвейтів. У великій залі поставили додаткові стільці, бо послухати Ернеста зібралось чоловік двісті. То був справжній цвіт нашого товариства. Я розважалась, вираховуючи, які багатства вони репрезентують; виходило кількесот мільйонів. Але власники тих мільйонів були не багатії-ледарі, а люди діла, що брали якнайактивнішу участь у промисловому та політичному житті.

Всі вже сиділи на своїх місцях, коли міс Brentвуд увела Ернеста. Всі зразу пооберталися до нього. Широкоплечий, з величною поставою голови, Ернест був прекрасний. І все я бачила ту ледве помітну незграбність у його рухах! Мені здається, що й за саме те можна було в нього закохатися. Велика радість поїняла мене.

Я ніби знов відчула потиск його руки, дотик його уст, і мене раптом охопила така гордість, що я ладна була підвестися й крикнути: «Він мій! Він тримав мене у своїх обіймах, і я, тільки я сама володіла тоді його помислами, примусивши хоча б на мить забути всі свої величні задуми!»

Міс Brentвуд відрекомендувала Ернеста полковникові Ван-Гілбертові, що цього разу мав головувати на зборах. То був славнозвісний адвокат, що нажив величезні багатства, провадячи судові справи корпорацій. Він не погоджувався на гонорар, менший за сто тисяч доларів. Зате у своєму ділі був справжній віртуоз. Для полковника Ван-Гілберта закон був іграшкою, з якою він міг робити все, що заманеться. Він м'яв його, мов глину, перекручував і переінакшував, тлумачив, як хотів. Манери й мова в полковника були старомодні, але своєю спритністю і винахідливістю цей адвокат не відставав від найновіших законів. Уперше він прославився, коли домігся скасування заповіту Шардуела³⁶. За один лиш цей

---

³⁶ Порухнення заповітів було звичайним явищем тих часів. Нагромаджуючи величезні капітали, власники їх немало турбувалися, тим, як і хто порядкуватиме багатствами після їхньої смерті. Складання заповітів та їх порушення закономірно доповнювали одне одне, як виробництво панцеру і гармат. Для складання заповітів, яких не можна було опротестувати, багаті люди закликали на допомогу щонайдосвідченіших юристів, але й ті заповіти скасовувалися часто за допомогою тих самих адвокатів, які їх складали. І все ж серед багатих верств панувала ілюзія, ніби можна скласти такий заповіт, якого нікому й ніколи не далось б скасувати. Цілі покоління багатих клієнтів та юристів намагалися здійснити те прагнення. Ці марні намагання нагадують нам шукання чудотворного «еліксиру життя» середньовічними алхіміками.

судовий процес полковник Ван-Гілберт одержав п'ятсот тисяч доларів. Відтоді його кар'єра нагадувала зліт ракети. Ван-Гілберта часто називали найвидатнішим адвокатом країни,— з-поміж корпоративних адвокатів, звісно,— а до числа трьох найкращих правників Сполучених Штатів його зараховували всі.

Полковник підвівся і кількома добірними фразами, в яких почувалась нотка іронії, відрекомендував присутнім Ернеста. Тонко глузуючи, він знайомив присутніх з «реформатором суспільства, представником робітничого класу», і слухачі почали всміхатися. Це розсердило мене, і я глянула на Ернеста. Його вигляд розсердив мене ще більше. Він не звертав уваги на ці натяки. Навіть гірше — він, здавалося, не помічав їх. З міною сумирного недотепа Ернест спокійно, сонливо сидів перед публікою. На мить у мене промайнула думка, чи не розгубився Ернест перед таким блискучим парадом могутності й інтелекту. Та зразу ж я всміхнулась сама до себе. Ні, мене він не обдурить! Але решту він обдурив так само, як раніше — міс Брентвуд. Сама вона сиділа в передньому ряді праворуч і, повернувши голову до своїх приятелів, з усмішкою на устах відповідала на якісь їхні репліки.

Коли полковник Ван-Гілберт скінчив, підвівся й заговорив Ернест. Він почав тихим голосом, скромно й ніби ніяковіючи. Він розповідав про своє злиденне дитинство, про злиденні умови, в яких виріс. Ернест змальовував свої прагнення й ідеали, свої уявлення про рай, де живуть люди вищого класу. Він казав:

— Я вірив, що там, угорі, можна знайти справжню самовідданість і некорисливість, мисль ясну і благородну, напружене й витончене інтелектуальне життя. Я вірив у все це, бо читав романи «Курортної бібліотечки»³⁷. У цих романах усі чоловіки й жінки, опріч хіба негідників та авантюристів, захоплені прекрасними думками, розмовляють добірною мовою, і кожен їхній вчинок — це справжній подвиг благородства. Одно слово, все, що було на тих вершинах життя, здавалося мені чистим, прекрасним і благородним. Я думав, тільки там можна знайти все те, що дає життю вартість, а людині гідність і відшкодовує її за всі труди та злигодні життя.

Далі Ернест розповів про свою роботу на заводі, про учнівство в кузні, про зустріч із соціалістами. Він говорив про те, що серед них знайшов він людей з гострим розумом і блискучими здібностями. Серед соціалістів траплялися навіть колишні священики, позбавлені сану за те, що їхнє розуміння християнства було занадто широке для поклонників Мамони. Серед них він спіткав і колишніх професорів, що не могли змиритися з рабським духом в університетах. Соціалісти, говорив він, це революціонери, що борються за знищення нинішнього нерозумного суспільного ладу, щоб на руїнах його побудувати розумне суспільство. Ернест говорив довго й багато, всього мені не переказати, але я ніколи не забуду, як опишував він життя революціонерів. Уся його нерішучість зникла. В голосі залунала впевненість і сила, слова його палили наче вогнем. Він говорив:

— Серед революціонерів я знайшов палку віру в людину, вірність ідеалам, самовідданість і самозречення — всі чудові й високі вияви людського духу. Життя їхнє чисте, шляхетне й діяльне. Я зійшовся з людьми, що підносились душею

---

³⁷ Це була серія кумедних і неодадних книжок, що сіяли серед трудящих хибні уявлення про паразитичні класи.

понад долари й центи, з людьми, для яких жалібний плач голодної дитини із злидарського кварталу звучав гучніше, ніж весь галас про торговельну експансію та світове панування. В цих людях я бачив тільки благородну мету і героїчні зусилля. Мої дні й ночі були осяяні сонячним світлом і зоряним сяйвом, перед моїм внутрішнім зором палав священний Грааль — символ великострадного, пригнобленого людства, що ждало рятунку.

Тепер я бачила Ернеста таким, як він увиждався мені раніше в мріях. Його чоло світилося натхненням, що палало в його душі, очі горіли вогнем серед саява, що ніби огортало всю його постать. Але решта в залі не бачила цього саява, і я мусила признатися собі, що то, мабуть, сльози радості й кохання затуманили мій зір. У всякому разі, містер Віксон, що сидів позад мене, залишився байдужий, і я почула, як він глузливо процідив крізь зуби: «Утопія»³⁸.

Піднявшись трохи вгору на щаблях суспільної драбини, розповідав Ернест, він уперше зітнувся з представниками панівного класу, зайшов у стосунки з людьми, що посідали високе становище. Там його чекало прикре розчарування, і це розчарування він описував у виразах, не дуже приємних для слухачів. Його вразила нікчемність цих людей, беззмістовність і пустота їхнього життя. Він просто розгубився з подиву, побачивши, який егоїзм панує серед них.

Та ще більше його вразила цілковита відсутність духовного життя. Після знайомства з революціонерами він жахнувся розумової обмеженості панівного класу. Він скоро переконався, що все це панство,— як жінки, так і чоловіки,— грубі матеріалісти, попри всі їхні пишні церкви та добре плачених проповідників. Звісно, на язиці в них

були високі ідеали та шляхетна мораль, але в житті їхньому панував грубий матеріалізм. Вони були позбавлені й справжньої моральності — такої, наприклад, яка колись була ідеалом християнства.

— Я бачив людей,— казав Ернест,— що в палких промовах проклинали війну ім'ям Христовим і водночас роздавали зброю пінкертонам³⁹, щоб розстрілювати страйкарів на їхніх фабриках. Я бачив людей, що обурювалися проти жорстокості боксу, а самі продавали фальшовані харчові Продукти, від яких щороку вмирало більше дітей, ніж загинуло від рук кривавого Ірода.

Ось елегантний аристократ, фіктивний директор фірми й слухняне зняряддя корпорацій, крізь пальці дивиться, як його фірма грабує вдів та сиріт. Ось другий джентльмен, колекціонер рідкісних видань і меценат, підплачує тупорилого, възьколого боса місцевої муніципальної машини.

---

³⁸ Люди тих часів були справжні раби слів: нам годі збагнути те огидне рабство. Слова справляли на них магічний випив, сильніший за гіпноз. Мозок у людей був такий затуманений, у думках панував такий хаос, що часом досить було одного слова, аби знищити в їхніх очах весь авторитет серйозних висновків та узагальнень, плоди зусиль та шукань цілого життя. Таку магічну силу мало слово «утопія». Досить було вимовити його, щоб перекреслити яке завгодно економічне вчення, яку завгодно теорію суспільної перебудови, хоч би яка вона була доцільна. Мільйони носилися з такими фразами, як «чесно зароблений гріш», «ситий шматок» тощо. Вигадування подібних фраз вважалося мало не за прояв геніальності.

³⁹ Спершу агенти приватного розшуку, що згодом стали платними захисниками капіталістів і врешті найманим військом Олігархії.

Ось видавець газети, що публікує рекламу патентованих ліків⁴⁰. Він назвав мене підлим демагогом, коли я спробував надрукувати в його газеті правду про цю патентовану отруту. Ось оцей добродій, що вміє вельми розумно й серйозно розважати про красу ідеалізму та благість божу — і водночас безсоромно дурить своїх компаньйонів. Ось іще один, опора церкви, він щедро жертвує на місіонерство — і водночас примушує працювати продавщиць у своїх магазинах по десять годин на день за мізерну платню і тим самим штовхає їх на шлях проституції. Ось філантроп, що дає гроші на відкриття нових кафедр в університетах і будує розкішні церкви, а в той же час заради доларів і центів криво свідчить на суді. Ось залізничний магнат, що, забуваючи про свою честь громадянина, джентльмена і християнина, по-шахрайському знижує залізничний тариф для одних клієнтів і підвищує для інших. Ось шановний сенатор, що насправді є слухняним зняряддям, маріонеткою в руках невихованого й неосвіченого боса політичної машини⁴¹, як і оцей губернатор або отой член Найвищого суду. Усі вони їздять із безплатними квитками; отже, тому спритному капіталістові, власникові залізниці, належить уся політична машина разом із босом.

Отак замість раю я потрапив у безплідну пустелю гендлярства. Всюди я бачив людей, чий розум виявлявся тільки в грошових справах. Нічого чистого, шляхетного і живого я серед них не знайшов. Тільки жахливість та гнилизну. Тільки жадливий егоїзм і безсердечність, брутальний, ненажерливий матеріалізм і практицизм.

Ернест іще довго говорив слухачам про них самих та своє розчарування. Розумово вони виявилися нудні; морально й духовно — гидкі. Отож він радий був повернутися знов до революціонерів, чистих, благородних, діяльних, наділених усім тим, чого бракувало капіталістам.

— А тепер, — сказав він нарешті, — я вам розповім, що таке революція.

Але тут я мушу зазначити, що ця Ернестова інвектива зовсім не зачепила його слухачів. Розглядаючись по їхніх обличчях, я бачила, що всі його звинувачення нітрохи не похитнули їхнього відчуття власної моральної переваги. Мені пригадалися Ернестові слова про те, що ніякі напади на їхню мораль їх не зворушать. Все ж я помітила, що сміливість Ернестової мови вразила міс Брентвуд. Тепер вигляд у неї був збентежений і стривожений.

Ернест почав описувати армію революції, і як він навіть цифри, що визначали її силу — кількість голосів, поданих на виборах за соціалістів у різних країнах, — слухачі заворушилися. Я бачила, як стискаються їм губи, зацікавленіші стають погляди. Кінець кінцем Ернест кинув їм виклик. Він докладно описав міжнародну організацію соціалістів, що об'єднувала півтора мільйона членів у Сполучених

---

⁴⁰ Широко вживані тоді патентовані ліки були, власне, патентованим шарлатанством. Проте люди вірили їм, як у середньовіччя вірили талісманам та інгульденціям. Єдина різниця між патентованими ліками й талісманами полягала в тому, що ліки були дорожчі й шкідливіші.

⁴¹ Ще й у 1912 році більшість населення широко вірила, ніби вона керує країною за допомогою виборчих бюлетенів. Насправді ж керували так звані «політичні машини». Спершу хазяї тих «політичних машин» дерли з великих капіталістів грубі гроші за просяхання потрібних законів, та згодом капіталісти визнавали сподобнішим держати власні «політичні машини» та їхніх управителів на постійній платні.

Штатах з двадцятьма трьома мільйонами в інших країнах.

— Армія революції,— говорив Ернест,— що нараховує двадцять п'ять мільйонів бійців, примусить капіталістичних правителів задуматися. Гасло цієї армії: «Ніякого милосердя! Ми візьмемо все, чим ви володієте. Нас може задовольнити тільки все. Ми візьмемо до своїх рук кермо влади і долю людства. Ось наші руки! Вони могутні! Ми заберемо у вас вашу владу, ваші палаци, всю вашу розкіш, і вам доведеться працювати, щоб заробляти собі на хліб, як зараз працює селянин на полі, робітник біля верстата чи загурканий клерк у ваших конторах. Ось наші руки! Це руки дужі!»

Кажучи це, він простяг уперед свої справді дужі ковальські руки: його пальці зціплювались і розціплювались, мов кігті орла. Як втілення переможної Праці, він стояв з простягненими руками, ніби ладними роздерти, знищити тих, що сиділи перед ним.

Я бачила, як дехто в залі аж сахнувся перед цією втіленою подобою революції, живою, могутньою і грізною. Але сахнулись і зіщулилися тільки жінки, і тільки на їхніх обличчях помітила я страх. Не те чоловіки: то були діяльні, енергійні багатії — не ледарі, а бійці. Загрозливий тихий гомін почувся в залі. За хвилику він і вщух. Це була ніби призвистка того правдиво звирячого гарчання, що пізніше не раз дунало в залі того вечора. І загули вони цілком несвідомо. Цей гомін нагадав мені інстинктове гарчання зграї псів, що почула загрозу. Ту хвилину, побачивши їхні суворі обличчя і войовничий блиск в очах, я зрозуміла, що не так легко буде вирвати у них з рук владу над світом.

А Ернест уже знову пішов у наступ. Те, що в Сполучених Штатах нараховується півтора мільйона соціалістів, казав він, свідчить про неспроможність капіталістів керувати країною і суспільством. Він накреслив слухачам розвиток людського суспільства від дикунства, що не знало ні знарядь, ні машин, а тільки силу власних рук, і до нинішньої машинної цивілізації, і виснував з усього, що праця цивілізованої людини в тисячу разів продуктивніша за працю дикуна.

— П'ятеро робітників,— сказав Ернест,— можуть нині настачити хліба на тисячу чоловік. Один робітник може виробити бавовняної тканини па двісті п'ятдесят, сукна — на триста чоловік, взуття — на тисячу. Неважко вивести звідси, що при розумному суспільному устрої сучасна цивілізована людина мала б жити незрівнянно краще, ніж людина печерна. А що ми бачимо в дійсності? У Сполучених Штатах зараз злидарюють п'ятнадцять мільйонів чоловік ⁴². Злидарюють — це значить не мають достатнього харчування й нормального житла, необхідних для відновлення витраченої на роботі сили. У Сполучених Штатах, незважаючи на все наше так зване робітниче законодавство, змушені працювати на виробництві три мільйони дітей ⁴³. За дванадцять років їх число подвоїлося. До речі, панове, дозвольте запитати вас, як хазяїв країни, чому ви не опублікували даних перепису 1910 року? Я сам відповім за вас: ви побоюлися. Ці статистичні дані ще більше прискорили б революцію, що й так уже насувається.

---

⁴² В 1906 р. Роберт Гантер у книжці «Злидні» відзначив, що на той час у Сполучених Штатах десять мільйонів чоловік жили в злиднях.

⁴³ За переписом 1900 р. (останній перепис, що його дані публікувались) у Сполучених Штатах нараховувалося 1 752 187 дітей, що працювали на заводах і фабриках.

Але повернімося до мого звинувачення. Якщо виробнича спроможність сучасної людини в тисячу разів перевищує можливість людини первісної, то звідки взялися у Сполучених Штатах п'ятнадцять мільйонів чоловік, що не мають ні задовільного житла, ні достатнього харчування? Звідки ці три мільйони дітей, що мусять тяжко працювати? Хіба це не доводить вашої провини? Ви погано керуєте суспільством. Факти кажуть, що сучасна людина живе гірше, ніж навіть печерна, хоч продуктивність її праці в тисячу разів вища. З цих фактів можна зробити один лише висновок — клас капіталістів керує суспільством погано: як керівники суспільства, ви, панове, банкрути, зловмисні й егоїстичні банкрути. На це звинувачення ані ви не зможете відповісти мені отут, що хвилину, ані увесь ваш клас не зможе відповісти півтора мільйонам соціалістів, які є у Сполучених Штатах. Ви не зможете дати відповіді. Ось я кидаю вам виклик — дайте мені відповідь! І кажу наперед, що ви мені її не дасте. Тут вам потягне язика, хоч про все інше ви вмiєте просторікувати дуже красномовно.

Ви нездатні керувати суспільством. Ви зробили з цивілізації торжище. Ви сліпі й зажерливі. У своїх законодавчих палатах ви не соромитесь виголошувати з трибуни (як не посоромитесь і сьогодні), що без дитячої праці неможливі прибутки. Я не прошу, щоб ви вірили мені на слово: все це давно записано в документах, що свідчать проти вас. Ви приспали своє сумління балаканиною про солодкі ідеальчики та мораль. Ви розжирили від свого багатства, вас розпирає ваша сила, п'янять ваші успіхи: але вас чекає доля трутнів, що обліпили медові стільники саме перед тим, як трудищі бджоли мають покласти край їхньому паразитичному існуванню. Ви нездатні правити суспільством, і тому владу треба забрати з ваших рук. Півтора мільйона робітників проголошують, що вони об'єднують і решту робітничого класу й відберуть від вас владу. Це й буде революція, панове. Спиніть її, якщо зможете!

Якусь хвилину відгомін його голосу ще лунав у залі, а потім знову знялося те гарчання розтривоженої зграї, яке я вже чула раніше. З десяток людей схопилося на ноги, вимагаючи від полковника Ван-Гілберта слова. Я помітила, що плечі міс Брентвуд тіпаються, і на хвилюк розсердилася, подумавши, що вона сміється з Ернеста, але відразу ж зрозуміла, що то не сміх, а істерика. Вона перелякалась, побачивши, що наробила, привівши Ернеста до свого спасенного Клубу філолатів.

Полковник Ван-Гілберт не звертав уваги на тих, хто з перекирвленими з люті обличчями вимагав слова. Вираз гніву спотворив і його власне обличчя. Він схопився на ноги, вимахував руками і першу мить тільки белькотів щось незрозуміле. Але wraz його слова полилися нестримним потоком. Однак то не була мова стотисячного адвоката; де й поділася його трохи старомодна елоквенція.

— Неправда! Софістика! — загорлав він. — Зроду не чув, щоб за такий короткий час було сказано стільки неправди. До того ж ви, молодче, нічого не сказали нового. Всього того, що ви отут нам розказували, мене вчили в коледжі, ще як вас і на світі не було. Жан-Жак Руссо проголосив цю вашу соціалістичну теорію трохи не двісті років тому! Повернення до природи, мовляв! Біологічна наука доводить, що це безглуздя! Слушно сказано, що недоуцтво річ небезпечна. Своїми божевільними теоріями ви сьогодні це potwierдили наочно! Всі ваші слова — це неправда й софістика! Зроду ще я не відчував такої огиди до надміру мудрагельства. Ось що я скажу на всі ваші незрілі узагальнення і дитячі

розумування!

Він презирливо клацнув пальцями і сів.

У залі почувся схвальний жіночий годин і зневажливі репліки чоловіків. З тих десяткох, що вимагали слова, п'ятеро заговорили разом. Безладдя і гамір зчинилися такі, що й описати неможливо. Ніколи ще простора зала в домі місіс Пертонвейт не чула чогось такого. Справді, ці врівноважені капітани індустрії й господарі суспільства виглядали зараз немов достеменні дикуни у фраках. Простягнувши руки ніби до їхніх гаманців, Ернест збурило усе їхнє ество. У тих руках їм уже ввижалися руки півторамільйонної армії соціалістів.

Та Ернест ніколи не губився. Не встиг полковник Ван-Гілберт сісти, як він схопився на ноги й ступив наперед.

— По черзі! — гримнув він на розгаласований натовп.

Його могутній голос легко перебив цю людську бурю.

Самим своїм владним виглядом він зразу втихомирив усіх.

— По черзі! — знову сказав Ернест уже спокійно. — Але насамперед дозвольте мені відповісти полковникові Ван-Гілбертові. Потім кожен з вас зможе вийти на мене — але по одному, пам'ятайте. Не влаштовуйте масових ігрищ. Це вам не футбольне поле!

— Що ж до вас,— провадив він далі, обернувшись до полковника Ван-Гілберта,— то ви так і не дали мені відповіді. Ви обмежилися лише кількома дратливими й бездоказовими натяками щодо мого розумового рівня. В практиці вашій така манера вам, може, й помагає, але зі мною прошу так не розмовляти. Я вам не робітник, що, скинувши шапку, прохає збільшити йому платню чи полегшити умови роботи. То ж не думайте, що й для мене кожне ваше слово — істина: побережіть такі звичаї для розмов зі своїми слугами. Вони не наважаться заперечити вам, бо ви тримаєте в своїх руках їхній добробут, усе їхнє життя.

Коли говорити про повернення до природи, про яке, за вашими словами, ви вчили в коледжі ще як мене на світі не було, то дозвольте зауважити, що, очевидно, відтоді ви більше нічого й не навчилися. Соціалізм має стільки ж спільного з поверненням людини до природного стану, скільки диференціальне числення з катехізисом. Я вже казав, що ваш клас відзначається тупістю в усьому, що не стосується ділової сфери. Ви, добродію, своїм власним прикладом блискуче потверджуєте мої слова.

Нерви міс Брентвуд не витримали такої жорстокої розправи з її стотисячодоларовим адвокатом. Вона почала так лементувати й битися в істеричі, що їй довелося вивести. І саме вчасно, бо далі почалося ще гірше.

— Не тіште себе думкою, що це тільки мої слова,— провадив Ернест після того, як міс Брентвуд вивели з зали. — Ваші власні наймані авторитети водно потвердять, що ви кажете дурницю, ставлячи знак рівності між соціалізмом і поверненням до природи. Це вам скаже кожен з ваших платних постачальників знання. Зверніться до найсмирненнішого асистента будь-якої кафедри соціології і спитайте його, яка різниця між теоріями Руссо про повернення до природи й науковим соціалізмом; спитайте те саме в найбільших ваших ортодоксально-буржуазних політекономів та соціологів; загляньте в перший-ліпший підручник цих наук, що стоїть на полицях фінансованих вами бібліотек,— і звідусіль ви дістанете одну відповідь: соціалізм не має нічого спільного з поверненням до природи. Навпаки, всі джерела в один голос скажуть вам, що це речі діаметрально протилежні. Кажу ж вам, я не вимагаю, щоб ви мені

вірили на слово. Свідectво своєї тупості ви можете знайти в книжках, у ваших книжках, що їх ви самі не читали. З цього погляду ви гідний представник свого класу.

Ви досвідчений юрист і бізнесмен, полковнику Ван-Гілберте. Ви добре знаєте, як служити корпораціям, щоб збільшувати їхні дивіденди, перекручуючи закони. От і добре. Держіться цього діла. Тут ви, можна сказати, фігура. Ви чудовий правник, але нікчемний історик, і ви нічого не тямите в соціології, а ваша біологія — це біологія часів Плінія*.

Полковник Ван-Гілберт аж закрутився на своєму кріслі. В залі панувала тиша. Всі сиділи ніби загипнотизовані чи паралічєм розбиті. Це було неймовірно — так жахливо повестися з ушлявленим адвокатом, що перед ним навіть судді тремтіли, коли він підводився говорити. Але Ернест ніколи не давав попусту ворогові.

— Я кажу це, звичайно, не на догану вам,— вів далі Ернест. — Кожному своє. Тільки держіться свого діла, а я держатимуся свого. Ви — фахівець у своїй справі. Коли потрібне знання закону, щоб якнайкраще цей закон обминати або скласти новий закон на користь грабіжницькому концернові, тоді я проти вас — ніщо. Але як ідеться про соціологію — мій фах — тут ви ніщо проти мене. Затямте це. Затямте також, що ваші закони — одноденки і завтра можуть нічого не значити, а ви нічого не знаєте, крім них. Тому ваші самовпевнені твердження й занадто квапливі узагальнення в історії й соціології — це даремна трата пороху.

Ернест на мить спинився і якось задумливо подивився на полковника Ван-Гілберта, на його побагровіле й спотворене гнівом обличчя, на груди, що здіймалися бурхливо, на тонкі білі пальці, що нервово стискалися в кулаки.

— Але ви, здається, ще не витратили всього свого пороху, і я дам вам таку нагоду. Я звинуватив весь ваш клас. Доведіть мені, що моє звинувачення несправедливе. Я показав вам тяжку долю сучасної людини, я говорив про три мільйони дітей-рабів у Сполучених Штатах, без чийої праці ваші прибутки були б неможливі, я говорив про п'ятнадцять мільйонів напівголодних, напівроздягнених і безпритульних людей. Водночас я зазначив, що продуктивність людської праці завдяки сучасній організації виробничого процесу і техніці стала в тисячу разів більша, ніж у людини первісної. І я сказав, що з цих двох фактів не можна зробити ніякого іншого висновку, крім того, що клас капіталістів як керівник суспільства — банкрут. Таке було моє звинувачення, і я викликав вас спростувати його, якщо ви зможете. Навіть більше: я наперед сказав, що ви не дасте відповіді на мої закиди. Отже, спростуйте це моє передбачення. Ви назвали мій виступ неправдою й софістикою. Доведіть, що це софістика, полковнику! Дайте відповідь на звинувачення, яке я і півтора мільйона моїх товаришів висуваємо проти вас і вашого класу!

Полковник Ван-Гілберт зовсім забув про те, що він головує і що звичай вимагає надати слово й іншим. Схопившись на ноги, вимахуючи руками, забувши за всю свою елоквенцію й навіть пристойність, він то закидав Ернестові його молодість та демагогію, то лютю нападав на робітництво, силкуючись довести, що цей клас ні до чого не здатний і нікчемний самою своєю природою.

— Як на адвоката ви не вельми логічні,— почав Ернест у відповідь на цю тираду. — До чого тут моя молодість чи нікчемність робітничого класу? Хіба це спростовує те, що я сказав? Я закинув класові капіталістів, що він погано керує суспільством. На це звинувачення ви так і не дали відповіді. Ви навіть і не спробували дати її. Чому? Тому, що у вас нема її? Ви тут, можна сказати, речник

усіх присутніх. Кожен з них, крім мене, сподівається з ваших уст почути відповідь, яка б захистила всіх. Усі сподіваються, бо самі не мають цієї відповіді. Що ж до мене, то я глибоко певен, що ви не тільки не можете відповісти, але навіть і не спробуєте зробити це.

— Неподобство! — вигукнув полковник Ван-Гілберт. — Це образа!

— Неподобство те, що ви не відповідаєте,— відказав Ернест поважно. — А образи в моїх словах не було. Образа — то вияв емоцій, а я лишень констатував факти. Заспокойтеся і дайте мені відповідь, засновану на фактах, а не на емоціях, відповідь на звинувачення в тому, що клас капіталістів нездатний керувати суспільством.

Полковник Ван-Гілберт мовчав, пихато надувшись, немов людина, що вирішила не звертати уваги на грубощі.

— Не журіться,— сказав йому Ернест. — Можете втішитися тим, що жоден представник вашого класу ніколи ще не дав відповіді на це звинувачення. — Ернест повернувся до інших, які давно вже поривались виступити. — Тепер ваша черга, висловлюйтесь, але не забувайте, що я й вас закликаю дати відповідь, якої полковник Ван-Гілберт не спромігся дати.

Неможливо навіть коротко переповісти все, що було сказано в тих дебатах. Я ніколи не уявляла раніше, що за короткі три години можна наговорити так багато. У кожному разі, вийшло знаменито. Що дужче розпалювались його опоненти, то спокійніше і влучніше дратував їх Ернест. Його енциклопедичні знання дозволяли йому короткою фразою або одним словом завдати супротивникам ударів, гострих і точних, як уколи рапіри. Він ловив їх на логічних помилках; одному він вказував на хиби в силогізмі, у другого висновок суперечив засновкові, в третього засновок уже хитро ховав у собі бажаний висновок. Тут він легко знаходив помилку, там — довір'яне судження або твердження, що суперечило загально-визнаній істині.

Бій тривав. Іноді Ернест міняв рапіру на довбню і нею трошив своїх супротивників навсібіч. І весь час він вимагав фактів, не заходячи в обговорення задуманих теорій. Факти стали для філоMATів справжнім Ватерлоо. Коли вони нападали на робітничий клас, він заперечував: «Навіщо кивати на інших, від цього ваші руки не стануть чистіші». І кожному він ставив те саме запитання: «Чому ви не відповідаєте на звинувачення, що ваш клас нездатний керувати суспільством? Ви весь час ухиляєтесь у різні боки, а відповіді не даєте. Чи не тому, що ви її не маєте?»

Вже під кінець дебатів виступив містер Віксон. Він один з присутніх зберіг спокій, і лише до нього Ернест ставився в повагою.

— А відповідь і не потрібна,— повільно й суворо промовив містер Віксон. — Я слідкував за всією вашою дискусією і не відчував нічого, крім подиву та огиди. Я не розумію вас, панове! Ви, представники мого класу, поводитись, як малі, нерозумні школярі, мішаючи в таку дискусію мораль та запал дешевих політиканів. Отож вас і покладено на лопатки. Ви говорили багато, але те все було наче пицання комарів навколо ведмедя. Ось він стоїть, ваш ведмідь, панове,— він кивнув головою на Ернеста,— і ви досі лише лоскотали його слух.

Повірте мені, становище серйозне. Сьогодні цей ведмідь простяг свої лапи, щоб роздушити нас. Він сказав, що в Сполучених Штатах півтора мільйона революціонерів. Це факт. Він сказав, що вони хочуть забрати в нас нашу владу, наші палаци і всю нашу розкіш. І це теж факт. Зміна, велика зміна назриває в

суспільстві, але, на щастя, це буде не та зміна, що її пророкує ведмідь. Він загрожує, що задушить нас. А що як ми задушимо ведмедя?

Погрозливий гомін знову пролунав у залі. Чоловіки схвально, ніби заспокоєно закивали головами один до одного. Обличчя їхні стали тверді й суворі. Це знову були бійці.

— Але не комариним гудінням задушимо ми ведмедя,— провадив далі містер Віксон холодно. — Ми зацькуємо його. Ми не відповідатимемо йому словами. Ми дамо відповідь мовою куль. Влада належить нам. Цього ніхто не може заперечити. Силою цієї влади ми й збережемо своє панівне становище.

Він раптом обернувся до Ернеста. Момент був драматичний.

— Це й є наша відповідь. Ми не гаятимемо на вас слів. Коли ви простягнете ваші хвалені дужі руки по наші палаци і по нашу розкіш, ми покажемо вам, що таке сила. В гromі гармат і свисті картечі, в тріскотняві кулеметів почувте ви нашу відповідь⁴⁴. Ми розчавимо вас, революціонерів, утопчемо вас у землю своєю п'ятою. Світ наш! Ми його володарі, і нашим він залишиться. Що ж до армії трудящих, про яку ви тут говорили, то вона завжди лежала в багні з самого початку історії, а історію я читав уважно. І в багні вона лишатиметься, доки влада в наших руках. Влада! — ось слово, якому немає рівних. Не бог, не багатство,— влада! Вдумайтеся в це слово, відчуйте його смак! Влада!

— Оце і є відповідь,— спокійно сказав Ернест. — Єдина відповідь, яку можна було дати. Влада. Це те, чого хоче домогтися робітничий клас. Ми знаємо, добре знаємо, з гіркого досвіду, що ніякі заклики до справедливості, права й гуманності не зворушать вас. Ваші серця затверділи, як та п'ята, що нею ви топчете бідняків. І ми знаємо ціну владі, тому й боремося за неї. Ми завоюємо її на виборах і заберемо від вас...

— Невже ви сподіваєтеся, що ми добровільно відмовимось від влади, якщо вам навіть пощастить здобути більшість на виборах? — урвав його містер Віксон.

— Ми готові й до цього,— відповів Ернест. — Тоді й ми дамо вам відповідь мовою куль. Влада, казали ви, це слово, якому немає рівних. Хай буде так. І якщо в той день, коли ми завоюємо більшість на виборах, ви не віддасте нам влади, здобутої мирним конституційним шляхом і спитаєте, що ж ми збираємось робити,— ми дамо вам свою відповідь. У гromі гармат, у свисті картечі, в тріскотняві кулеметів почувте ви нашу відповідь. Вам не схватися від нас. Це правда, що ви уважно читали історію. Правда й те, що армія трудящих з давніх-давен живе в багні. Так само правда, що вона залишатиметься там, доки ви і ваші наступники триматимете владу в своїх руках. Тут я згоден з вами, як згоден і в іншому: останнє слово належатиме силі, яка завжди все вирішувала. Це класова боротьба. Так само, як колись ваш клас повалив старе феодальне панство, мій клас, робітничий клас, повалить вас. Коли ви познайомитеся з біологією і соціологією так само уважно, як вивчали історію, ви побачите, що цей кінець неминучий. Байдуже, коли це станеться — через рік, через десять або через тисячу років,— усе одно ваш клас буде повалено. І це зробить сила. Сила приведе нас до влади. Ми, борці робітничого класу, добре вдумалися в це слово, відчули його, воно дзвенить

---

⁴⁴ Наводимо цікаве визначення слова «картеч» з «Лексикону циніка» (1906 р.), що його написав Амброз Бірс *, відомий мізантроп того часу. « Картеч – аргумент, який майбутнє готує у відповідь на вимоги американських соціалістів.

у всьому нашому естві. Влада! Слово, якому немає рівних.
Так скінчився вечір з філоматами.

ТІНІ МАЙБУТНЬОГО

Саме в той час над нами зачорніли перші хмари, ознаки прийдешніх грізних подій. Ернест уже не раз перестерігав тата, що його можуть спіткати прикрощі, коли він запрошуватиме до себе соціалістів та відвідуватиме їхні збори. Але тато тільки сміявся з цих застережень. Що ж до мене, то я багато чого дізналася з тих зустрічей із лідерами й теоретиками робітничого класу, Тепер я бачила другий табір. Я захоплювалася самовідданістю і благородним ідеалізмом цих людей, хоч мене й брав страх перед величезною кількістю філософської та іншої наукової літератури про соціалізм, що мені відкрилася. Я вчилася швидко, але не настільки швидко, аби зрозуміти, яка над нами нависла загроза.

Тривожних ознак було багато, але я не звертала на них уваги. Місіс Пертонвейт і місіс Віксон, що мали величезний вплив на громадськість нашого університетського міста, наприклад, почали ширити чутки, ніби я надто вільнодумна молода особа, з надміру великими претензіями і з неприємною звичкою стромляти носа куди мене не просять. З огляду на мої розвідини у справі Джексона, те видалось мені цілком природним; але я недооцінила ваги тих чуток, що походили від двох усесогутніх законодавиць нашої громадської думки.

Я помітила, що декотрі з моїх знайомих почали уникати мене, тільки я пояснювала це тим, що серед людей нашого кола всі засуджують мене за майбутній шлюб з Ернестом. Аж згодом Ернест ясно показав мені, що така поведінка не була мимовільна, що за нею ховалися пружини добре організованого керівництва. «Ти дала притулок ворогові свого класу,— сказав він. — І не тільки притулок — ти віддала йому своє кохання, саму себе. Цим ти зрадила свій клас. Не думай, що тобі пощастить уникнути кари».

Ще до цієї розмови мій тато, якимось повернувшись додому, застав у мене Ернеста. Я враз помітила, що тато роздратований — по-філософському роздратований. Він рідко сердився по-справжньому, але певну міру контрольованого гніву собі дозволяв, називаючи це душевною гімнастикою. Якраз у такому стані ми й побачили його тоді.

— Як це вам подобається? — спитав він. — Я мав честь снідати з самим Вілкоксом.

Вілкокс був ректор нашого університету, старезний дідуган. Його висхлий мозок був напханий тривіальними істинами, модними років сорок тому.

— Мене зумисне запрошено,— оголосив тато. — По мене послали.

Він хвилику помовчав, а ми чекали, що він скаже далі.

— О, звичайно, це було зроблено дуже делікатно. Але я дістав догану. Я! Від цієї старої мумії!

— Закладаюся — я знаю, за що ви її дістали,— сказав Ернест.

— І за три рази не відгадаєте,— засміявся тато.

— Відгадаю зразу,— заперечив Ернест. — А сказати правду, й не відгадаю, а лише зроблю висновок. Вам оголошено догану за вашу поведінку поза службою.

— Саме так! — здивувався тато. — Як це ви відгадали?

— Я знав, що так буде, і попереджував вас.

— Справді, ви попереджували... — тато замислився. — Але я не міг у це

повірити. У кожному разі, це буде ще один наочний приклад для моєї книжки.

— Це ще дрібнички: ось побачите, що буде далі,— провадив Ернест,— якщо ви стоятимете на сьому і прийматимете в себе в домі соціалістів та всіляких радикалів, у тому числі й мене.

— Це саме казав і старий Вілкокс. Він багато за що докоряв мені. Казав, що це несмак, так поводитись, і що користі мені з того ніякої не буде, і що це, врешті, не узгоджується з університетськими традиціями та принципами. Він багато наговорив, і все в таких загальних виразах, що я ніяк не міг причепитись до чогось конкретного. Йому, видно, й самому незручно було, тож він без кінця товк те саме та запевняв, що й він, і всі поважають мене як ученого. То було не дуже приємне завдання для нього. Я бачив, як воно його самого дратує.

— Він теж невільник,— сказав Ернест. — А в кайданах⁴⁵ не так легко ходити.

— Еге ж; і ось на що все зійшло. Він сказав, що університет потребує значно більше коштів, ніж адміністрація штату має намір дати йому цього року, і що ці кошти можна одержати лише як пожертву від багатих осіб, на яких не може не справити поганого враження те, що університет відходить від високих ідеалів невтручання в політику і служіння чистій науці. Коли я спробував спіймати його на слові, запитавши, яким чином моє особисте життя може спричинитися до того, що університет відійде від своїх високих ідеалів, він запропонував мені дворічну відпустку на повному утриманні, щоб я поїхав до Європи для відпочинку й наукової роботи. Звичайно, за таких обставин я не міг на це погодитись.

— Куди краще було б, якби ви погодилися,— сказав Ернест поважно.

— Так це ж підкуп,— запротестував тато. Ернест кивнув головою. — Іще той старий шкарбун переказував мені всілякі плітки про те, що моя дочка прилюдно з'являється з людиною такої поганої слави, як ви, і що це, мовляв, не в'яжеться з університетським тоном та пристойністю. Сам він, мовляв, нічого проти не має, зовсім ні, він тільки переказує чутки і сподівається, що я зрозумію.

Ернест хвилинку міркував над цією звісткою, а потім промовив із суворим обличчям, із гнівом у голосі:

— За цим криється щось більше, ніж університетські ідеали та пристойність. Хтось натиснув на ректора Вілкокса.

— Ви так гадаєте? — спитав тато; по ньому видно було, що він скорше зацікавився, ніж злякався.

— Я хотів би, щоб ви зрозуміли одну ще не зовсім ясну думку, що віднедавна складається в мене,— сказав Ернест. — Ще ніколи в світовій історії суспільство не було в такому страшенно нестійкому стані, як тепер. Швидкі зміни в нашій системі виробництва спричинюють такі самі швидкі зміни в релігійній, політичній та соціальній структурі. Невидима, страшна переміна заходить у надрах нашого суспільства. Можна тільки неясно відчувати її, але вона вже носить в повітрі. Можна вгадувати її тінь, величезну, невизначну й страшну. Мій розум жахається, уявляючи, у віщо та тінь може матеріалізуватися. Ви чули, як говорив Віксон того вечора. За його словами й крилося те безіменне і безформне, що я відчуваю. Він говорив, теж підсвідомо щось передчуваючи.

---

⁴⁵ У кайдани колись забивали рабів і карних злочинців. Кайдани вийшли з ужитку лише з настанням ери Вселюдського братерства.

— Ви вважаєте...—почав тато і зупинився.

— Я вважаю, що тинь чогось колосального й загрозливого вже тепер падає на країну. Назвіть де тинню Олігархії, коли хочете; певнішого визначення я дати не можу. Конкретної його форми я ще не годен уявити⁴⁶. Але ось що я хотів би сказати вам; ви в небезпечному становищі, і ця небезпека тривожить мене тим більше, що я не можу навіть уявити її справжніх розмірів. Послухайтеся моєї поради й беріть відпустку.

— Але ж це означало б злякатися,— запротестував тато.

— Зовсім ні. Ви вже не молоді, ви зробили своє діло — і велике діло. Тепер передайте зброю нам, молодим і сильним. Нам треба ще зробити своє діло в житті. Евіс буде зі мною. В майбутніх подіях вона буде вашим представником у лавах борців.

— Нічого вони мені не зроблять,— заперечив тато. — Дякувати богам, я не залежу від них. О, запевняю вас, я знаю, як вони можуть дошкуляти професорам, що матеріально залежать від свого університету. Мені це не загрожує. Я став професором не задля платні. Я цілком можу прожити за свої власні прибутки. Все, що вони можуть зробити,— це відібрати від мене професорську платню.

— Але ви ще не уявляєте всього,— відповів Ернест. — Коли все те, чого я боюся, справдиться, то і ваші власні прибутки, і навіть капітал ваш відберуть від вас так само легко, як і вашу платню в університеті.

Кілька хвилин тато мовчав. Він глибоко задумався, і я бачила, як помалу його обличчя стає рішуче. Нарешті він сказав:

— Я не візьму відпустки. — Тоді, ще хвилику помовчавши, додав: — Я працюватиму далі над своєю книжкою⁴⁷. Може, ви й помиляєтесь. Та чи помиляєтесь ви, чи ні; а я від своїх принципів не відступлюсь.

— Гарзд,— сказав Ернест. — Ви йдете тією ж стежкою, що й єпископ Моргауз, і вас чекає однакова доля. Ви обидва й незчуєтесь, як від вас відберуть усе і зроблять вас пролетарями.

У розмові згадали за єпископа, і ми попросили Ернеста розповісти, що він з ним зробив.

---

⁴⁶ Як і Евергард, ніхто тоді ще не уявляв собі цього належно, але були люди, які ще раніше вгадували обриси цієї тині майбутнього. Джон Келгоун писав: «У наш час при владі стоїть сила, сильніша за самих людей; цю силу створюють численні, різноманітні і могутні інтереси, що їх єднає спільність величезних прибутків». А великий гуманіст Авраам Лінкольн незадовго до того, як його вбито, казав: «Я бачу в недалекому майбутньому наближення кризи, що лякає мене і примушує треміти за долю моєї країни... Корпорації сіли на трон, насувається доба продажності, що охопить вищі органи влади; капітал у нашій країні намагатиметься продовжити своє владарювання, використовуючи темні інстинкти юрми, аж поки всі національні багатства буде сконцентровано в небагатьох руках,— і тоді настане кінець республіки».

⁴⁷ Книжку ту — «Економіка та освіта» — видано того ж року. Збереглося три примірники її — два в Ардісі й один в Асгарді. В ній піддано детальному аналізу одне з явищ капіталістичної дійсності — вплив капіталу на університети та загальноосвітню школу. В цілому книжка становила невідпорне й нищівне звинувачення всієї системи виховання, яка прищеплювала студентам тільки ті ідеї, що підтримували капіталістичний лад, викоринюючи ідеї критичні й ворожі йому. Книжка викликала велику сенсацію; і Олігархія негайно заборонила її.

— Він просто захворів душевно від тієї подорожі крізь пекло, яку я йому влаштував. Ми разом побували в житлах декого з фабричних робітників. Я показав йому людей, понівечених і викинутих на вулицю промисловою машиною, і він почув історію їхнього життя. Я був з ним у злидарських околицях Сан-Франціско, і там він довідався, що пияцтво, проституція та злочинність мають причини глибші, ніж природжена нецнота. Він зовсім розбитий духом, навіть гірше — він стратив здоровий глузд. У нього занадто чиста душа, і те, що він бачив, надто тяжко вразило його. До того ж він, як ведеться, зовсім не знає життя і носиться з ілюзіями й планами моральної проповіді серед культурної пастви. Він уважає, що йому придала місія відродити стародавній дух християнства, і хоче донести той дух до хазяїв суспільства. Він весь кипить усередині. Рано чи пізно він вибухне, і тоді буде біда. Я навіть не можу передбачити, якої подоби вона прибере. Це чиста екзальтована душа, але зовсім непрактична. З такими людьми я безсилий. Мені незмога примусити його повернутись на землю, і в тому прекраснодушному надхмар'ї він простує до своєї Голгофи. Його розіпнуть. Такі високі душі створено для хреста.

— І тебе теж? — спитала я, ховаючи за усмішкою болісну тривогу кохання.

— О ні,— засміявся він на відповідь. — Мене можуть стратити або вбити ножем у спину, але ніколи не розіпнуть. Я надто міцно й твердо стою ногами на землі.

— Навіщо ж було доводити єпископа до розп'яття? — запитала я.— Ти ж не заперечуватимеш, що ти — причина цьому.

— А навіщо мені залишати одну блаженну душу в спокої, коли мільйони мучаться в тяжкій праці і злиднях? — і собі запитав він.

— Чому ж ти радиш татові взяти відпустку?

— Тому що я не чиста і не екзальтована душа,— відповів він. — Я егоїст і цілком земна людина. Я кохаю тебе, і, як у біблійної Руфі, твої кривні — мої кривні. Що ж до єпископа, то в нього немає дочки. Крім того, хоч би яка незначна була від нього користь для революції, не можна нехтувати навіть такою дрібницею, як його безсилий стогін.

Я не могла погодитися з Ернестом. Я добре знала шляхетну вдачу єпископа Моргауза і не могла уявити, що його голос, піднесений за справедливість,— це не більш ніж безсилий стогін. Але я ще не знала жорстокості життя так, як Ернест. Він ясно бачив марність героїчних єпископових зусиль, а незабаром те побачила і я.

Невдовзі опісля Ернест розповів мені як анекдот, що йому запропоновано посаду уповноваженого з питань праці при уряді Сполучених Штатів. Я дуже зраділа. Ернест одержував би досить велику платню, і ми мали б за що жити після одруження. І це, напевне, була б якраз відповідна робота для нього; а ще дужче я, горда своїм Ернестом, зраділа цій пропозиції, бо ж то було визнання його видатних здібностей.

Але тут я помітила іскринки в його очах. Він сміявся з мене.

— Чи не думаєш ти... відмовитись? — тремтячим голосом спитала я.

— Це ж підкуп,— сказав він. — За цим криється спритна рука Віксона, а за Віксоном — руки людей, іще сильніших за нього. Це давній воєнний викрут, такий же давній, як і сама класова боротьба — викрадати полководців у робітничої армії. Бідне, зраджуване робітництво! Якби ти знала, скількох

робітничих лідерів підкуплено в минулому таким способом! Дешевше, куди дешевше купити генерала, ніж воювати проти нього та його армії. Ось, скажімо... та краще не називати їхніх імен. І так прикро. Люба моя, я один з провідників робітничої армії. Я не можу продатися. Попри все інше, сама лише згадка про мого сердешного батька, замученого роботою, не дозволила б мені цього.

На його очах, очах мого незламного героя, заблищали сльози. Він не міг забути покаліченого життя свого батька, що мусив бруднити себе брехнею та дрібними крадіжками, аби нагодувати дітей.

— Мій батько був добрий чоловік,— сказав мені якимсь Ернест. — Душа в нього була добра, але знівечена, розтоптана, приголомшена жорстоким життям. Він не мав людської гідності, бо життя його було нелюдське, бо хазяї його були нелюди. Він би й досі був живий, як твій батько, бо здоров'я мав міцне, але його затигла машина і замучила в роботі задля чужих прибутків. Подумай лишень! Віддати життя заради чужих бенкетів, коштовних дрібничок, пустих утіх багатих паразитів, нелюдів, звівів у людській подобі!

Розділ VII ЄПІСКОПОВІ ВИДІННЯ

«Єпископ стратив здоровий глузд,— писав мені Ернест. — Зовсім відірвався від землі. Сьогодні ввечері він збирається наvertати на путь істини наш грішний світ. Він хоче виконати свою місію. Так він сказав мені, і я не можу умовити його не робити цього. Увечері він головує на з'їзді ІІІ⁴⁸ і хоче викласти ту свою місію у вступній промові.

Чи не хочеш піти послухати його разом зі мною? Єпископа, звичайно, чекає жорстока поразка. Вона тяжко вразить тебе, як і його самого, але тобі це буде чудова наука. Люба моя, ти знаєш, як я пишаюся твоїм коханням. І саме бажаючи, щоб ти знала все, що є в мені доброго, я хочу розвіяти найменші твої сумніви щодо мене. Гордість моя вимагає, щоб ти переконалась, наскільки мої погляди справедливі. Ти знаєш, які вони в мене суворі, але марність зусиль навіть такої шляхетної людини, як єпископ, переконає тебе, що ця суворість конечна. Отже, приходь увечері. Хоч побачиш ти й почувеш невеселі речі, але я знаю, що вони ще тісніше з'єднають нас».

Того вечора збори ІІІ відбувалися в Сан-Франціско⁴⁹. На порядку денному стояло питання про занепад моральності в суспільстві та про засоби боротьби з цим. Головував єпископ Моргауз. Він дуже хвилювався, сидячи в президії, і легко було помітити, які напружені його нерви. Обіруч нього сиділи єпископ Дікінсон; Г. Г. Джонс, керівник кафедри етичних наук Каліфорнійського університету; місіс В. В. Герд, видатна діячка добродійних організацій; Філіп Ворд, теж відомий філантроп,— та ще кілька менших знаменитостей у царині моралі та добродійності. Єпископ Моргауз підвівся й несподівано почав:

---

⁴⁸ Розшифрувати це скорочення не пощастило.

⁴⁹ Від Берклі до Сан-Франціско можна було дістатися катером за кілька хвилин. Ці двоє міст разом з іншими, що лежали довкола бухти, фактично утворювали одне ціле.

— Їхав якось я своєю коляскою по місту. Стояла ніч. Вряди-годи я виглядав із вікна коляски; і раптом очі мої розкрились, і я побачив дійсність такою, яка вона насправді. Вражений жахливим видовищем, я несамохіть закрав очі руками, щоб не бачити, але в темряві прийшло питання: що ж робити? Що робити? А за хвилину питання те змінилося на інше: що зробив би на моєму місці Христос? І в ту саму мить немов яскраве світло залило все довкола, і в цьому світлі, як Савлові на шляху до Дамаска, мені відкрилося, що я маю робити.

Я спинив екіпаж, вийшов і, звернувшись до двох вуличних жінок, умовив їх сісти в мою коляску. Якщо слова Христові правдиві, то виходить, що ці дві нещасні — мої сестри, і єдиний засіб очистити їх від гріха — любов і ласкавість.

Я живу в одній з найкращих частин Сан-Франціско. Будинок, який я займаю, коштує сто тисяч доларів, і ще стільки коштують меблі, книжки, мистецькі твори. Це панська садиба, ні, справжній палац із численними слугами. Раніш я не знав, навіщо потрібні такі палаци. Я гадав — на те, щоб жити в них. Але тепер я знаю. Я взяв двох жінок з вулиці до свого будинку, там вони й житимуть. Я сподіваюся заселити всі його кімнати такими ж моїми сестрами, як і вони.

Слухачі щодалі дужче совгалися на стільцях та шепотілись; обличчя тих, що сиділи в президії, виказували чимраз більший жах і замішання. Єпископ Дікінсон підвівся, бридливо скривившись, зійшов з помосту й вийшов із зали. **Але** єпископ Моргауз, забувши про все на світі, бачачи перед собою тільки свої видіння, говорив далі:

— О сестри і брати! У цьому своєму вчинку знайшов я єдину раду на всі труднощі. Я не знав, навіщо існують коляски, але тепер я знаю. Вони на те, щоб возити безсилих, хворих і старих, вони на те, щоб віддавати шану людям, у яких згасло навіть почуття сорому.

Я не знав, нащо збудовані палаци, але тепер я знаю, як їх використати. Палаци, що належать пастирям церкви, повинні стати лікарнями та притулками для тих, хто знесилений упав при дорозі й гине.

Єпископ мовчав довгу хвилину, мабуть, не можучи опанувати своїх схвильованих думок і гарячково шукаючи, як їх висловити.

— Дорогі братове мої, не мені говорити вам про моральність. Я занадто довго жив у соромі й лицемірстві, щоб мати право повчати інших, але те, що я зробив з цими жінками, сестрами своїми, підказує мені, що раду знайти не важко; Для тих, хто вірить у Христа та в його святе євангеліє, не може бути інших взаємин між людьми, крім любові. Сама лише любов сильніша від гріха, сильніша за смерть. Тому я кажу всім багатим серед вас: їхній обов'язок — робити те, що зробив і роблю я. Нехай кожен з вас, хто живе в достатку, візьме до себе злодія й поводитиметься з ним, як з братом, або нехай візьме якусь нещасну і поводитиметься з нею, як із сестрою, тоді в Сан-Франціско стануть непотрібні суди й поліція, в'язниці будуть перетворені на лікарні, не стане злочинців та злочинів.

Ми повинні віддати самих себе, а не тільки наші гроші. Ми повинні робити, як робив Христос: у цьому обов'язок церкви в наші дні. Ми далеко відійшли від заповітів Учителя. Потураючи тілові, ми забули про душу. На місце Христа ми поставили Мамону. Ось тут у мене є вірш, де чудово сказано про це. Я хотів би прочитати його вам. Написав його великий грішник, який, проте, багато бачив і

розумів⁵⁰. Не треба думати, що тут він картає лише католицьку церкву,— ні, він картає всі церкви, бичує розкіш і пишність усіх церков, що зійшли зі стежки Вчителя і відгородилися від його овечок. Слухайте:

В соборі труби срібні загриміли,
І всі серця пройняв побожний жах.
Мов дивний скарб, понесли на плечах
Наступника апостольської сили.

Як жрець, він мав одіння сніжно-біле
Та багряницю, ніби вождь і цар,—
А над чолом, земної слави дар,
Корони три сіяли і горіли.

Я глянув — і згадався той мені,
Хто у сумній блукав самотині,
Шукаючи даремно, де спочити.

«Звір має нори, має гнізда птах,—
Я ж ноги б'ю по кам'яних стежках,
Від сліз гірке вино я мушу пити»⁵¹.

Присутні розхвилювались, але не тому, що їх зворушили єпископові слова. Проте єпископ Моргауз не помічав цього. Він неухильно провадив далі:

— І я звертаюся до багатих серед вас, до всіх багатих узагалі, і кажу, що жорстоко ви гнобите овечок господніх. Ваші серця зачерствіли. Ви закрили ваші вуха для стогону, що лунає по країні,— стогону горя й болю. Ви його не чуєте, але настане колись день, і той стогін буде почуто. І я кажу...

Але тут Джонс і Філіп Ворд, що вже підвелися з своїх крісел, підхопили єпископа під руки і звели його з помосту; слухачі в залі сиділи, затамувавши віддих, глибоко скандалізовані.

Коли ми вийшли на вулицю, Ернест злісно засміявся. Сміх його обурило мене. Серце мені, здавалося, ось-ось розірветься від насилу стримуваних сліз.

— От він і виконав свою місію,— вигукнув Ернест. — Він розкрив їм своє мужнє й ніжнє серце, а його християнське слухацтво, що так любило його, вирішило, що він збожеволів. Чи бачила ти, як дбайливо звели його з помосту? Мабуть, усе пекло реготалося з цього видовиська.

— Однаково, те, що єпископ сьогодні сказав і зробив, справить велике враження,— сказала я.

— Ти так думаєш? — іронічно спитав Ернест.

— Побачиш, яка буде сенсація,— наполягала я.— Хіба ти не помітив репортерів, що наввипередки писали у своїх блокнотах, коли він говорив?

— Жодний рядок із їхньої писанини не потрапить до завтрашніх газет.

— Не вірю! — скрикнула я.

---

⁵⁰ Оскар Уайльд, ушлавлений письменник XIX ст. християнської ери.

⁵¹ Переклад М. Рильського (*Ред.*)

— А ось побачиш,— відповів він. — Жодного рядка, жодної його думки. Наша преса? То лише вичавки з-під преса.

— Але ж репортери,— не здавалась я.— Я їх сама бачила.

— Ані слова з того, що він казав, не потрапить до друку. Ти забула про редакторів. Вони одержують свою платню за те, що здійснюють певну політику. Ця політика — не друкувати нічого, що загрожувало б нинішньому ладові. Виступ єпископа був жорстоким нападом на встановлену мораль. Це — ересь. Вони звели його з помосту, щоб він не сказав більшого. Газети потоплять його ересь у мовчанні. Преса Сполучених Штатів? Це паразитичний наріст на тілі класу капіталістів. Функція її — всіма засобами підтримувати встановлений лад, обробляючи громадську думку, і вона добре робить своє діло.

Хочеш, я скажу тобі, що буде далі. Завтрашні газети лише побіжно згадають, що єпископ занедужав, що він перевтомився, що йому стало зле на вчорашніх зборах. За кілька днів про єпископа сповістять, що він захворів на нервовий розлад і одержав відпустку від своєї вдячної пастви. Далі станеться одне з двох: або єпископ, зрозумівши свою помилку, повернеться з відпустки здоровою людиною, що вже не бачить ніяких видив, або він стоятиме па своєму, і тоді — можна сподіватися — ти прочитаєш у газетах зворушливе й патетичне сповіщення про його божевілля. А далі йому нададуть змогу розповідати про свої видива оббитим ватою стінам.

— Ну, це вже ти занадто,— запротестувала я.

— В очах суспільства то буде й справді божевілля,— відповів він. — Яка ж порядна людина, крім божевільної, набере до себе в дім злодіїв та розпусних жінок, щоб жити з ними, як з братами й сестрами? Правда, Христос був розіп'ятий поміж двох злодіїв, але то інша річ. Що таке божевілля? Коли з нами хтось не погоджується, ми маємо його думку за хибну. А отже, й розум у цієї людини схиблений. А де межа між схибленим розумом і божевіллям? Люди не гідні уявити, щоб розумна людина могла не погоджуватися з їхньою власною розумною думкою.

Ось тобі яскравий приклад із сьогоднішньої вечірньої газети. Мері Маккена живе на південь від Маркіт-стріт. Це бідна, але чесна жінка й до того ж патріотка. Але в неї якісь чудні уявлення про американський прапор та захист, що він дає і символізує. І от що трапилося з нею. Її чоловік потерпів від нещасливого випадку і три місяці пролежав у лікарні. Вона стала прачкою і все ж не могла сплатити комірне. Вчора її виселили. Вона виставила американський прапор і, обгорнувшись ним, оголосила, що перебуває під його захистом і тому ніхто не насмеє викинути її на вулицю. Ну, і як ти думаєш, що з нею зробили? Арештували і відіслали на психіатричну експертизу. Сьогодні її оглянули експерти-психіатри і визнали душевнохворою. Зараз вона в лікарні для божевільних.

— Але це ж сюди не стосується,— заперечила я.— Припустімо, що я не погоджуюся з усіма щодо літературного стилю якоїсь книжки. Мене ж не замкнуть за це до божевільні.

— Слушно,— відповів він. — Але така розбіжність із загальною думкою не загрожує суспільному ладові. Отож-бо й є. А розбіжність поглядів у випадку з Мері Маккена або з єпископом справді становить загрозу суспільному ладові. Що коли б усі бідняки, прикрившись американським прапором, відмовилися платити комірне? Домовласники пішли б із торбами! Погляди єпископа такі самі

небезпечні. Тому — в божевільню його!

Але мені ще не йнялося віри.

— Почекай, сама побачиш,— сказав Ернест. І я стала чекати.

Другого ранку я послала купити всі газети. Поки що Ернест мав рацію. Ані слова з промови єпископа не надрукували. Лише в одній чи двох газетах згадувалося, що єпископ не міг домовитися, бо був занадто схвилюваний. Зате банальну балаканину тих, що виступали після нього, було надруковано повністю.

Через кілька днів з'явилося коротке повідомлення, що в зв'язку з перевтомою єпископ одержав відпустку. Досі Ернестове передбачення справджувалося, але в пові домленні не було й натяку на божевілья або навіть на нервову хворобу єпископа. Чи могла я уявити, яка жахлива доля чекала його — Голгофа і розп'яття, що передрік йому Ернест!

Розділ VIII РУЙНІВНИКИ МАШИН

Незадовго до того, коли Ернест виставив свою кандидатуру на виборах до конгресу по списках соціалістичної партії, мій тато врядив обід, який він у дружньому колі називав «обідом прибутків і збитків». Ернест назвав його «обідом руйнівників машин».

Насправді то був обід для діловиків — дрібних, звичайно. Не думаю, щоб хоч один з них був власником або компаньйоном підприємства з капіталом понад сотню-дві тисяч доларів — звичайні представники середнього класу.

Серед них був містер Оуен із товариства «Сілверберг, Оуен і Спілка», великої бакалійної фірми з кількома філіями. Ми були їхні постійні покупці. Серед присутніх були також обидва власники аптекарської фірми «Коволт і Вошберн», містер Асмунсен, власник каменярні в окрузі Контра-Коста, і ще кілька таких же власників або співвласників невеликих фабрик і торговельних підприємств, одно слово — дрібні капіталісти.

Це були цікаві люди з розумними обличчями, висловлювалися вони просто і ясно. Всі вони водно нарікали на корпорації й трести. їхнє спільне гасло було: «Геть трести!» Трести душили їх, і кожен з них уважав, що всі їхні труднощі походять від трестів. Вони виступали за те, щоб уряд забрав у державну власність такі підприємства, як залізниці та телеграф, і вимагали нещадного прогресивного оподаткування прибутків, яке б знищило великі нагромадження капіталу. Крім того, як панацею від місцевих лих, вони обстоювали передачу в муніципальну власність таких комунальних закладів, як водогін, газогін, телефон та трамвай.

Найдужче зацікавили нас скарги містера Асмунсона на його клопіт зі своєю каменярнею. Він запевняв, що не має ніякого прибутку з тієї каменярні, хоч у Сан-Франціско, зруйнованому останнім землетрусом, дуже багато будують і каменю він продає силу. За ті шість років, відколи відбудовується місто, підприємство його зросло у вісім разів, а прибутки залишилися ті самі.

— Залізнична компанія знає стан моїх справ краще, ніж я сам,— сказав він. — Вона знає мої експлуатаційні витрати до останнього цента, як і умови моїх контрактів. Звідки вона все це знає, я можу лише здогадуватися. Певне, вона має своїх шпигунів серед моїх службовців, і в неї, мабуть, зв'язки з усіма моїми

контрагентами. Зважте самі: досить мені укласти якийсь контракт, що повинен дати великий прибуток, як раптом відповідно зростає залізничний тариф на перевіз каменю з моєї каменярні. Робиться це без жодних пояснень. І весь мій прибуток забирає залізниця. Мені ніколи не щастило домогтися від неї, щоб вона скасувала збільшений отаким чином тариф. З другого боку, коли трапляються невдачі, зростають виробничі видатки або доводиться укласти контракт на умовах менш зискових, мені завжди йдуть на поступку, і компанія зменшує перевізну плату. І виходить — який не буде в мене прибуток, його завжди забирає залізниця.

— А те, що залишається вам,— перебив його Ернест,— дорівнює платні, яку ви одержували б, якби каменярня належала залізничній компанії, а ви були б її управителем, адже так?

— Ваша правда,— відповів містер Асмунсен. — Нещодавно я зробив підрахунок по бухгалтерських книгах за останні десять років. Виявилось, що прибуток мій якраз дорівнює платні управителя. Залізнична компанія так самісінько могла б держати мою каменярню й платити мені як найманому директорові.

— Але в такому разі,— засміявся Ернест,— компанії довелось би взяти на себе весь ризик, що його вона так люб'язно полишає на вас.

— Отож-бо,— похмуро відповів містер Асмунсен.

Давши їм висловитися, Ернест почав їх розпитувати.

Спочатку він звернувся до містера Оуена.

— Ви, здається, відкрили нову крамницю в Берклі шість місяців тому?

— Так,— відповів містер Оуен.

— Відтоді я помітив, що три бакалійні крамнички в цьому районі закрилися. Чи не ваш магазин спричинився до цього?

Містер Оуен потвердив це, самовдоволено всміхаючись.

— Звичайно, вони не могли витримати нашої конкуренції.

— А чому?

— Бо в нас капітал більший, тому ми одержуємо більші прибутки при менших видатках.

— Виходить, ваш магазин поглинув прибутки цих трьох крамничок? А скажіть мені, що сталося з їхніми власниками?

— Один з них розвозить наш крам, про інших я нічого не знаю.

Ернест раптом обернувся до містера Коволта.

— Ви часто влаштовуєте дешевий розпродаж товарів у своїх аптеках.⁵² А що сталося з власниками малих аптек, яких ви приперли до стіни?

— Один з них, містер Газфургер, зараз завідує нашим рецептурним відділом,— відповів той.

— Отже, вам дісталися всі їхні колишні прибутки?

— Атож. Задля цього ми й торгуємо.

— А ви? — несподівано звернувся Ернест до містера Асмунсена. — Ви обурені тим, що залізниця забирає ваші бариші?

---

⁵² Зниження продажної ціни до собівартості й навіть нижче. Багата фірма могла довші торгувати зі збитками, ніж дрібні, і таким чином доводила конкурентів до банкрутства. Звичайний засіб конкуренції.

Містер Асмунсен кивнув головою.

— Ви самі хотіли б одержувати їх?

Містер Асмунсен знову кивнув.

— Коштом інших?

Відповіді не було.

— Коштом інших? — наполягав Ернест.

— Інакше зиску не матимеш,— коротко відповів містер Асмунсен.

— Отже, бізнес полягає в тому, щоб одержувати прибутки коштом інших і не давати іншим мати прибутки вашим коштом? Адже так?

Ернест мусив запитати ще раз, і тоді лише містер Асмунсен дав відповідь:

— Це так, але ж ми не проти того, щоб і інші мали прибутки, аби тільки не надмірні.

— Надмірними ви називаєте великі прибутки, але самі ви не від того, щоб одержувати їх?.. Чи не так?

Містер Асмунсен мусив визнати, що справді так.

Далі Ернест так само притис містера Келвіна, колишнього власника великої молочарні.

— Колись ви боролися з молочним трестом, а тепер організуєте фермерську партію⁵³. Як це вийшло?

— О, я не перестав боротися,— відповів містер Келвін з досить войовничою міною. — Я воюю з трестом там, де з ним ще можна воювати,— на політичній арені. Дозвольте вам пояснити. Кілька років тому ми, молочарі, діяли кожен за себе.

— І конкурували між собою? — перебив Ернест.

— Так, і ця конкуренція зменшувала наші прибутки. Тому ми пробували скооперуватись, але завжди хтось не бажав приставати до гурту, і все зривалося. Ось тоді й з'явився молочний трест.

— Фінансований з надприбутків «Стандард Ойл»⁵⁴?

— Еге ж,— погодився містер Келвін.— Але тоді ми цього не знали. Агенти молочного тресту пристали до нас із короткими гужами. «Вступайте до тресту, будете ситі,— пропонували вони,— а не вступите — скрутно вам буде». Більшість наших вступило. Тим, хто відмовився, справді довелося скрутно. О, воно нам оплачувалося... тільки спочатку. Молоко піднялося в ціні на цент за кварту. Одна чверть цього centa йшла нам, а три чверті — трестові. Далі молоко знову подорожчало на один цент, але з цього centa ми вже нічого не одержали. Скарги наші були марні. Трест усе тримав у своїх руках, і ми побачили, що стали його попихачами. Нарешті в нас відібрали й ту додаткову чверть centa. Після цього трест почав просто випирати нас із діла. Що ми могли вдіяти? Нас таки повипирили. Самостійних молочарень не стало, залишився самий лише молочний трест.

— Але ж як молоко подорожчало на два центи, то вам, либонь, можна стало

---

⁵³ За тих часів докладалося багато зусиль, щоб створити фермерську партію для боротьби проти трестів і синдикатів. Цей рух зазнав цілковитої поразки.

⁵⁴ «Стандард Ойл» — перший великий трест у Сполучених Штатах, що виник майже на ціле покоління попереду інших.

конкурувати з трестом,— хитро докинув Ернест.

— Так і нам здавалося. Ми й пробували,— Містер Келвін помовчав хвилику.— Це нас добило. Трест мав змогу продавати молоко значно дешевше, ніж ми, і все ж одержувати хоч невеликий прибуток, тоді як ми за цих умов терпіли самі лише збитки. Я сам утратив п'ятдесят тисяч доларів на цій справі. Більшість нас збанкрутували⁵⁵. Самостійні невеликі молочарні зникли.

— Отже, трест відібрав ваші прибутки,— сказав Ернест,— і ви звернулися до політики, щоб законодавчим шляхом знищити трест і повернути свої прибутки собі?

Обличчя містера Келвіна засяяло:

— Оце якраз те, що я кажу в своїх промовах фермерам. У цьому — суть нашої платформи.

— Але ж трест виробляє молочні продукти значно дешевше, ніж би окремі маленькі молочарні? — спитав Ернест.

— Ще б пак ні — з такою досконалою організацією виробництва, новітнім устаткуванням і великим оборотним капіталом!

— Безперечно,— мовив Ернест,— інакше й бути не може.

Тут містер Келвін виголосив цілу політичну промову, викладаючи свої погляди. Його палко підтримувала решта, і всі вони одноставно вимагали знищити трести.

— Бідні простаки,— шепнув мені Ернест. — Все бачать дуже ясно, але не дали свого носа.

Трохи згодом він знов оволодів розмовою і вже до самого кінця, як завжди, скеровував усю дискусію.

— Я уважно слухав усіх вас,— почав він,— і бачу, що ви намагаєтесь вести сучасну комерційну гру застарілими методами. Єдиний сенс життя полягає, по-вашому, тільки в прибутках. Всі ви щиро й неохитно переконані, що створено вас тільки на те, аби одержувати прибутки. І раптом — перешкода. У ваше змагання за прибутки втручається трест і забирає їх собі. Для вас це катастрофа, що порушує одвічну гармонію, і вам здається, ніби існує одна лише рада — знищити те, що заважає вам збагачуватись.

Слухаючи вас, я думав про те, що до вас дуже пристає одна назва. Хочете знати, яка? Ви — руйнівники машин. Знаєте, що це таке? Дозвольте, я поясню. У вісімнадцятому сторіччі в Англії чоловіки й жінки ткали сукно на ручних верстатах у себе вдома. Ця домашня мануфактурна система була повільним, незручним і дорогим способом виробництва. Згодом з'явилася парова машина, яка ошадила багато праці. Тисяча верстатів, зібраних на великій фабриці, де їх рухала центральна парова машина, виробляли тканину незмірно дешевше, ніж окремі ткачі на ручних верстатах у себе вдома. Концентрація виробництва на фабриці знищила конкуренцію окремих ткачів. Чоловіки й жінки, що раніше працювали на себе на ручних верстатах, тепер пішли на фабрики працювати при механічних верстатах, але вже не на себе, а на капіталістів, власників фабрик. Далі до праці на механічних верстатах залучено дітей. Їм платили менше, і дитяча праця почала

---

⁵⁵ Банкрутство — свосерідний засіб, що давав змогу тим, хто зазнав поразки в конкуренції, уникнути сплати своїх боргів. У такий спосіб пом'якшувалося занадто жорсткі умови соціальної боротьби.

витісняти працю дорослих робітників. Для робітників настали тяжкі часи, вони бідували, голодували. Вважаючи, що всьому винні машини, робітники почали розбивати їх. Це нічого їм не дало та й узагалі було нерозумно.

Іхній досвід мав би вам бути за науку. Але минуло півтора сторіччя, і ось ви теж хочете руйнувати машини. Ви самі визнали, що машини трестів виробляють дешевше й більше продукції, ніж виробляли ви, а тому ви не можете конкурувати з ними. Проте ви хочете зруйнувати ці машини. Виходить, ви помиляєтесь, як колись помилялись відсталі англійські робітники. І поки ви балакаєте про повернення до часів вільної конкуренції, трести спокійнісінько доводять вас до руїни.

Всі ви розповідаєте, власне, ту самісіньку історію про те, що минають часи вільної конкуренції і настає доба концентрації, об'єднання. Ви, містере Оуене, самі вбили конкуренцію в Берклі, відкривши тут свою філію. Ваш магазин витіснив три крамнички завдяки більшій концентрації капіталу. Але як вас притискає ще концентрованіший капітал в особі тресту, ви зчиняєте галас. Це тому, що ви самі не володієте трестом. Якби ви були хазяїном бакалійного тресту, єдиного на території Сполучених Штатів, тоді б ви співали іншої. Ви б тоді співали: «Хай живуть трести!» Але, на жаль, ваша невелика фірма — не трест, і ви самі розумієте, що вам бракує пороху змагатися з трестами. Ви вже починаєте передчувати, що скоро вам кінець. Ви бачите, що ви самі й ваша фірма з усіма її філіями — лише пішаки у великій грі. Ви бачите, як щодень зростає могутність великих капіталістів: ви відчуваєте, як їхні залізні пазури тягнуться до ваших прибутків. З ваших рук виривають шматок по шматкові — то тут, то там: залізничний трест, нафтовий, сталевий, вугільний; і ви добре знаєте, що кінець кінцем вони зруйнують вас і відберуть останні ваші невеличкі прибутки.

Ви, добродію, програли в цій грі. Коли ви задушили своєю конкуренцією три маленькі крамнички тут, у Берклі, тоді ви гордо говорили про свою велику фірму, про свою спритність та заповзятливість, і на ті гроші, що їх добули, поглинувши трьох дрібних крамарів, послали свою дружину в подорож до Європи. Так, ви їх поглинули, як хижак поглинає хижака. Але тепер вас своєю чергою поглинають більші хижаки, і ви починаєте лементувати. Це стосується не тільки вас, але й усіх тут присутніх. Ви всі скиглите, бо програєте свою гру.

Але, скиглячи через те, ви не хочете сказати всієї правди, як оце я кажу. Ви не признаєтеся, що любите привласнювати прибутки інших і лементуєте лише тому, що хтось забирає собі ваші власні прибутки. Для цього ви надто хитрі. Ви кажете зовсім інше. Тому ви й виголошуєте промови на захист дрібного підприємництва, як оце допіру містер Келвін. Що ж ви кажете? Ось кілька його фраз, що мені запам'ятались: «Наші споконвічні принципи найкращі!», «Наша країна повинна вернутися до найпершої американської засади: рівні можливості для всіх», «Дух свободи завжди був притаманний нашій нації», «Вернімось до принципів наших батьків».

Коли містер Келвін вимагає «рівних можливостей для всіх», він насправді має на увазі можливість самому одержувати прибутки коштом інших, можливість, яку відібрали від нього трести. Ви так часто твердите ці фрази, що самі почали їм вірити, і це якраз найбезглуздіше. Вам потрібна можливість грабувати своїх ближніх, як ви це робили досі, а ви гіпнотизуєте себе думкою, ніби домагаєтесь свободи. Ви — звичайнісінькі зажерливі визискувачі, але ви так заворожили себе власними гарними фразами, що повірили у свій патріотизм. Свою жадобу

прибутків, чистісінький егоїзм ви виставляєте за альтруїстичну турботу про страждання людство.

Гості почервоніли — сердито, але й трохи сполохано. Видно було, що їх налякав цей молодик із спокійним обличчям, нищівна сила його слів і його жаклива манера називати чорне чорним, а біле білим. Однак містер Келвін не розгубився.

— А чом би й ні? — спитав він. — Чом не повернутися до звичаїв наших батьків, до часів заснування Республіки? Ви сказали багато правди, містере Евергарде, хоч вона й прикра. Але тут, серед своїх, можна говорити відверто. Скиньмо маски, панове, і визнаймо всю правду, як допіру сказав містер Евергард. Це правда, що ми, дрібні капіталісти, жадаємо прибутків і що трести відбирають їх у нас. І те правда, що ми хочемо знищити трести, аби наші прибутки залишилися нам. А чому ми не можемо зробити цього? Чому, я вас питаю?

— Ось тепер ми підійшли до самої суті,— сказав Ернест задоволено. — Я спробую пояснити вам, чому, хоч зробити це буде нелегко. Ви всі трохи вивчали комерцію, але вам ніколи не доводилося вивчати соціальної еволюції. Тепер ви перебуваєте якраз у перехідній стадії економічного розвитку, але не бачите цього — звідки й усе непорозуміння. Чому ви не можете повернутись назад? Бо це неможливо. Ви не можете повернути назад розвиток суспільства, як не можете примусити воду текти знизу вгору. Ісус Навін примусив сонце спинитися над Гаваоном, а ви хочете зробити ще більше. Ви хочете примусити сонце рухатись назад, від полудня до ранку.

Виступаючи проти сучасних досконалих машин, нової організації виробництва, проти вищої продуктивності праці й усіх інших економічних переваг концентрації капіталу, ви хочете повернути економіку країни назад на ціле покоління, до тих часів, коли не було великих капіталів, розвиненої техніки, залізниць — до часів, коли купки дрібних капіталістів гризлися між собою в умовах економічної анархії, коли виробництво було примітивне, неекономічне, неорганізоване й дороге. Повірте мені, перед Навіном стояло легше завдання, не кажучи вже про те, що йому помагав сам бог. Але про вас, дрібних капіталістів, бог забув. Сонце дрібних капіталістів заходить. Воно вже ніколи не зійде знову. Ви не можете навіть спинити його. Ви гинете, засуджені на те, щоб зникнути цілком з арени історії.

Такі закони розвитку. Вони дані згори, як слово боже. Об'єднання сильніше за конкуренцію. Первісні люди були жалюгідні кволі створіння, що ховались по печерах. Але об'єднавшись, вони самі стали нападати на своїх хижих ворогів. Хижі звірі між собою конкурували; а первісна людина виявилася звіром, здатним до об'єднання, і завдяки

тому вона піднялася вище за всіх звірів. Відтоді люди об'єднувалися щораз більше. Боротьба об'єднання з конкуренцією триває вже тисячі років, і в ній конкуренція завжди зазнавала поразки. Хто стає на шлях конкуренції, той гине.

— Але ж самі трести виникли з конкуренції,— перебив його містер Келвін.

— Щира правда,— відповів Ернест. — І самі ж трести знищили конкуренцію. Ось чому вам, як ви самі тут розповідали, довелося розпрощатися з вашою власною молочарнею.

Вперше за цей вечір за столом залунав сміх, і навіть сам містер Келвін засміявся з себе разом з усіма.

— Коли вже ми завзялись на трести,— вів далі Ернест,— то домовмося про

основні засади. Я виставлятиму їх, і, якщо ви не погоджуватиметесь,— заперечуйте. Мовчанка означатиме згоду. Гаразд? Правда, що механічні верстати виробляють більше тканини і виробляють дешевше, ніж ручні? — Він зачекав, але ніхто не заперечив. — У такому разі чи не буде безглуздо руйнувати механічні верстати, щоб повернутись до незручного й дорожчого методу виробляти тканини на ручних верстатах? — Усі закивали головами на знак згоди. — Правда, що економічне об'єднання, відоме під назвою трест, виробляє більше й дешевше, ніж може виробити тисяча дрібних підприємств, які конкурують між собою? — Знов ніхто не заперечив. — Чи розумно руйнувати цю дешеву й корисну організацію?

Довго ніхто не давав відповіді. Нарешті заговорив містер Коволт.

— Що ж нам робити? — спитав він. — Знищення трестів — це, на нашу думку, єдиний спосіб усунути їхній гніт.

Ернест ураз стрепенувся.

— Я вкажу вам інший спосіб! — вигукнув він,— Не треба руйнувати ці чудові машини, що виробляють більше товарів і виробляють їх дешевше. Треба опанувати їх. Використаймо їхню силу й переваги! Хай вони служать нам самим. Витіснімо теперішніх власників цих чудових машин і зробимося самі їхніми власниками! Ось вам, панове, соціалізм — об'єднання більше, ніж трести, найбільше економічне й соціальне об'єднання людей із усіх об'єднань, які будь-коли існували на нашій планеті. Це не суперечитиме еволюції. Проти об'єднання ми виставляємо ще більше об'єднання. Тільки так ми можемо перемогти. Переходьте до нас, соціалістів, і ви теж переможете.

Почулися заперечення. Присутні хитали головами, знявся невдоволений гомін.

— Гаразд! — засміявся Ернест. — Тоді залишайтеся у ролі анахронізму. Дим ви самі засуджуєте себе до загибелі, бо анахронізми завжди гинуть. Чи питали ви себе, що станеться з вами, коли виникнуть об'єднання ще більші, ніж теперішні трести? Чи замислювалися ви коли-небудь, де ви подінетесь, коли великі трести самі почнуть об'єднуватись у гігантські трести трестів — аж поки зіллються в один колосальний соціальний, економічний і політичний трест?

Раптом він рвучко обернувся до містера Келвіна:

— Скажіть, хіба це не правда? Хіба вам не довелось боротися за створення нової політичної партії тому, що старі партії в руках трестів? Але й тут — у боротьбі за об'єднання фермерів — ви знову стикаєтеся з трестами. За кожною перепоною, що виростає на вашому шляху, за кожним ударом по ваших інтересах, за кожною вашою поразкою криється рука трестів. Хіба це не правда? Признайтеся!

Містер Келвін зняковів мовчав.

— Сміливіше, — підбадьорював його Ернест.

— Це правда, — признався містер Келвін. — Ми завоювали на виборах законодавчу владу в Орегоні й провели чудовий закон, що захищав дрібних власників від трестів, але губернатор, ставленець трестів, наклав вето на цей закон. Ми провели на виборах свого губернатора в Колорадо, але палата не затвердила його. Двічі ми домоглися проведення федерального закону про прогресивний прибутковий податок, і щоразу Найвищий суд скасовував його, як неконституційний. Суди в руках трестів. У нас не вистачить грошей, щоб підкупити всіх суддів. Але настане час, коли...

— Коли об'єднання трестів керуватиме всім законодавством, коли об'єднання трестів саме стане урядом,— урвав його Ернест.

— Ніколи! Школи цього не буде! — почувлися войовничі вигуки.

— Скажіть мені,— запитав Ернест,— що ви робитимете, коли все ж настане такий час?

— Удамося до сили! Повстанемо! — вигукнув містер Асмунсен, і багато голосів підтримало його.

— Це буде громадянська війна,— попередив Ернест.

— Хай і так,— відповів містер Асмунсен, знову підтриманий вигуками решти. — Ми не забули подвигів наших батьків. За нашу волю ми готові битись і вмерти.

Ернест осміхнувся.

— Не забувайте,— сказав він,— що ми мовчки погодилися на тому, що воля, як ви, панове, її розумієте, означає волю визискувати інших.

Тепер уже всі за столом розсердилися й розпалилися, але Ернест утихомирив їх і примусив слухати себе.

— Ще одне запитання. Коли вам доведеться вдатися до сили, пам'ятайте: повстанете ви через те, що уряд опинився в руках трестів. Отже, вашій силі уряд протиставить регулярну армію, флот, національну гвардію, поліцію — коротше кажучи, всю організовану військову машину Сполучених Штатів. Чи багато варта буде тоді ваша сила?

Слухачі розгубилися. Не даючи їм опам'ятатись, Ернест знов ударив по них:

— Чи пам'ятаєте ви, як іще недавно наша регулярна армія налічувала тільки п'ятдесят тисяч солдатів? Рік у рік вона зростала і тепер налічує вже триста тисяч.

Далі — ще один удар.

— І це ще не все. Поки ви, забувши про все на світі, ганялися за своїм примарним ідолом, що зветься прибуток, та розводилися про другий свій укоханий фетиш — конкуренцію, трести домоглися ще важливішого. Національна гвардія...

— Національна гвардія і є наша сила! — вигукнув містер Коволт. — З нею ми відіб'ємо напад регулярної армії.

— Вас самих буде покликано до національної гвардії,— гостро відповів Ернест,— і послано в штат Мен, у Флориду або на Філіппіни чи ще кудись топити в крові виступи ваших товаришів, що піднялись на громадянську війну за свою волю. А тим часом з Канзасу, чи Вісконсіну, чи ще з якого штату ваші товариші, яких теж буде покликано до національної гвардії, прийдуть сюди, в Каліфорнію, щоб залити кров'ю повстання у ваших краях.

Ці слова справді приголомшили всіх, і вони сиділи мовчки, неспроможні на слово здобутись; нарешті містер Оуен промимрив:

— Тоді ми не підемо до національної гвардії, та й квит. Не такі ми дурні.

Ернест відверто зареготав:

— Ви не розумієте свого становища, нічого ви не зможете зробити. Вас примусять вступити до національної гвардії.

— Але ж існують громадянські права,— стояв на своєму містер Оуен.

— Поки уряд не оголосить у країні надзвичайного становища. В той самий день, коли ви спробуєте вдатися до сили, вашу силу обернуть проти вас самих. До національної гвардії вас примусять уступити, хочете ви того чи ні. Я чую, хтось

згадує габеас корпус. Я боюся, що замість габеас корпусу ви матимете поминальну молитву. Якщо ви відмовитесь вступити до національної гвардії або, перебуваючи в ній, відмовитесь виконати наказ, вас віддадуть до військово-польового суду і розстріляють, як собаку. Такий закон.

— Нема такого закону,— переконано заявив містер Келвін. — Нема такого закону. Молодче, вам приснилося це все. Ви казали, що національну гвардію можуть послати на Філіппіни. Це ж суперечить конституції. В конституції спеціально говориться про те, що національна гвардія не може бути послана за межі країни.

— Та до чого тут конституція? — спитав Ернест. — Конституцію тлумачать суди, а суди, як уже погодився містер Асмунсен, служать трестам. До того ж такий закон є. Він існує вже давно — цілих дев'ять років, панове.

— Закон про те, що нас можуть примусити служити в національній гвардії? — неймовірно спитав містер Келвін. — Про те, що нас можуть розстріляти за вироком військово-польового суду, коли ми відмовимося вступити до неї?

— Так,— відповів Ернест,— саме про це.

— Чому ж ми нічого не чули про такий закон? — спитав тато, і я зрозуміла, що це новина й для нього.

— З двох причин,— відказав Ернест. — По-перше, не було нагоди застосувати його. Якби трапилась така нагода, ви відразу про нього довідалися б. А по-друге, закон проведено через конгрес і сенат таємно, власне, без обговорення. Звичайно, газети й не згадали про це. Ми, соціалісти, знали й писали про нього в своїх газетах, але ж ви наших газет ніколи не читаєте.

— Я все ж думаю, що вам це наснилося,— вперто сказав містер Келвін. — Країна ніколи б не дозволила такого.

— Вона вже дозволила,— відповів Ернест. — А щодо моїх снів,— він, застромивши руку в кишеню, витяг невеличку брошурку,— скажіть мені, чи скидається це на сон?

Розгорнувши книжечку, він почав читати:

— **Стаття перша.** По всіх штатах, територіях та в окрузі Колумбія всі особи чоловічої статі від вісімнадцяти до сорока п'яти років, визнані придатними за станом здоров'я, зобов'язані служити у національній гвардії.

Стаття сьома. Кожного зобов'язаного служити в національній гвардії...» — не забувайте статтю першу, панове: згідно з цією статтею всі ви зобов'язані,— «...що не з'явиться без поважних причин на виклик свого начальника, буде притягнуто до військово-польового суду і покарано згідно з вироком цього суду.

Стаття восьма. Військово-польові суди, що їм підсудні як офіцери, так і рядові національної гвардії, утворюються тільки з офіцерів національної гвардії.

Стаття дев'ята. Офіцери та рядові національної гвардії, покликані на дійсну військову службу, підлягають тим самим військовим законам і наказам, що й регулярне військо Сполучених Штатів».

Ось маєте, панове американські громадяни й національні гвардійці! Дев'ять років тому ми, соціалісти, гадали, що цей закон спрямовано проти робітників. Але здається, що він спрямований також і проти вас. Член конгресу Вайлі в коротких дебатах при затвердженні законопроекту сказав: «Новий закон створює необхідні резерви військової сили, щоб схопити голоту за горлянку (ви, панове, і є ця

«гололта») і захистити від усіх випадковостей життя, свободу і власність».

Отож у той самий день, коли ви вирішите вдатися до сили й повстати на захист своїх прав, пам'ятайте, що це буде повстання проти власності трестів і їхньої волі душити вас згідно з законом. Вам, панове, вирвано зуби й обрізано пазури. І в той день, коли ви повстанете — без зубів і пазурів,— ви будете не страшніші, ніж військо устриць

— Не вірю,— вигукнув Коволт. — Нема такого закону! Це ви, соціалісти, ману пускаєте!

— Проект цього закону внесено до палати представників 30 липня 1902 року,— відповів Ернест. — Запропонував його Дік, депутат від штату Огайо. Законопроект поквапились пропхати якнайшвидше. 14 січня 1903 року його одностайно схвалив сенат. А вже через тиждень затвердив президент Сполучених Штатів⁵⁶.

Розділ IX

МАТЕМАТИЧНА НЕЗАПЕРЕЧНИСТЬ МРІЙ

На ті слова всі мов заціпли з жаху. А Ернест заговорив знову:

— Багато хто з вас сьогодні запевняв, що соціалізм неможливий. Ви кажете — неможливий, а я зараз вам доведу, що він неминучий. Не лише ви, дрібні капіталісти, неминуче зникнете, але так само неминуче зникнуть і великі капіталісти та трести. Запам'ятайте, потік суспільної еволюції ніколи не тече назад. Він тече вперед і вперед, переходячи від конкуренції до концентрації, від дрібних об'єднань до великих, а від великих до величезних і далі до соціалізму, що буде об'єднанням, найбільшим із можливих.

Ви кажете, що я сню, що все це — мої мрії. Гаразд. Я викладу вам математику своїх мрій. І наперед викликаю вас спростувати мене, якщо зумієте. Спочатку я доведу вам, що капіталістична система неминуче мусить загинути, доведу з математичною незаперечністю, чому саме вона мусить загинути. Отже, слухайте і майте терпіння, якщо спочатку вам здається, що я відхиляюся від суті.

Насамперед розгляньмо якийсь окремий промисловий процес, але щойно я скажу щось таке, з чим ви будете не згодні, прошу мене зупинити. Отже, візьмімо, приміром, взуттєву фабрику. Фабрика ця одержує шкіру в шерсті у переробляє її на черевики. Візьмімо шкіру вартістю в сто доларів. Вона проходить через фабрику й виходить звідти у формі черевиків вартістю, скажімо, у двісті доларів. Звідки ж узялися додаткові сто? Зараз побачимо.

---

⁵⁶ Евергард помилився лише щодо дати внесення законопроекту до конгресу. Це сталося не 30 липня, а 30 червня 1902 року. В Арчісі зберігся примірник «Протоколів конгресу», де згадуються такі дати: 30 червня, 9, 15, 16 та 17 грудня 1902 р. і 7 та 14 січня 1903 р. Нема чого дивуватись, що діловики у розмові з Евергардом виявили гаку необізнаність. Про існування закону мало хто знав. Революціонер Унтерман у липні 1903 р. опублікував у Джіраді (штат Канзас) брошуру «Закон про національну гвардію». Брошура ця мала деяке поширення серед робітників, але класовий поділ за тих часів сягав так далеко, що середні верстви навіть не чули про цю брошуру, а тому й не знали нічого про існування закону.

Цю додаткову вартість, ці сто доларів створили об'єднані зусилля капіталу та праці. Капітал дав фабрику, машини та оплатив усі видатки. Робітники дали свою працю. Поки що ніхто не заперечує?

Всі круг столу закивали головами на знак згоди.

— Праця та капітал, створивши цю сотню доларів, тепер починають ділити її. Задля зручності візьмімо не справжні статистичні дані про цей поділ, а умовні круглі цифри. Капітал забирає собі п'ятдесят доларів, і праця забирає у вигляді заробітної платні свою частку, теж п'ятдесят доларів. Ми не розглядатимемо гризні за розподіл⁵⁷. Довго гризуться чи коротко, а певну частку додаткової вартості одержує кожна сторона. І зауважте собі: якщо це слухно в окремому випадку, то слухно й у масштабах усієї промисловості, чи не так?

І знов усі погодилися з Ернестом.

— Тепер уявіть собі, що робітники, одержавши свої п'ятдесят доларів, захочуть купити на них черевики. Вони можуть купити їх лише на п'ятдесят доларів, це ясно. Правда?

А тепер перейдімо від цього окремого випадку до всієї промисловості Сполучених Штатів, що охоплює обробку шкіри та іншої сировини, транспортування, продаж, одно слово — все господарство. Скажімо, в круглих цифрах загальна продукція різних товарів у Сполучених Штатах становить чотири мільярди доларів. Робітники одержали у вигляді заробітної платні два мільярди доларів. Вироблено товарів на чотири мільярди. На яку суму можуть робітники купити цих товарів? На два мільярди. Тут, я певен, нема про що сперечатись. І то я ще взяв перебільшені цифри. Через тисячі всіляких хитрощів, що на них пускаються капіталісти, робітники навіть і половини всіх товарів не можуть купити.

Але вернімося назад. Скажімо, робітники купили товарів на два мільярди доларів. Отже, очевидячки, вони можуть спожити їх лише на два мільярди. Але залишається ще на два мільярди виробів, яких робітники викупити й спожити не можуть.

— Робітники навіть своїх двох мільярдів не витрачають,— озвався містер Коволт. — Якби вони їх витрачали, то не мали б внесків у ощадних касах.

— Внески робітників в ощадних касах — то лише рухомий резервний фонд, що витрачається в міру нагромадження. Їх зберігають на старість, на випадок хвороби чи каліцтва, на похорон. Внески в ощадних касах — це тільки шматок хліба, що його кладуть на полицю, аби з'їсти на другий день. Насправді робітники витрачають усі кошти, що одержують у вигляді заробітної платні.

Капітал одержав теж два мільярди доларів. Сплативши виробничі витрати, чи споживає він решту грошей? Чи споживає капітал свої два мільярди повністю?

Поставивши це запитання, Ернест примовк. Слухачі не відповідали. Нарешті один широко признався:

— Я не знаю.

---

⁵⁷ Тут Евергард яскраво розкриває причину робітничих заколотів того часу. Коли розподілялося додаткову вартість, капітал намагався забрати собі все, що змога. Робітники так само. Конфлікт був нерозв'язний. Весь час існування капіталістичної системи праця і капітал гризлися на розподіл додаткової вартості. Нам це смішно, але ми не повинні забувати, що то було сім сторіч тому.

— Ні, знаєте,— заперечив Ернест. — Подумайте трохи. Якби капітал споживав свою частку цілком, то загальна сума капіталу не могла б зростати. Вона лишалася б незмінна. Але, поглянувши на економічну історію Сполучених Штатів, ви побачите, що загальна сума капіталу весь час зростає. Виходить, що капітал не споживає своєї частки. Пригадуєте, як Англія придбала велику кількість наших залізничних облігацій? Але минуло кілька років, і ми викупили їх назад. Про що це свідчить? Про те, що неспожита частина капіталу дозволила викупити ці облігації. А про що свідчить той факт, що капіталісти Сполучених Штатів мають на сотні й сотні мільйонів доларів мексиканських, російських, італійських, грецьких облігацій? Він теж свідчить про те, що капіталісти не спожили цих сотень мільйонів свого паю. Навіть більше, від самого початку існування капіталістичної системи капіталісти ніколи не споживали всього свого паю.

Тепер ми підійшли до суті справи. За один рік у Сполучених Штатах вироблено різних товарів на чотири мільярди. Робітники купують і споживають на два мільярди. Капіталісти не споживають своїх двох мільярдів. Велика кількість виробів залишається неспожита. Що робити з цим лишком? Що можна з ним зробити? Робітники не годні спожити більше нічого, бо вони вже витратили свою платню. Капіталісти не годні спожити більше, ніж дозволяють їхні природні потреби. А зайвина залишається. Що з нею зробити? Що роблять з зайвими виробами?

— Їх вивозять за кордон,— охоче відповів містер Келвін.

— Саме так,— погодився Ернест. — Через цей лишок і виникає наша потреба в закордонних ринках. Його вивозять за кордон. Його треба вивезти за кордон, бо іншого способу позбутися його немає. І от вивіз цих неспожитих лишків за кордон і становить те, що ми називаємо активним торговельним балансом. Заперечень немає?

— Які ж можуть бути заперечення? Ви марно гаєте час, викладаючи нам цю абетку комерції,— в'їдливо зауважив містер Келвін. — Ми самі знаємо її.

— Цією самою абеткою, яку я щойно так детально виклав вам, я й розіб'ю вас,— негайно відповів Ернест. — Що простіший доказ, то він переконливіший. А розіб'ю я вас дуже скоро. Ось послухайте.

Сполучені Штати — капіталістична країна з високорозвиненою промисловістю. Завдяки капіталістичній системі господарства, вона має неспожиті вироби, яких треба позбутися, які треба вивезти за кордон⁵⁸. Що справедливо для Сполучених Штатів, в однаковій мірі справедливо й для кожної іншої капіталістичної країни а розвиненою промисловістю. Кожна з таких країн має неспожиті лишки виробів. Не забувайте, що ці країни вже торгують між собою, а лишки все ж іще є. Робітники в усіх країнах витратили свою платню і не

---

⁵⁸ За кілька років до того президент Сполучених Штатів Теодор Рузвельт заявив: «У справі купівлі і продажу потрібна ліберальніша й активніша політика, щоб можна було вільно вивозити зайвину продукції американської промисловості за кордон». Звичайно що «зайвину продукції» становила та частина паю капіталістів у прибутках, що її вони, задовольнивши свої потреби, не могли спожити. Приблизно в той же час сенатор Марк Гена говорив: «Щорічне виробництво в Сполучених Штатах на одну третину переважає потреби країни». Його колега, сенатор Чонсі Дем'ю, заявив, що «американський народ щороку виробляє товарів на два мільярди доларів більше, ніж він може спожити».

можуть купити більше нічого з цих виробів. Капіталісти теж купили все, що їм було потрібно. І все ж залишаються зайві товари. Їх нікуди подіти. Як позбутися цієї зайвини?

— Продати її країнам, що не мають розвинутої промисловості,— здогадався містер Коволт.

— Слушно. От бачте, докази такі ясні й прості, що ви самі підказуєте мені висновки. Тепер далі. Уявіть собі, що Сполучені Штати розмістили свої лишки виробів у такій країні з нерозвинутою промисловістю, як, наприклад, Бразилія. Пам'ятайте, що внутрішній ринок Сполучених Штатів більше товарів не потребує і тому не може прийняти бразильських виробів в обмін на свої. Що візьмуть Сполучені Штати від Бразилії за цих умов?

— Золото,— підказав містер Коволт.

— Але ж золота на світі лише певна кількість і до того ж невелика, його не вистачить,— заперечив Ернест.

— Золото у формі цінних паперів, облігацій тощо,— поправився містер Коволт.

— От ми й прийшли до істини,— сказав Ернест. — З Бразилії Сполучені Штати за свої вироби одержать облігації та інші цінні папери. А що ж це значить? Це значить, що Сполучені Штати стануть власниками залізниць, фабрик, шахт і гиртів у Бразилії. А який висновок випливає з цього?

Містер Коволт, поміркувавши хвилинку, похитав головою.

— Я скажу вам,— вів далі Ернест. — Це означає, що продуктивні сили Бразилії розвинуться. А коли Бразилія за капіталістичної системи розвине свої продуктивні сили, вона сама матиме неспожитий лишок виробів. Чи зможе вона продати його Сполученим Штатам? Ні, не зможе, бо Сполучені Штати вже мають занадто багато неспожитих виробів. Чи зможуть Сполучені Штати за цих умов робити те, що робили раніше, а саме — збувати свої лишки виробів Бразилії? Ні, не зможуть, бо Бразилія сама матиме таку зайвину.

Що ж виходить? І Сполученим Штатам, і Бразилії доведеться шукати інших країн з нерозвинутою промисловістю, щоб вивезти туди свої вироби. Але це призведе до розвитку продуктивних сил у цих країнах, і вони незабаром теж матимуть свої «зайві» вироби й почнуть шукати інших країн, куди б їх вивезти. Тепер, панове, слідкуйте за моєю думкою. Планета наша не безмежна, країн на світі є лише певна кількість. Що ж буде, коли кожна країна на світі, навіть найменша й найвідсталіша, стане розвинутою і з неспожитими товарами на руках?

Він замовк і обвів поглядом слухачів. У них на обличчях виразно проступало замішання. Ернест немов закляттям створив з абстракції яскраве видиво і показав його присутнім. Побачивши те видиво, вони злякалися.

— Ми почали з перших літер абетки, містере Келвіне,— лукаво провадив Ернест,— тепер я познайомив вас із рештою літер. Це дуже просто, а що простіший доказ, то він переконливіший. Ви, мабуть, уже знайшли відповідь. Куди подінуться зайві вироби, коли кожна країна матиме неспожитий лишок? Що тоді станеться з усією вашою капіталістичною системою?

Але містер Келвін замість відповіді лише збентежено хитав головою. Він, очеvidно, перебирав у думці Ернестові міркування, шукаючи в них помилки.

— Дозвольте мені ще раз коротко переповісти вам усе,— сказав

Ернест.— Ми почали з окремого промислового процесу, з фабрики взуття. Ми встановили, що розподіл там нової вартості подібний до розподілу в усіх інших промислових процесах.

Далі ми встановили, що робітники могли купити на свою заробітну платню тільки певну кількість продукту і що капіталісти не спожили всієї решти його. Ми встановили, що після того, як робітники витратили всю суму своєї платні, а капітал спожив усе, що зміг, ще залишається неспожитий лишок. Ми погодилися на тому, що цей лишок можна розмістити тільки за кордоном. Ми також погодилися, що внаслідок вивозу цього лишку до іншої країни розвинуться її власні продуктивні сили і через якийсь час ця країна сама матиме зайві виробы. Ми поширили цей процес на всі країни нашої планети і дійшли до того моменту, коли кожна країна, щороку, щодня виробляючи більше товарів, ніж вона може спожити, не матиме куди збувати ту зайвину. А тепер я знов запитую вас, що нам робити з цими лишками?

Ніхто не відповів.

— Містере Келвіне? — запитав Ернест.

— Визнаю свою поразку, — признався містер Келвін.

— Мені ніколи й не снилося таке, — сказав містер Асмунсен. — А тим часом усе це здається ясне, як на долоні.

Мені вперше довелось почути виклад одного з висновків теорії Карла Маркса⁵⁹ про додаткову вартість. Ернест зробив це так просто, що я сама була вражена й сиділа в німому захопленні.

— Я скажу вам, як позбутися цього лишку, — сказав Ернест. — Кинути його в море. Кидайте щороку в море на сотні мільйонів доларів черевиків, пшениці, сукна і всяких інших виробів. Хіба таким чином ми не зменшимо лишки?

— Авжеж, зменшимо, — відповів містер Келвін. — Але ж це безглуздя.

Тут Ернест і напосів на нього:

— Невже це більше безглуздя, ніж ваш заклик, заклик руйнівників машин, повернутися до допотопних засобів виробництва, які були ще у ваших предків? Що пропонуєте ви, щоб збутися надлишку виробів? Ви хочете ліквідувати цю проблему, не виробляючи того лишку зовсім. А як же цього досягти? Повернутися до примітивного методу виробництва, такого хаотичного і дорогого, навіть безглуздового, що при ньому не буде не тільки лишків, але й узагалі не вистачатиме виробів?

Удар був такий влучний, що містерові Келвінові аж дух забило.

— Ваша правда, — сказав він, прокашлявшись. — Я побитий. Це таки безглуздя. Але ж треба робити щось. Це справа життя й смерті для нас, середнього класу. Ми не хочемо гинути. Ми вважаємо за краще робити безглузді речі і повернутися до невивідних методів виробництва, які були ще в наших батьків. Ми повернемо індустрію до її дотрестівського стану. Ми потрощимо машини. А що б ви зробили?

---

⁵⁹ Карл Маркс — великий теоретик соціалізму. Німецький єврей, що жив у ХІХ сторіччі, сучасник Джона Стюарта Мілля. Нам тепер здається неймовірним, що протягом цілих поколінь після публікації економічних відкрить Маркса з нього тільки глузували загальноновизнані мислителі та вчені. За ці відкриття його вигнали з рідної країни, і він помер у вигнанні в Англії.

— Потрошити машини ви не зможете,— заперечив Ернест. — Ви не зможете повернути назад суспільний розвиток. Проти вас стоять дві величезні сили, і кожна з них могутніша за ваш середній клас. Великі капіталісти, іншими словами — трести, не дозволять вам повернутися назад. Вони не хочуть, щоб їхні машини потрошено. А ще більша, ніж трести, ще могутніша сила — робітничий клас — теж не дозволить вам зробити цього. Робітничий клас і трести борються за владу над світом за допомогою машин. Це мета їхньої боротьби. Жодна з сторін не хоче руйнувати машин. Кожна хоче володіти ними. В цьому бою середній клас не відіграє самостійної ролі. Він — пігмей між двох велетнів. Хіба ви не бачите, що ваш середній клас затиснуто поміж двома жорнами, які вже почали його розчавлювати?

Ось я й показав вам з математичною незаперечністю, що капіталістична система неминуче загине. Коли кожна країна матиме неспожитий лишок виробів, якого не можна буде продати, капіталістична система впаде під вагою страхітливої системи зиску, яку вона сама спорудила. Але й у той день машин не руйнуватимуть, боротьба йтиме за володіння ними. Якщо переможе робітничий клас, вам буде легше. Для Сполучених Штатів і цілого світу настане нова, світла ера. Замість нищити життя, машини зроблять його прекраснішим, щасливішим і благороднішим. Середній клас розсиплеться, він помалу перетвориться на трудящий клас, — отже, ви разом з робітниками братимете участь у справедливому розподілі виробів цих чудовних машин. І ми, всі ми створимо нові, ще чудовніші машини. І тоді не буде неспожитих лишків, бо не буде гонитви за зиском, яка їх породжує.

— А якщо трести переможуть у цій боротьбі за владу над світом і над машинами? — спитав містер Коволт.

— Тоді,— відповів Ернест,— і ви, і робітники, й усі ми будемо розчавлені залізною п'ятою деспотизму, такого нещадного й страшного, як іще ніколи не знали найчорніші часи історії людства. Ось якраз відповідна назва для цього деспотизму — Залізна П'ята⁶⁰

Запала довга мовчанка, всі за столом глибоко й тривожно замислились.

— Але ваш соціалізм — це лише мрія,— сказав містер Келвін. — Химера.

— Тоді я покажу вам не химеру,— відповів Ернест. — Я назву її олігархією. Ви її звете плутократією. І я, і ви маємо на увазі те ж саме — великих капіталістів, трести. Спробуймо встановити, кому належить влада тепер, а для цього спочатку розгляньмо, на які класи поділяється наше суспільство.

Воно складається з трьох великих класів. Перший — це плутократія: багаті банкіри, власники великих підприємств, залізничні магнати, директори корпорацій тощо. Другий — це дрібна буржуазія, або середній клас, ваш клас, панове. Сюди належать фермери, крамарі, дрібні підприємці та особи вільних професій. Третій і останній — це мій клас, пролетаріат, що складається з найманих робітників⁶¹.

---

⁶⁰ Перший відомий нам випадок, коли вжито цю назву Олігархії.

⁶¹ Цей поділ суспільства відповідає поділові Люсьєна Сенієла, одного з тодішніх авторитетів у царині статистики. Використовуючи матеріали перепису 1900 р., Сенієл так розподіляв чоловіче населення Сполучених Штатів за класовою належністю: клас плутократії — 250 251; середній клас — 8 429 845 і пролетаріат — 20 393 137 чоловіка.

Ви не можете не погодитись, що багатство становить тепер найголовнішу силу в Сполучених Штатах. Як же розподіляється багатство між цими трьома класами? Ось вам цифри. Плутократія володіє майном на шістдесят сім мільярдів доларів. Вона становить тільки дев'ять десятих відсотка загальної кількості населення Сполучених Штатів, проте їй належить сімдесят відсотків національного багатства. Середній клас володіє майном на двадцять чотири мільярди. Середній клас становить двадцять дев'ять відсотків населення. Йому належить двадцять п'ять відсотків національного багатства. Лишається пролетаріат. Йому належить чотири мільярди. Пролетаріат становить сімдесят відсотків усього населення, а належить йому лише чотири відсотки всього багатства. В чийх, отже, руках влада, панове?

— З ваших цифр виходить, що ми, середній клас, сильніші, ніж робітники,— зауважив містер Асмунсен.

— Називаючи нас слабкими, ви самі не станете сильніші за плутократію,— відповів Ернест. — До того ж я ще не закінчив. Є сила більша, ніж багатство; більша вона тому, що її не можна відібрати. Наша сила, сила пролетаріату,— у наших м'язах, у наших руках, щоб кидати бюлетені до виборчих урн; у наших пальцях, щоб натискати на курок рушниці. Цієї сили ніхто нас не позбавить. Це проста сила, сила, притаманна життю, вона могутніша, ніж багатство, і багатство не зможе відібрати її від нас.

Вашу ж силу можна від вас відібрати. Вже тепер плутократія відбирає її у вас. Урешті дійдеться до того, що вона відбере її всю. І тоді не буде середнього класу. Ви спуститесь до нас, станете пролетарями. І це добре, тому що ви додасте свою силу до нашої. Ми вітатимемо вас, як братів, і разом з вами боротимемось за долю всього людства.

Як бачите, робітники не мають нічого такого, що можна було б забрати від них. Їхню частку в багатстві країни становить одяг та хатнє начиння і подекуди, дуже зрідка — куплені на виплат маленькі й тісні будиночки, та й то здебільшого заставлені. У вас же є реальне багатство — двадцять чотири мільярди доларів, і плутократія забере його від вас. Правда, може статися, — і це дуже ймовірно, — що пролетаріат забере його ще раніш. Тепер ви розумієте своє становище, панове? Середній клас — це безсиле ягня між левом і тигром. Як не один, то другий проковтне вас. Якщо плутократія проковтне вас раніше, то однаково рано чи пізно пролетаріат знищить плутократію.

Навіть ваше теперішнє багатство не є справжньою мірою вашої сили. Та сила тепер — набій без порошу. Тому ви й викрикуєте своє ледве чутне бойове гасло: «Назад до предків!» Ви свідомі свого безсилля і знаєте, що сила ваша — набій без порошу. Неважко довести, що це справді так.

Візьмімо фермерів. Хіба це сила? Більше половини їх — раби, раби оренди і заставних боргів. І всі вони — раби трестів, які володіють або керують (що, по суті, те саме) усіма засобами торгівлі й вивозу врожаю — елеваторами, холодильниками, залізними, пароплавами. Ще й надто — трести тримають у своїх руках ринки збуту фермерських виробів. Ось чому фермери не мають ніякої сили. Щодо їхньої політичної ваги, то я скажу про це далі, коли йтиметься про значення середнього класу в цілому.

Трести систематично грабують фермерів, так само як вони пограбували містера Келвіна та інших власників дрібних молочарень. Те саме вони роблять і з торговцями.

Хіба вам не в пам'ятку, як шість місяців тому тютюновий трест примусив закритися більше чотирьохсот дрібних тютюнових крамничок у самому лише Нью-Йорку? А де колишні власники окремих вугільних шахт?

Ви й без мене знаєте, що всі поклади антрациту тепер у власності або під контролем залізничного тресту. Хіба вам невідомо, що «Стандард Ойл» володіє багатьма океанськими пароплавними лініями? Хіба ви не знаєте, що в його руках увесь видобуток мідної руди й витоплення міді в Сполучених Штатах? Освітлення десяти тисяч американських міст у цей вечір цілком залежить від електричних компаній, які належать трестові «Стандард Ойл» або перебувають під його контролем. Увесь електричний транспорт — міський, приміський та міжміський, — теж у руках цього тресту. Дрібні капіталісти, які раніше володіли тисячами невеличких підприємств, збанкрутували й зникли. Ви самі це знаєте. Не на іншому шляху й ви.

Становище в дрібних підприємствах таке саме, як і в фермерів: воно нагадує становище кріпаків за феода лізму. Представники так званих вільних професій — юристи, науковці, митці тощо — такі самі кріпаки, вільні вони лише за назвою, а політики стали прислужниками великого капіталу. Чому ви, містере Келвіне, всі сили покладаете, щоб організувати політичну партію з фермерства та міської дрібної буржуазії? Та тому, що старі політичні партії не хочуть захищати ваші назадницькі прагнення, а не хочуть тому, що вони, як я вже сказав, прислужники, найманці трестів, плутократії.

Я назвав людей вільних професій кріпаками. А як же **Я** їх іще назвати? Всі вони як один, — викладачі, священники, журналісти, — заробляють на хліб, служачи плутократії, тобто поширюючи тільки ті ідеї, які не шкодять плутократії або вихваляють її. Щойно вони починають висловлювати супротивні ідеї, їх виганяють геть. Не забезпечивши себе на чорний день, вони спускаються до пролетаріату і або гинуть, або робляться робітничими агітаторами. Не забувайте, що саме преса, церква та університети й створюють громадську думку, дають певний напрям національному мисленню. Що ж до митців, то вони лише догоджають низькому смакові плутократії.

Але врешті багатство саме собою ще не реальна влада, воно тільки шлях до влади, а влада належить урядові. Хто тепер в уряді? Пролетаріат, двадцять мільйонів робітників? Бачте, на саму цю думку вам смішно. Може, середній клас, ті вісім мільйонів? Не більше за пролетаріат. Хто ж тоді порядкує в уряді, чверть мільйона плутократів? Навіть не вони, хоч усі вони віддано йому служать. Уряд під контролем самого мозку плутократії — семи невеличких, але могутніх груп людей⁶². Не забувайте, що ці групи діють у цілковитій згоді.

---

⁶² До 1907 року вважали, що країною править одинадцять груп, але число це зменшилося до семи через злиття п'яти залізничних трестів в одне величезне залізничне об'єднання. Ось ці п'ять трестів та їхні фінансові й політичні керівники:
1) Залізнична компанія Північного Заходу; власник — Джеймс Дж. Гіл; 2) Пенсільванська залізнична група; її директор Шіф одночасно був директором великих банкових фірм у Філадельфії та Нью-Йорку; 3) Компанія залізниць Центру, Південного Заходу та Тихоокеанського узбережжя, власник — Гарріман, юристконсульт фірми — Фрік, політичний керівник — Одел; 4) Залізничні родини Гулд і 5) Мур, Рейд і Лідс — так звана «Рок-Айлендська група». Ці могутні олігархи, що самі виростили з конкурентної боротьби, неминує стали на шлях об'єднання.

Зараз я розповім вам про силу однієї з цих груп — залізничної. Щоб вигравати судові процеси, вона утримує сорок тисяч адвокатів. Вона без ліку видає безкоштовні квитки суддям, банкірам, видавцям газет, міністрам, ученим, членам законодавчих палат штатів та депутатам конгресу. Вона дає змогу розкішно жити лобістам⁶³ у столицях усіх штатів та у Вашингтоні; по всіх містечках і містах країни вона утримує величезну армію крутіїв та дрібних політиканів, чий обов'язок — пропихати потрібних кандидатів на виборах, пролазити в присяжні, давати хабарі суддям та всілякими засобами захищати інтереси своєї компанії⁶⁴.

Панове, я коротко змалював вам лише одну з сімох груп, що становлять мозок плутократії⁶⁵. Ваші двадцять чотири мільярди не дають вам політичної влади і на

---

⁶³ Лоббісти — агенти корпорацій для підкупу делегатів конгресу — людей, що нібито були представниками народу.

⁶⁴ За десять років до цієї промови Евергарда нью-йоркська торговельна палата у своєму звіті писала: «Залізниці керують законодавством у більшості штатів. Вони настановляють і скидають сенаторів Сполучених Штатів, членів конгресу і губернаторів, фактично диктують політику країни».

⁶⁵ Наведемо, як приклад, історію однієї з наймогутніших плутократичних династій Сполучених Штатів — дому Рокфеллерів.

Перший Рокфеллер вийшов а низів суспільства. Спритний діловик, він заснував перший великий трест у Сполучених Штатах, відомий «Стандард Ойл». Ми не можемо не згадати тут знаменної сторінки з історії тих часів, щоб показати, як вільні капітали «Стандард Ойл», що шукали собі застосування, звідусіль витісняли дрібних капіталістів, сприяючи таким чином наближенню руїни капіталістичної системи в цілому. Автор цього уривка — тодішній лівий журналіст Девід Грейм Філіпс, його статтю було надруковано в тижневику «Сетердей івнінг пост». Єдиний примірник тижневику від 4 жовтня 1902 року, який зберігся досі, своїм зовнішнім виглядом і змістом свідчить, що журнал був дуже популярний і друкувався великим тиражем. Ось цей уривок:

«Десять років тому прибутки Рокфеллера, як твердять авторитетні особи, становили тридцять мільйонів доларів на рік. Нафтова промисловість не могла вже прийняти нових капіталовкладень. Тим часом прибутки самого лише Джона Дейвіса Рокфеллера становили два мільйони на місяць. Питання про дальше застосування цих грошей поставало дедалі нагальніше. Прибутки від нафтових підприємств усе зростали й зростали, а знайти їм застосування було навіть важче, ніж тепер. Проникнення Рокфеллерів у все нові галузі економіки диктувалося не лише ненаситною жадобою нових прибутків, але й необхідністю дати вихід шораз більшому припливу мільйонів, які, немов магнітом, притягувалися нафтовою монополією. Щоб розв'язати це завдання, було створено спеціальний штаб дослідників та розвідників ділової кон'юнктури. Керівник цього штабу одержував платню 125 тис. доларів на рік.

Першим великим об'єктом відкритої експансії Рокфеллерів за межами нафтової промисловості були залізниці. В 1895 р. вони вже контролювали п'яту частину всіх залізниць країни. А скільки залізниць вони мають або контролюють тепер? Рокфеллерам підвладні майже всі залізничні лінії, що віялом розходяться від Нью-Йорка на північ, схід і захід, крім однієї, в котрій, однак, їм теж належить кількामільйонний пай. Вони контролюють більшу частину розвинутої системи залізниць Чикагського вузла, як і тих, що йдуть на захід, до Тихого океану. Це їхня підтримка дозволила містерові Морганові стати таким могутнім, хоч тепер, треба сказати, вони більше потребують його порад, ніж він їхньої підтримки, Ось де справді об'єднання двох фінансових олігархій становить «спільність інтересів»!

Але самі залізниці не могли б швидко поглинути цей могутній приплив грошей. Нині прибуток Джона Д. Рокфеллера з 2 500000 доларів збільшився до чотирьох, п'яти, шести

двадцять п'ять центів. Ваша сила — це набій без пороху, а незабаром і той набій від вас заберуть. Плутократія зосередила тепер у своїх руках повну владу. Вона видає закони, бо панує в сенаті, конгресі, в судах, у законодавчих палатах штатів. І це ще не все. Крім закону, треба мати силу, щоб здійснювати ті закони в житті. Плутократія видає закони, а щоб здійснювати їх, вона має до своїх послуг поліцію, армію, флот і, нарешті, національну гвардію, тобто вас, мене — всіх нас.

Переговоривши ще трохи, гості розійшлися. Всі вони були пригнічені і прощалися тихо й понуро. Здавалося, вони злякались тих примар майбутнього, що їм було показано.

— Становище справді серйозне, — звернувся містер Келвін до Ернеста. — Я не спростуватиму того, що ви нам змалювали. Але я не погоджуюся з вами щодо долі середнього класу. Ми житимемо й повалимо трести.

— І повернетеся до способу виробництва ваших предків, — закінчив його думку Ернест.

— Хоч би й так, — повільно відповів містер Келвін. — Я знаю, що це, як ви кажете, руйніцтво машин і що це безглуздя. Але ж і все життя здається тепер безглузде через махінації плутократів. Та принаймні наші плани руйнування машин реальні, здійсненні, чого не можна сказати про вашу мрію. Ваша соціалістична мрія — це... тільки мрія. Ми не можемо йти за вами.

— Я тільки бажав би, щоб ви, друзі мої, хоч трохи знали соціологію та закони суспільного розвитку, — задумливо сказав Ернест, потискуючи їм руки на прощання. — Тоді ми позбулися б багатьох труднощів.

мільйонів на місяць, до 75 000 000 доларів на рік. Продаж гасу на освітлення давав основний прибуток. Розміщення самих прибутків теж додавало до нього нові мільйони.

Коли газ і електрика розвинулися настільки, що стали прибутковою справою, Рокфеллери почали вкладати свої капітали в ці галузі економіки. Відтоді кожен американець, як тільки знайде сонце, починає платити данину Рокфеллерам, байдуже яким освітленням він користується — газовим, електричним чи газовим. Рокфеллери відкрили позичкові банки для фермерів. Повідають, що коли кілька врожайних років дали фермерам змогу здихатися боргів, Джон Д. Рокфеллер мало не плакав: вісім мільйонів, уміщених так добре, здавалося, на довгі роки під високий відсоток, раптом з'явилися на його порозі й заверещали, вимагаючи собі нового місця. Цей несподіваний новий клопіт у розшукуванні місця для застосування прибутків від нафти та прибутків від тих прибутків і знов для прибутків від нових прибутків, був затяжкий для втомленої та хворої на шлунок людини.

Рокфеллери вдалися до гірництва — до видобування заліза, вугілля, міді й олова, до інших галузей промисловості й транспорту, до національних, штатових та муніципальних облігацій, до судноплавства і зв'язку, до продажу й купівлі нерухомості, будівництва хмарочосів, палаців, готелів і торговельних закладів, до страхування життя і до банків. Незабаром не стало насправду жодної галузі економіки, де не було б їхніх мільйонів...

Рокфеллерівський «Нейшенел сіті бенк» — найбільший банк Сполучених Штатів. У всьому світі з ним можуть рівнятися лише англійський та французький державні банки. Щоденні вклади у цей банк становлять більше сотні мільйонів; він панує над фінансовим та фондовим ринками Уолл-стріту. А він не один, він тільки центр цілої системи рокфеллерівських банків, що налічує 14 банків у самому лише Нью-Йорку і багато могутніх і впливових банків у кожному фінансовому центрі країни.

Джон Д. Рокфеллер самих лише акцій «Стандард Ойл» має по біржовому курсу на суму від чотирьох до п'яти сотень мільйонів. Він має сто мільйонів у сталевому тресті, майже стільки в одній західній залізниці, половину цієї суми в іншій і т. д., і т. д.—годі все й перелічити. Його прибуток за останній рік становив 100 000 000 доларів. Прибутки всіх Ротшільдів разом узятих навряд чи переважають його. І той прибуток зростає щоденно і щогодинно».

Розділ X

ВИР

Невдовзі після цього «бізнесменського обіду» на нас, мов ураган, одна за одною налетіли страшні події, і я, скромна дівчина, що доти спокійно жила собі в тихому університетському місті, раптом побачила, що й моє особисте життя затягло в самий вир усесвітнього розруху. Не знаю, через що саме стала я революціонеркою,— чи з кохання до Ернеста, чи тому, що він розкрив мені очі на наше суспільство. Так чи сяк, але я стала революціонеркою і опинилась у вирі подій, яких і уявити не годна була ще перед трьома місяцями.

Криза в моєму власному житті прийшла разом з великою кризою в суспільстві. Насамперед мого батька вигнали з університету. О, формально його не вигнали, а лише попросили подати у відставку,— тільки й усього. Само собою це означало ще небагато. Батько був навіть задоволений, бо звільнення від роботи було спричинене виданням його книжки «Економіка та освіта». Це звільнення підтвердило його власні переконання, викладені у тій книжці. Чи ж міг бути кращий доказ того, що освіту тримає в руках клас капіталістів?

Проте цей «доказ» став відомий не всім. Мало хто знав, що тато примушено подати у відставку. Тато був такий славетний учений, що якби оголосити справжні причини його звільнення, то була б сенсація на весь світ. Газети бучно славословили його і вихваляли за те, що він відмовився від чорної роботи в лекційній залі, щоб віддати весь свій час науковим дослідженням.

Спершу тато тільки сміявся. Далі він почав сердитися,— хоч спочатку й не дуже, ніби для «душевної гімнастики». Потім заборонено його книжку. Це зробили дуже обережно, так що спочатку ми навіть нічого не могли зрозуміти. Ось як воно було зроблено. Вихід книжки відразу викликав жваві відгуки. Капіталістична преса ввічливо дорікала батькові, висловлюючи жаль з приводу того, що такий видатний учений занедбав свій основний фах і поліз у соціологію, де нічого не тямить. Це тривало з тиждень. Батько лишень посміювався й казав, що книжка влучила в шкульке місце капіталізму. І раптом газети та критичні журнали зовсім перестали згадувати книжку. Водночас вона так само несподівано зникла з продажу. В жодній книгарні не стало ані одного її примірника. Тато написав листа видавцям про додатковий тираж. Йому відповіли, що матриці книжки випадково пошкоджено. І на дальші вимоги видавці всіляко відкручувались, а як тато припер їх до стіни, сказали навпростець, що книжки перевидати не можуть, але згодні скасувати угоду й повернути йому всі права на рукопис.

— Тепер ви не знайдете в країні жодного видавництва, яке б погодилось перевидати вашу книжку,— сказав Ернест татові. — І будши вами, я б більше не рипався. Бо це вам знак, що Залізна П'ята накинута на вас оком.

Але мій тато був справжній учений. Він ніколи не робив покvapливих висновків. Дослід не був для нього справжній, поки не довести його до кінця в усіх деталях. Тому він терпляче обійшов цілу низку видавництв, але жодне не погодилося друкувати книжку.

Переконавшись, що на видання книжки по суті накладено заборону, тато звернувся з цим фактом до газет, але й там його писання не схотіли друкувати. Нарешті, використавши якісь збори соціалістів, де було багато репортерів, він

виступив і розповів усю історію, що сталася з його книжкою. Другого ж дня він читав газети, де було викладено його виступ. Спочатку він сміявся, а потім розсердився — і розсердився вже не в жарт. Газети навіть це згадували про книжку, а перекрутили його стриману і тактовну промову так, що годі впізнати, зробивши з тата якогось несамовитого анархіста. Виконано те було майстерно. Пригадую один приклад. Виступаючи на зборах, тато вжив термін «соціальна революція». Один репортер у своєму звіті навмисно випустив слово «соціальна». Це повідомлення розійшлося по всій країні в телеграмах агентства Асошієтед Прес, і з усіх кінців Сполучених Штатів на татову адресу посипалися протести. Тата почали називати нігілістом і анархістом. В одній дуже розповсюдженій карикатурі його зобразили з червоним прапором на чолі якоїсь орди оскаженілих людей, що тримали в руках смолоскипи, ножі та динамітні бомби.

Преса цькувала тата дедалі настирливіше. В довгих і образливих статтях зивали його баламутом, а то натякали, ніби він просто здитинів. Ернест казав нам, що в цій компанії нема нічого ні нового, ні дивного. Це, мовляв, давній звичай буржуазної преси — посилати репортерів на всі збори соціалістів із спеціальною метою перекручувати все, що на них буде сказано, аби відстрашити дрібну буржуазію від будь-якої спілки з робітництвом. Ернест знов і знов попереджав тата, щоб той відмовився від боротьби та пошукав собі безпечного притулку від переслідування.

Правда, соціалістична преса виступила на татів захист: розповіла своїм читачам про те, як фактично заборонено й вилучено з продажу книжку «Економіка та освіта». Але що її читачі були майже виключно робітники, то ширша публіка нічого про те й не дізналась. Незабаром «Заклик до розуму» — велике видавництво соціалістичної літератури — уклало з татом угоду про перевидання його книжки. Тато тріумфував, але Ернеста не покидала тривога.

— Я вам кажу, що ми на порозі невідомого, — твердив він, — навколо таємно готуються й відбуваються великі події. Ми можемо лише відчувати їх. Ми ще не розуміємо їх, але воші вже відбуваються. Вся будова нашого суспільства здригається від них. Не питайте мене. Я сам не знаю. Але з цього здригання щось викристалізується. Воно вже викристалізовується. Заборона книжки — це грізна прикмета. Скільки книжок заборонено по всій країні? Ми й гадки не маємо. І ніякої змоги дізнатися про це. Тепер можна чекати заборони соціалістичних журналів, газет і навіть видавництв. Боюся, що це вже недалеко. Нас хочуть роздушити.

Ернест відчував пульс подій краще, ніж решта керівників соціалістичної партії. Уже через два дні після згаданої вище розмови налетів перший шквал. Видавництво «Заклик до розуму» випускало тижневик під такою ж назвою. Тираж цього журналу сягав семисот п'ятдесяти тисяч примірників, і він увесь розходився серед робітників. Крім того, видавництво часто випускало окремі спеціальні додатки до журналу тиражем від двох до п'яти мільйонів примірників. Ці великі видання оплачували й поширювали активісти-робітники, що гуртувалися навколо видавництва. Перший удар реакції був націлений проти спеціальних додатків, і то був нищівний удар.

Зроблено це так. Поштове відомство відмовилося розсилати ці видання під тим приводом, що вони відрізняються від звичайних випусків журналів. Минув ще тиждень, і сам журнал оголошено підривним органом і взагалі заборонено приймати на пошту для пересилання. То був страшний удар для соціалістичної

пропаганди. Видавництво «Заклик до розуму» опинилося в безпорадному становищі. Воно спробувало пересилати журнал передплатникам через транспортні контори, але й ті відмовились перевозити його. Для видавництва це був кінець; однак воно ще боролось. Його управа вирішила перейти на випуск книжок. Для початку стали готувати нове видання татової книжки. Двадцять тисяч примірників її вже лежало в палітурному цеху, а з друкарських машин сходило її ще більше й більше. І ось однієї ночі несподівано насунула юрба погромників. Махаючи американським прапором і співаючи патріотичних пісень, вони підпалили велику друкарню «Заклику» і зруйнували її.

І все це відбулося в канзаському містечку Джіранді, яке завжди було тихим та спокійним. Там ніколи не траплялося ніяких робітничих заворушень. «Заклик» був найбільшим підприємством міста. Видавництво виплачувало платню робітникам за умовами колективної угоди з профспілкою, і жодних конфліктів з цього приводу ніколи не виникало. Видавництво давало роботу й прожиток сотням робітників, і юрба погромників складалася не з тамтешніх мешканців. Здавалося, вона наче з-під землі з'явилась і, зробивши своє діло, знов провалилася під землю. Ернест убачав у тій події вельми лихий знак.

— В Сполучених Штатах створюються чорні сотні⁶⁶, — говорив він. — Це ще тільки початок. Їх буде більше, Залізна П'ята зухвалішає.

Так загинула татова книжка. Минали дні, і нам ще не раз довелось бачити, як діють чорні сотні. Щотижня надходили повідомлення про заборону все нових і нових соціалістичних газет або про заборону пересилати їх поштою. З різних міст повідомляли також про нові погроми в друкарнях, що видавали соціалістичну літературу. Звичайно, буржуазні газети вихваляли реакційну політику панівної верстви, обкидаючи болотом переслідувану соціалістичну пресу, а чорносотенців виставляючи як правдивих патріотів і рятівників суспільства. Цю брехню подавалося так майстерно, що навіть щирі священники прославляли чорносотенців з церковних амвонів.

Події розгорталися швидко. Наближалися чергові вибори до конгресу. Соціалістична партія висунула кандидатуру Ернеста. Він мав великі шанси на перемогу. Незадовго до того в Сан-Франціско придушено страйк трамвайників, а потім і страйк возіїв. То були дуже гіркі поразки для робітничої організації. Уся федерація профспілок портовиків разом з будівельниками підтримувала страйкарів-возіїв — і всіх було жорстоко розгромлено. Лилася й кров; гумові кийки поліцаїв так і гуляли по головах. А перед складами транспортної контори Марседена страйкарів розстрілювано з кулемета.

Отож люди ходили понурі й жадали помсти. Зазнавши поразки в страйковій боротьбі, робітники мріяли про реванш у політиці. Незважаючи на той розгром, профспілки не розпалися, і саме те давало їм силу до політичної боротьби. Тому Ернестові шанси на обрання все зростали. Щодень одна профспілка за одною оголошували про свої наміри підтримати кандидатуру соціаліста на наступних виборах. Ернест сміючись розповідав мені, що за нього збираються голосувати

---

⁶⁶ Чорними сотнями» називали банди погромників, які організувало приречене на загибель самодержавство для боротьби проти російської революції. Ці банди нападали на революціонерів, а також чинили погроми і грабунки, щоб дати привід владі пустити в хід козацьке військо.

навіть трунарі й масажисти.

Робітництво збурилося, На збори соціалістів люди товпом товпились і бурхливо вітали промовців, зате політики старих партій мусили тепер виступати перед майже порожніми залами, а як і траплялось стати перед повного, то не раз зазнавали від слухачів такої наруги, що доводилось викликати поліцію.

Події насувалися швидко. Земля двигтіла від їхньої ходи. Країна стояла на порозі господарської кризи⁶⁷. Причиною цієї кризи були кілька років економічного піднесення, під час яких вироблено товарів забагато для того, щоб їх можна було продати навіть за кордоном. Заводи скорочували робочий день; багато великих підприємств узагалі тимчасово припиняли роботу, щоб дати змогу розпродати наявні запаси виробів. Заробітну платню робітникам щодалі втирали.

Зазнав поразки й великий страйк машинобудівників. У тому страйку брали участь двісті тисяч робітників машинобудівних підприємств і п'ятсот тисяч їхніх товаришів з профспілки металістів. Такого кривавого страйку ще не знала історія Сполучених Штатів. Між робітниками та загонами штрейкбрехерів⁶⁸, організованих об'єднаннями підприємців, відбувалися справжні бої. Чорносотенці, захоплюючи цілі квартали міст, чинили погроми. Скориставшись з нагоди, уряд посилав на місця подій сотню тисяч солдатів регулярних військ, щоб потопити в крові робітничий виступ. Заарештовано багато робітничих лідерів. Декого з них стратили, інших засудили. Під час придушення робітничих заворушень кілька тисяч чоловік «загнано до різниць»⁶⁹ і нещадно бито.

Країні доводилося розплачуватись за роки економічного піднесення. Ринок був переповнений товарами, на біржі панувала паніка, і серед загального катастрофічного зниження цін ціна праці падала найшвидше. Країна билася в конвульсіях економічного хаосу. Робітники страйкували майже всюди, а де не страйкували, там їх викидали на вулицю капіталісти. Газети були повні описів кривавого насильства. У всьому тому чорні сотні відіграли свою роль. Грабіжництво, підпали й безглузде руйнування — таке було їхнє діло, і вони робили його добре.

---

⁶⁷ За капіталізму господарські кризи були явищем так само неминучим, як і безглуздом. Розквіт економіки неминуче призводив до катастроф. Спричинювали те все, звісно, нагромаджені неспожиті прибутки.

⁶⁸ Штрейкбрехери, тобто «страйколом», були справжнім приватним військом капіталістів. Добре організовані та озброєні, вони завжди були готові виїхати спеціальними поїздами в будь-яку частину країни, де починався страйк або оголошувано локаут. Тільки в ті далекі часи можна було побачити таке видовисько, коли, наприклад, відомий організатор штрейкбрехерів Фарлі на чолі своєї банди мчав спеціальним експресом через усю територію Сполучених Штатів з Нью-Йорка до Сан-Франціско, щоб руками двох тисяч п'ятисот озброєних горлорізів зірвати страйк трамвайників. Такі дії капіталістів були кричущим порушенням законів, але цей випадок, як і тисячі подібних, залишився безкарний, бо суди були цілком у руках плутократії.

⁶⁹ Під час страйку шахтарів у шахті Айдахо наприкінці XIX сторіччя війська загнали страйкарів у різницю і жорстоко били їх там. Від того часу вираз «загнати в різницю» став означати розправу над беззахисними робітниками-страйкарями.

Використавши як привід заворушення, викликані чорними сотнями⁷⁰, уряд мобілізував усе регулярне військо. Великі й малі міста перетворювалися на збройні табори, і робітників убивали, як диких звірів. З величезної армії безробітних капіталісти вербували штрейкбрехерів, а як робітничі загони тих штрейкбрехерів перемагали, прибувало військо й громило робітників. Національну гвардію також було мобілізовано, хоч удаватися до таємного закону не мали ще потреби. Поки що в діло пускали тільки постійне військо штатів. У ті дні терору уряд призвав до федеральної армії ще сто тисяч чоловік.

Ніколи раніше робітники не зазнавали такого нищівного розгрому. Королі промисловості, олігархи, тоді вперше кинули всю силу на підтримку підприємницьких асоціацій, що боролись із страйками. Ті асоціації були, по суті, об'єднаннями середньої буржуазії. Приперті до стіни кризою, вони стялись на відчай душі з робітниками й завдали їм, при підтримці великих капіталістів, страшно й рішучої поразки. То була всемогутня спілка, але спілка лева з ягням, як мала невдовзі середня буржуазія дізнатися.

Робітництво стинало зуби, але воно було розбите. Однак і це не могло покласти край економічній кризі. Банки, одна з найголовніших сил Олігархії, і далі вимагали повернення кредитів. Фінансові акули Уолл-стріту⁷¹ зробили з біржі якийсь пекельний вир, у якому йшли на дно і обертались внівець багатства країни. І над усім тим хаосом поставав грізний образ Олігархії — спокійної, байдужої і певної своєї сили. Її спокій та впевненість були просто страхітливі. Для здійснення своїх планів Олігархія користалася не лише власного незмірною фінансовою могутністю, але й усіма ресурсами державної скарбниці Сполучених Штатів.

Завдавши поразки робітництву, промислові магнати взялися за середній клас. Об'єднання дрібних підприємців, які допомагали розбивати робітників, тепер самі були розбиті своїми недавніми спільниками. Серед загальної руїни середнього класу — дрібних торговців та підприємців — самі лише трести стояли міцно. Та не тільки стояли: вони й наступали. Вони сіяли вітер, без кінця сіяли, сіяли й сіяли вітер, бо лишень вони спроможні були пожати бурю й мати з тих жнив зиск. Та ще який зиск! Величезний! Досить сильні самі, щоб вистояти у знятій ними бурі, вони тепер користалися з нагоди і підбирали уламки, що плавали навколо. Все спродувалося запівдарма; великі трести скуповували підприємства, що раніше належали дрібній буржуазії, і поширювали свою владу на всі галузі економіки

---

⁷⁰ Ці чорні сотні були чисто американськими організаціями, лише назву запозичено в Росії. Американські чорні сотні виросли організацій таємних агентів, яких капіталісти використовували у боротьбі проти робітників ще в XIX сторіччі. Це підтверджується свідченням такої авторитетної особи, як Керол Д. Райт, державний уповноважений з питань праці при уряді Сполучених Штатів. У своїй книжці «Битви робітничого класу» він пише, що «в деяких великих історичних страйках підприємці самі підбурювали до насильства», що фабриканти часто навмисно провокували страйки, коли на складах у них набиралося багато виробів. На залізничних агенти власників самі підпалювали товарні вагони під час страйків залізничників, щоб спричинити ще більший розрух. Ото з тих таємничих агентів і виросли чорні сотні; а з них пізніше вийшло страшне зняряддя Олігархії — провокатори.

⁷¹ Уолл-стріт — одна з вулиць старого Нью-Йорка, де містилася фондова біржа. Безглузда організація суспільства дозволяла королям біржі робити там усілякі темні махінації над економікою країни.

коштом середнього класу.

Отже, влітку 1912 року дрібній буржуазії завдано смертельного удару. Навіть Ернест здивувався, так швидко це зроблено. Він тільки понуро хитав головою, без ніякої надії чекаючи осінніх виборів.

Тепер нічого не вийде,— казав він. — Ми розбиті. Владу захопила Залізна П'ята. Колись я сподівався мирної перемоги через вибори, але я помилився. Віксон мав рацію. Нас позбавлять скоро навіть і тієї мізерної волі, яка ще є у нас, і Залізна П'ята ступатиме по наших обличчях. Робітничому класові не лишається нічого, крім кривавої революції. Звичайно, ми переможемо, але я здригаюся на саму думку, якою ціною.

Відтоді Ернест усю свою віру покладав тільки на революцію. Щодо цього він ішов попереду інших лідерів своєї партії. Його товариші ще не погоджувалися тоді з ним. Вони ще сподівалися мирної перемоги на виборах. Не те що події приголомшили їх; задля цього вони були надто холоднокровні й мужні. Вони просто не вірили, що шансів на мирну перемогу вже нема. Ернест нізачо не міг утовкмачити їм, яка то страшна загроза — настання влади Олігархії. Вони були стривожені, але занадто певні своєї сили. В їхніх поглядах на суспільний розвиток не було місця для Олігархії, тому вони й не хотіли бачити її, навіть коли вона стала дійсністю.

— Ми пошлемо вас до конгресу, і все буде гаразд,— якось сказали Ернестові на таємних зборах.

— А що, як вони заберуть мене з конгресу, поставлять до стіни й розстріляють, що тоді? — холодно спитав Ернест.

— Тоді ми повстанемо всією нашою силою,— відповіло кілька голосів.

— І захлинетесь у власній крові,— відповів Ернест,— Колись я вже чув, як вихвалялися дрібні підприємці, як вони погрожували своєю силою. Де тепер їхня сила?

Розділ XI ВЕЛИКА СПРОБА

Містер Віксон і мій тато випадково зустрілися на поромі до Сан-Франціско, отож навряд чи те, що він сказав татові, було надумано заздалегідь. Якби вони не зустрілися тоді, тато так і не почув би тої перестороги, хоч це однаково нічого не могло змінити. Ведучи свій рід ще від тих, хто прибув до Америки на «Травневій квітці»⁷², тато мій вдачею був рішучий.

— Ернест мав рацію,— сказав він мені, щойно прийшов додому. — Твій

---

⁷² Один з кораблів, на яких до Америки прибули перші колоністи. Нашадки їхні надзвичайно пишалися своїм походженням; однак з часом поріддя їхнє так розійшлося по всій країні, що фактично їхня кров текла в жилах у всіх американців.

Ернест розумний хлопець, і такого зятя я не поміняв би ні на самого Рокфеллера чи навіть англійського короля.

— А що сталося? — спитала я стривожено.

— Олігархія готується наступити нам на обличчя,— мені й тобі. Принаймні Віксон так натякнув. Він був дуже люб'язний, навіть занадто люб'язний як для олігарха. Побачивши мене на поромі, він запропонував улаштувати мене назад до університету. Як тобі це подобається? Цей підлий грабіжник бере на себе право вирішувати, буду я професором Каліфорнійського університету чи ні! Він навіть зробив мені ще кращу пропозицію — запропонував очолити величезний інститут фізичних наук, що незабаром має відкритися. Як бачиш, Олігархії будь-що треба позбутися своїх зайвих капіталів, тож вона вкладає їх у науку.

«Чи пригадуєте ви, що я сказав тому соціалістові, приятелеві вашої дочки? — спитав він мене. — Я йому сказав, що ми ступатимемо по обличчях робітничого класу. І так буде. Щодо вас, то я глибоко поважаю вашу вченість. Але якщо ви зв'яжете свою долю з долею робітничого класу, то... бережіть своє обличчя, от і все». Повернувся й пішов.

— Це означає, що нам доведеться приспішити наше одруження,— сказав Ернест, почувши про татову розмову з Віксоном.

Тоді я не зрозуміла його слів, але скоро мала зрозуміти. Настав черговий термін виплати квартальних дивідендів компанії Сьєррських заводів. Але нам нічого не прислали. Зачекавши кілька днів, тато написав листа до секретаря компанії. Йому негайно відповіли, що в списках акціонерів його прізвища немає. Ще й увічливо попросили дати пояснення.

— Ну, я їм поясню, грім їх побий! — пообіцяв тато і пішов до банку взяти акції зі свого сейфа.

Ернест дуже розумний хлопець, — знову сказав він, повернувшись, коли я допомагала йому скинути пальто.—Можеш мені, повірити, дочко, що твій наречений — дуже розумний хлопець.

Я вже знала: ішли він так хвалить Ернеста, то треба сподіватись якоїсь нової біди.

— Мені вже наступили на обличчя,— пояснив тато. — Я не знайшов своїх акцій. Мій сейф у банку стоїть порожній. Тобі з Ернестом справді слід одружитись якнайскоріш.

Але й тоді тато не покинув звичного йому стилю дослідження. Він заклав позов до суду на компанію Сьєррських заводів. Але він не міг принести в суд рахівничі книги компанії. Він не мав влади над судом, а компанія мала. Це й вирішило все. Закон обернувся проти нього, і зухвалі грабіжники взяли гору.

Тепер, оглядаючись на минуле, мені аж смішно стає, коли я згадаю, як добивали мого батька. Він випадково спіткав на вулиці містера Віксона і назвав його мерзотником. Батька тоді заарештували за образу й оштрафували. Все це було так смішно, що, повернувшись додому, він і сам реготав. Але який галас зняли місцеві газети з цього приводу! Цілком серйозно вони писали про бацилу насильства, що заражає всіх людей, які пристають до соціалізму. Тата, його довге й спокійне доти життя виставляли за яскравий приклад дії цієї заразної бацили. Деякі газети твердили, що надмірне напруження в науковій праці виснажило йому розум. Ще й натякалося, що його б треба помістити до психіатричної лікарні. І то не були тільки балачки. Небезпека загрожувала цілком справжня, і тато мав досить розуму, щоб збагнути це. Досвід єпископа став йому за добру науку. Тому тато

сидів тихо, не огризаячись на всі ті образи, що посипались на нього, і, гадаю, дуже дивуючи тим своїх ворогів.

Далі надійшла черга нашого будинку. Звідкись з'явився прострочений заставний лист, і нам було запропоновано негайно звільнити будинок. Звичайно, заставний лист був фальшивий. За землю ми давно сплатили всі гроші, будинок також повністю належав нам, і разом з землею був вільний від будь-яких боргів. Проте той заставний лист виглядав як цілком справжній. На ньому стояли підписи, печатки й навіть було записано стовпчик цифр про виплату відсотків за кілька років уряд. Тато й тут стримав себе і не зняв галасу. Отже, як заграбували в нас гроші, так само заграбували й дах над головою. Сила була в руках у тих, хто поставив собі на меті знищити нас. Але тато, як філософ, уже навіть не сердився.

— Мене покладено роздушити,— сказав він мені,— але це не рація, що я повинен сам пертися під гніт. Мої старі кістки багато не витримають, і я вже добре з'ятив собі науку. Бог свідок, що я не хочу останні свої дні прожити в божевільні.

Уже як спала на мову божевільня, розповідь про єпископа Моргауза, якого я давно не згадую; але спочатку дозвольте спинитися коротко на нашому з Ернестом одруженні. Я знаю, що то була дрібничка серед величних подій, отож довго не розводитимуся.

— Тепер ми будемо справжні пролетарі,— сказав мені тато, коли нас випхали з нашого дому. — Я раніше часто заздрих твоему Ернестові, що він знає життя пролетарів з власного досвіду. Тепер мені й самому доведеться зазнати його.

В татових жилах, мабуть, текла кров шукача пригод, бо він і на нашу катастрофу дивився як па пригоду. Ані гніву, ані прикрості він не відчував. Він мав занадто філософський розум, аби жадати помсти, й був занадто заглиблений у інтереси духовні, аби шкодувати за втраченими матеріальними вигодами. Тому, коли ми перебрались до поганенького помешкання у пролетарському районі Сан-Франціско, на південь від Маркіт-стріт, він сприйняв ту пригоду радісно й захоплено, як дитина, і водночас тонко й глибоко, як мудрець. Справді, розум його не міг застигнути, скостеніти. І ніяких фальшивих уявлень про цінності він не мав. Загально визнані чи звичні цінності нічого не важили для нього. Єдині цінності, які він визнавав, були наукові факти. Батько був велика людина, і він мав розум і душу, властиву великим людям. Де в чому він переважав навіть Ернеста, а людини, вищої за Ернеста, я не знала.

Треба сказати, що і я зітхнула полегшено, коли змінився лад нашого життя. Принаймні я втекла від того організованого бойкоту, що дедалі тяжче переслідував нас в університетському місті, відколи ми накликали на себе гнів новонародженої Олігархії. Для мене то була теж ніби пригода, та ще й найцікавіша — бо то була пригода любовна. Те, що скоїлося з нами, прискорило мій шлюб з Ернестом. У нову хату на Пел-стріт у бідняцькому районі Сан-Франціско я ввійшла вже як Ернестова дружина.

І ось чого ніхто в мене не відбере: я зробила Ернеста щасливим. Я ввійшла в його бурхливе життя не як нова бентежна сила, а навпаки — я принесла йому мир і спокій, дала йому спочинок. Це був найкращий дарунок мого кохання і неомільна ознака того, що ми обоє не помилились у своєму виборі. Якої ще більшої втіхи могла я хотіти, ніж дати йому хвилину забуття, засвітити радість у його стомлених очах!

Ох, ті любі стомлені очі! Ернест працював як мало хто. Все своє життя він працював для інших людей. То була міра його мужності. Він був гуманіст,

людинолюбець. Цей втілений дух битви з статурою гладіатора і душею орла був водночас ласкавий і ніжний зі мною, як поет. Він і справді був поет, тільки не в словах, а у вчинках. Ціле своє життя він співав гімн людині — співав зі щирої любові до людей, і за них він віддав життя, пішов на хрест.

І все це він робив без надії на якусь майбутню винагороду. Він не вірив у вічне життя. Він, що сам палав безсмертним вогнем, не визнавав безсмертя. Вогненний дух, він скував себе холодною, аскетичною філософією — матеріалістичним монізмом. Я часто сперечалася з ним, кажучи, що я міряю його безсмертя крилами його душі і що мені треба прожити нескінченні віки, щоб виміряти її до кінця. А він лише сміявся, простягав до мене руки, називав мене своїм любим метафізиком, і я бачила, як утома зникає з його очей: їх заливало щасливе сяйво кохання — новий і достатній для мене доказ його безсмертя.

Ще він часто називав мене своєю любовою дуалісткою та пояснював, як Кант за допомогою чистого розуму знищував цей самий розум, щоб поклонитися богу. Тоді порівнював мене з Кантом і закидав мені той самий гріх. А коли я, визнавши свою провину, захищалася тим, що, мовляв, такий погляд доцільний, Ернест ще міцніше пригортав мене до себе і сміявся, як може сміятись тільки улюбленець богів. Я не могла погодитися, що його своєрідність і блискучий розум можна пояснити спадковістю та впливом оточення — так само як холодні пальці науки не можуть намацати незбагненої сили, що криється в основі життя.

Я вважала, що простір — це вияв божества, а душа людська — відбиток божественної сили. Коли Ернест називав мене своїм любим метафізиком, я називала його своїм безсмертним матеріалістом. І ми були щасливі: я прощала йому його матеріалізм, бачивши, яку величезну роботу він провадить для людства, не сподіваючись ніякої винагороди на тім світі. Йому можна було простити все за ту надзвичайну скромність духу, що не дозволяла йому гордитись та величатися своїми здібностями.

Але гордість у нього була. Як він, цей орел серед людей, міг не мати гордості? Ернест уважав, що людині більше, ніж самому божеству, слід почувати себе божественною саме тому, що вона — маленьке й смертне створіння. Він дуже любив декламувати уривки з однієї поеми. Всієї поеми він ніколи не читав і даремно намагався дізнатись, хто її автор⁷³. Я наводжу тут цей уривок не лише тому, що Ернест його любив, але й тому, що ці рядки відбивають оту суперечність між безсмертним вогнем його духу і Ернестовою невірою в безсмертя. Прочитайте ці вірші. Хіба могла бути лише смертним порошком земним, нетривкою, скороминушою подобою людина, що так схвильовано, палко, піднесено декламувала їх, як Ернест? Ось вони:

Знати щастя судилось мені,
Хай цвітуть мої радісні дні,—
Я співаю, хвалу їм складаю!
Граї же, земле, від краю до краю!
Хоч зазнаю я муку і смерть,
Але випив налитий ущербь
Келих пристрастей, сили і слави
Та солодкої вроди жінок.

Я до дна вже його допиваю,
З решти квітів звиваю вінок,—
Тост за смерть, за життя підіймаю!
А як зникну я в темній імлі,
Як вернусь до старої землі,—
Інший «я» буде пити цей трунок,
Пишний трунок, краси поцілунок!
Я в ньому відроджусь, оновлюсь —
І маленьким дитям пригорнусь
До гарячого ніжного лона.
Це ж мій світ, і страждання, й любов,
Це ж людська тут струмує червона
І солона, освячена кров!
О життя, що в безмірності тоне!
Цілий всесвіт живе у мені,
Всі поріддя, всі раси земні...
Я людина, людина, людина!..
Все, що любить, що родиться й гине,—
Стогін матері, співи ясні,
Крик агонії, шепіт кохання,
Перші ранки і ночі останні,—
Все росте й умирає в мені.
Світ увесь моїй волі кориться!
Коли кубок до дна спорожниться,
Все погасне навек і навек!
Але поки я, боже, не зник —
Я жагою своєю сповняю
Твою землю од краю до краю!
Той, кого ти з едему прогнав,—
Я був, господи! З заходу й сходу
Це мій світ, де я щастя зазнав,
Де я вирвав квітки насолоди!
Все моє: од арктичних країв
До дитинства зелених садів,
До ночей молодої любові!..
Слава ж полум'ю юної крові!
Слава кубку, що я не допив!⁷⁴

Ернест завжди працював дуже багато. Чудове здоров'я Ернеста багато дозволяло йому, але він не міг приховати втому, що проглядала в його очах. О, ті любі втомлені очі! Він ніколи не спав більше чотирьох з половиною годин на добу, і все ж йому не вистачало часу зробити все, що він хотів. Він ніколи не припиняв своєї діяльності пропагандиста і завжди бував ангажований далеко наперед на лекції в робітничих організаціях, Далі, треба було вести передвиборну кампанію, і майже всю цю роботу він виконував сам. Коли було закрито соціалістичні видавництва, його мізерні гонорари припинилися, і Ернест мусив працювати ще більше, бо, крім усієї іншої роботи, доводилося ще заробляти на життя. Він перекладав чимало наукових та філософських статей для журналів. Повертаючись додому пізно ввечері, знесилений від напруженої праці по виборчій кампанії, він

брався за переклади і працював трохи не до ранку. І це ще не все: він безперестану вчився. Ернест учився до самої смерті, і вчився дуже багато.

І при всьому тому він ще знаходив час кохати мене, дарувати мені щастя. Але це йому вдавалося лише тому, що я все своє життя злила з його життям. Я навчилася стенографувати й друкувати на машинці і стала йому секретаркою. Він запевняв, що цим я скоротила йому роботу наполовину. Так чи ні, але я сама, працюючи з ним, училася краще розуміти ту його роботу. Наші інтереси стали спільні, ми разом працювали, разом розважались.

А які солодкі крадені хвилини були у нас під час роботи! Слово кохання, погляд, короткі пестощі; і тим солодші були для нас ті хвилини, що крадені.

Жили ми на височині, де повітря прозоре й сяйне, де люди працюють для людства, де немає місця ні для підлоти, ні для егоїзму. Нашого кохання ніщо не затьмарювало. І цього в мене ніхто не відбере. Я не помилилася на Ернесті. Я можу це сказати після всього того, що було. Я давала йому спокій, якийсь перепочинок, йому, моєму коханому, що так тяжко працював для людей і не вірив у власне безсмертя.

Розділ XII

ЕПІСКОП

Скоро по одруженню я випадково спіткала єпископа Моргауза. Але розповім про все, як воно було, порядку. Після свого виступу на з'їзді ППГ єпископ, людина лагідної вдачі, здавшись на умовляння друзів, пішов у відпустку. Проте повернувся він ще завзятіший у своїх намірах проповідувати істинну місію церкви, як він її тепер розумів. На превеликий подив пастви, його перша ж проповідь після відпустки була цілком подібна до того виступу, з яким він звернувся до з'їзду ППГ. Він знову довго, з подробицями, які шокували слухачів, говорив про те, що церква зійшла зі стежки Вчителя, що для неї Мамона заступила Христа.

Наслідок був той, що єпископа відвезли до приватної психіатричної лікарні. В газетах з'явилися патетичні статті про його божевілля та про його святе життя. В лікарні єпископа тримали, як в'язня. Я не раз приходила до нього, але не діставала дозволу на побачення. Мене страшенно схвилювала ця трагедія розумної, чистої, шляхетної людини, яку зламала жорстока воля суспільства. Бо єпископ був і розумний, і чистий, і шляхетний. Як казав Ернест, лихо спіткало його тому, що він погано знав закони суспільного розвитку. А не знаючи їх, він, звичайно, й не міг так, як треба, приступитись до боротьби проти соціальної несправедливості.

Мене просто жахало єпископове безсилля. Якщо він стоятиме на своїй правді, він приречений на божевільню. І нічого він не міг удіяти. Його не могли врятувати ні гроші, ні становище, ні освіта. Його погляди визнано небезпечними для суспільства, і воно не бажало розуміти, що такі небезпечні думки могли бути продуктом здорового розуму, або принаймні, як я гадала,— вдавало, що не розуміє.

Проте виявилось, що єпископ попри свою лагідність та душевну чистоту мав

ще й дрібку хитрості. Він ясно зрозумів небезпеку. Побачивши, що заплутався в павутинні, єпископ спробував звільнитися. Його друзі, такі, як мій батько, Ернест чи я, не могли допомогти йому, і він мусив боротися власними силами. І от у вимушеній самоті психіатричної лікарні він «видужав». Перед його духовними очима більш не з'являлися ніякі видива, і химера, нібито суспільство повинне дбати за Христових овечок, вилетіла йому з голови.

Буржуазні газети й церковники бучно вітали одужання єпископа і повернення його до своїх обов'язків. Одного разу я пішла до церкви послухати його проповідь. Вона була така ж, як і всі ті, що він виголошував до «хвороби». Я була розчарована, вражена. Невже його приборкали? Чи, може, він злякався? Може, тязгар виявився зважкий для нього, і він покірно схилив коліна перед непереможним злом?

Я вирішила піти до нього додому. Єпископ страшенно змінився. Він схуд, обличчя йому порізали нові зморшки. Мій прихід видимо збентежив його. Розмовляючи зі мною, він нервово смикав себе за рукав, його очі неспокійно бігали, уникаючи мого погляду. Він був немов чимсь заклопотаний: говорячи, нараз якось чудно замовкав, то несподівано змінював тему, а то наче забував, про що допіру мовив. «Невже це та сама врівноважена, лагідністю схожа на Христа людина,— думала я,— що так подобалась мені раніше? Де подівся його чистий, ясний і непохитний погляд?» Видно було, що його залякали й примусили скоритися. Занадто тендітну мав він душу і не зміг стати віч-на-віч з організованою вовчою зграєю, що правила суспільством.

Мені зробилося сумно, невимовно сумно. Єпископ говорив якось ухильно, він просто боявся кожного мого слова. Побачивши те, я вже не важилася розпитувати його. Він коротко згадав про свою хворобу, далі ми якось недоладно поговорили про церкву, про ремонт органа, про добродійні пожертви. Коли я почала збиратися додому, він зітхнув з такою відвертою полегкістю, що я ладна була засміятись, якби моє серце не обливалось кров'ю.

Бідний скромний герой! Якби я тільки знала! Він боровся, як велетень, а я й не здогадувалась. Самотній, весь час самотній серед мільйонів людей, він не кидав своєї боротьби. Його роздирали жах перед божевільнею і вірність правді та справедливості, і він не зрадив правді й справедливості, але був він такий самотній, що не важився звіритись навіть мені. Він дістав добру науку і добре її затамив.

Та незабаром усе відкрилось. Одного дня єпископ зник. Нікому не сказав, куди йде, і зник. Дні минали, а він не з'являвся. Пішла чутка, що він відібрав собі життя в нападі божевілья. Проте цю думку довелося відкинути, коли стало відомо, що єпископ заздалегідь продав усе своє майно, свій міський будинок, віллу за містом, біля Менлов-парку, картини, колекції і навіть свою укохану бібліотеку. Таким чином, перше ніж зникнути, єпископ добре все підготував.

Це сталося саме тоді, коли й на нас упала біда. Тому, лише добре влаштувавшись у новому помешканні, ми змогли як слід поміркувати над учинком єпископа. Та скоро все з'ясувалось. Одного вечора, ще не смеркло, я побігла до різниці через вулицю купити м'яса на вечерю Ернестові. (Тепер, у нашому новому оточенні, останнє їдження вдень ми називали вечерею). Саме в ту мить, як я виходила звідти, з сусідньої бакалійної крамнички теж вийшов якийсь чоловік. Мені він видався дуже знайомий, і я оглянулась. Але чоловік той повернувся до мене спиною й швидко пішов геть. Побачивши похилі плечі й вінчик срібного

волосся між коміром і крилатим капелюхом, я задумалась. Цей чоловік дуже нагадував мені когось добре знайомого. Замість перейти вулицю, я поспішила за ним, Усе надаючи ходи, я відганяла настирливу думку. Мені весь час здавалося, що то єпископ. Але ж це було неможливо! Він — і в цьому злинялому робітничому комбінезоні, такому довгому, аж ноги плутались у вистріпаних холошах,— ні, це неможливо!

Я засміялася з себе самої, спинилася і хотіла була вже вертатись. Але ж які знайомі плечі, і оте срібне волосся! Я знову побігла за чоловіком. Наздогнавши його, я зазирнула йому в обличчя. Це був справді єпископ!

Я спинилася перед ним. Він теж спинився. З несподіванки з його правої руки вислизнув великий паперовий паунок, упав на тротуар, розірвався, і під ноги нам покотилася картопля. Єпископ Моргауз сторопіло й тривожно подивився на мене, потім якось зів'яв, плечі його безнадійно обвисли, і він важко зітхнув.

Я простягла йому руку. Він потиснув її — рука його була холодна й вогка. Він збентежено прокашлявся, і я побачила, як на лобі в нього виступає піт. Очевидно, він не в жарт злякався.

— Картопля,— пробурмотів він. — Вона так дорого коштує!

Ми з ним нахилилися підбирати картоплю та складати її до роздертого пакунка, якого він тепер обережно притискав до себе. Я сказала, що дуже рада зустріти його і що він неодмінно повинен зараз же зайти до нас.

— Тато так зрадіє, коли вас побачить! Ми живемо зовсім близько, отам навпроти.

— Я не можу,— стиха відповів він. — Мені треба йти. До побачення. — Він з острахом озирнувся навколо, ніби боячись, що його можуть упізнати, і вже пірвався йти. — Скажіть мені, де ви живете, і я зайду до вас пізніше. — мовив він мені, побачивши, що я йду поруч і не збираюся облишити його.

— Ні,— відказала я твердо,— ви повинні зайти до нас зараз.

Він глянув на картоплю і на невеличкі пакуночки, що їх тримав під лівою пахвою.

— Справді, я не можу,— благально сказав він. — Пробачте мені, але я не можу. Якби ви тільки знали...

Здавалося, що він ось-ось зомліє, однак він скоро опанував себе.

— І ще мені треба занести ці харчі,— сказав він далі. — Я їх несу одній старій жінці. Вона голодує. Це просто жахливо. Я мушу зараз їй усе це віднести. Мені треба йти. Зрозумійте мене. А потім я прийду. Обіцяю вам.

— Дозвольте мені провести вас,— набивалась я.— Це далеко?

Він знову зітхнув, а тоді поступився.

— Лише за дві вулиці,— сказав він. — Ходімо швидше.

Ідучи слідом за єпископом, я роздивлялася на всі боки.

Я навіть не уявляла собі, що тут, близьенько від нашого нового дому, такі злидні. Річ у тім, що я ніколи не брала участі в добродійних заходах. Я була переконана, що Ернест мав рацію, коли сміявся з добродійності, називаючи її примочкою до відкритої рани. «Загойте рану,— радив Ернест,— дайте робітників те, що він заробив, дайте пенсію тим, хто зістарівся на чесній роботі,— і не буде ніякої потреби в добродійності». Вірячи в те, я працювала разом з ним на користь революції, не траплячи марно сили на дріб'язкове полегшення соціальних лих, неминучих при нашому несправедливому суспільному ладі.

Ми з єпископом увійшли в маленьку комірчину розміром десять на дванадцять футів, що виходила вікном на задвір'я. В комірчині сиділа маленька стара жінка, німкеня. Їй було вже шістдесят чотири роки, як сказав єпископ. Вона здивувалась, побачивши мене, але приязно кивнула головою на моє вітання, не перестаючи шити штани, що були в неї на колінах. На підлозі лежала ціла купа таких штанів. У кімнаті було дуже холодно. Не знайшовши ні вугілля, ні дров, єпископ вийшов купити їх.

Я взяла одні штани й почала розглядати її роботу.

— Шість центів, пані,— сказала вона мені, привітно кивнувши головою і далі все шиючи. Працювала вона повільно, але невпинно.

— За всю цю роботу? — спитала я.— Оце стільки вам платять? Скільки ж часу забирають у вас одні штани?

— Так, шість центів за всю роботу,— відповіла вона. — Стільки платять. Дві години на штани.

— Але хазяїн цього не знає,— додала вона покvapно, видимо боячися завдати клопоту своєму хлібодавцеві. — Я працюю так повільно, бо в мене ревматизм у руках. Молоді дівчата працюють, звичайно, куди швидше. Їм і години досить. Але хазяїн добрий, він дозволяє мені брати роботу додому, бо я вже стара і в мене від скрекоту машин голова болить. Якби не його ласка, я б умерла з голоду. Ті, хто працює в майстерні, одержують по вісім центів за штани. Що ж удієш? Роботи й для молодих не вистачає, а для старих і поготів. Часто буває так, що мені припадають тільки одні штани на день. Іноді, як от сьогодні, мені дають аж восьмеро. І я їх мушу до вечора кінчити.

Я спитала її, коли вона більше працює, зранку чи ввечері, і вона відповіла, що це залежить від сезону.

— Улітку, як роботи багато, я працюю від п'ятої ранку до дев'ятої вечора. Але взимку надто холодно, руки в мене зранку залякли, терпнуть з холоду, й доводиться працювати довше, іноді аж за північ.

Цього літа тяжко мені довелось. Скрутні часи настали. Мабуть, бога ми прогнівили. Ось перед оцим-о хазяїн цілий тиждень роботи мені не давав, а як не заробиш, то що ж їстимеш? Та я звична. Я все своє життя шила: і в себе ще, в старому краю, і тут, у Сан-Франціско,— вже цілих тридцять три роки. Як стає на комірне, то ще добре. Хазяїн дому — дуже чоловік хороший, але ж і йому грошей треба. Він бере тільки три долари місячно за цю кімнату. Це дуже дешево. Але добути щомісяця ті три долари, ох, як важко.

Вона замовкла, і голка знов заходила в її руках.

— Вам, мабуть, доводиться над кожним центом труситися? — спитала я.

Вона закивала головою.

— Як заплачено комірне, то ще нічого. Певне, м'яса не накупуєшся. Не купиш і молока до кави. Ну, та бодай раз попоїсти таки щодня, а то й двічі,— останні слова вона промовила аж гордо, немов хвалячись своїми успіхами. Та як вона знову замовкла, схилившись над шиттям, я помітила смуток в її лагідних очах і гірко опущені кутики уст. Погляд її став замислений, невидючий. Тоді вона похапцем витерла очі, бо сльози заважали їй шити.

— Ні, це я не з голоду плачу,— пояснила вона. — До голоду я вже звикла. Це я за дочкою плачу. Машина її вбила. То правда, вона тяжко працювала, а все ж я не візьму в тямку... Вона ж була така здорова, молода ще, всього сорок років, а

працювала тільки тридцять. Правда, почала змалечку. Чоловік мій, тато її, на заводі загинув, убило його, як паровий казан розірвався. То що ж ми мали діяти? Хоч їй ще тільки десять годочків було, але така здоровенька, могла вже працювати. Еге ж, машина її вбила, силу виссала. А працювала вона швидше за всіх у майстерні, я добре знаю. Ось чого я не можу працювати там. Мені від тої машини в голові паморочиться. Весь час ніби чую, як вона цокоче: «Це я, це я, це я»,— і так цілісінкйй день. Тоді мені дочка спливає на думку, і я не можу працювати.

Сльози знов виступили їй на очах. Вона витерла їх і шила далі. Я почула ходу єпіскопа, що, спотикаючись, піднімався сходами, і відчинила йому двері. Боже, що це було за видовище! На спині півмішка вугілля, тріски на розпал. Обличчя запорошене вугільним пилом, з лоба тече піт. Скинувши свій вантаж у куток біля груби, він витер обличчя цупкою картатою хусточкою. Я очам своїм не вірила: витончений єпіскоп Моргауз був чорний, як вугляр, у дешевій бавовняній сорочці, як носить робітники — верхній гудзик на ній відірвався,— і в комбінезоні. Той комбінезон вразив мене найдужче — по-вантажницькому підперезаний вузьким ремінем, холоші внизу вистріпані, забр'юхані.

Єпіскопові було жарко з натуги, але розпухлі пальці старої жінки закоцюбли з холоду. Тому, перше ніж ми вийшли, єпіскоп запалив у грубі, а я почистила картоплю і поставила її варитись.

Згодом я дізналася, що жакливі надра нашої околиці криють у собі багато ще й гірших трагедій бідності.

Повернувшись додому, я застала Ернеста стривоженого, що Мене так довго нема. Він дуже зрадів, як побачив єпіскопа. Коли вшухли вітання, єпіскоп сів у крісло, відкинувся на бильце, простяг ноги й зітхнув у справдешній полегкості. Ми були перші з його давніх друзів, кого він спіткав після своєї втечі, сказав він. І ці тижні він дуже страждав від самотності. Єпіскоп багато розповів нам про своє нове життя, але найбільше говорив про ту радість, якої зазнає тепер, свято виконуючи заповіт господній.

— Бо лиш тепер я справді доглядаю овечок його,— сказав він,— Я пройшов велику науку. Я зрозумів, що не можна спасти душу, не наситивши голодного шлунка. Мою паству спочатку треба нагодувати хлібом та м'ясом, а тоді вже Духовно поживою.

Він смачно з'їв вечерю, що я зварила. Ніколи раніше за старих часів єпіскоп не обідав і не вечеряв з такою охотою за нашим столом. Ми завели про це мову, і він сказав, що зроду не почувався таким здоровим, як тепер.

— Зараз я ходжу тільки пішки,— сказав він і почервонів на згадку про ті часи, коли їздив у колясці, ніби то був непростенний гріх. — І здоров'я моє через це поправилось,— додав він. — Я тепер дуже щасливий. Справді, щасливий. Нарешті я прийняв справжню посвяту.

І все ж із обличчя його не сходила глибока скорбота за тих людей, чиє горе стало його власним горем. Тепер єпіскоп Моргауз бачив життя таким, яке воно є, і воно дуже різнилося від знаного йому з книжок.

— І все це через вас,— сказав він Ернестові.

— Я, я... вас попереджував,— почав був Ернест трохи ніяково.

— Ні, ви не зрозуміли мене,— промовив єпіскоп, — Я не дорікаю, а дякую вам. Я мушу дякувати вам за те, що ви показали мені мій шлях. Ви привели мене від життєвих теорій до справжнього життя. Ви зірвали перед моїми очима те

покривало, під яким ховалась облудність

нашого суспільства. Ви принесли світло в мою темряву. Тепер я теж бачу світло і дуже щасливий, тільки... — Він якось болісно скривився, і в очах його загорівся жах. — Тільки якби не це переслідування. Я ж нікому не роблю кривди. Чого вони не дадуть мені спокою? Але навіть і не це головне. Я б нічого не сказав, якби вони шматували моє тіло, або спалили на вогнищі, або навіть розп'яли мене головою донизу. Але божевільня мене жахає. Подумайте лишень! Я — в божевільні! Це жах! Я бачив там кількох буйних. Кров холоне, коли згадаю. Бути ув'язненому до кінця своїх днів серед божевільних! Ні, ні! Тільки не це! Що завгодно, тільки не це!

Жаль брав дивитись на нього. Руки йому трусилися, він весь тремтів перед картиною, що виникла в його уяві. Але за мить єпископ уже заспокоївся.

— Пробачте мені,— сказав він просто. — Це все нерви. І коли воля господня приведе мене туди, хай буде так.

Хто я такий, щоб ремствувати?

Ридання душило мене, в голові билася думка: «Велика людина! Герой! Борець за правду божу!»

За той вечір ми багато довідалися про нове життя єпископа.

— Я продав свій будинок, чи, краще сказати, будинки,— розповідав він,— і все інше майно. Я знав, що це треба робити нишком, бо інакше вони заберуть від мене все. То було б жахливо. Тепер я частенько дивуюсь, яку величезну кількість картоплі можна купити за двісті або триста тисяч доларів, скільки хліба, м'яса, вугілля, дров. — Тут він звернувся до Ернеста: — Ваша правда, друже. Праця надзвичайно низько оплачується. Ніколи в житті я не робив нічого, хіба тільки звертався з приємними фразами до фарисеїв, гадаючи, що проповідую істину. І я мав півмільйона доларів. Я навіть не уявляв, що це означає, поки не пересвідчився, скільки картоплі, хліба, масла, м'яса можна купити на ці гроші. Але я зрозумів ще більше. Я зрозумів, що вся та картопля, хліб, масло, м'ясо належали мені, хоч я не виробив їх своєю працею. Мені стало ясно, що хтось інший працював і виробляв їх і що того іншого пограбовано. І от, спустившись на дно, поживши із злидарями, я знайшов тих, кого пограбовано: тому вони й голодні та нещасні, що їх обібрали.

Ми спитали його, де він сховав свої гроші.

— Гроші? — Я вклав їх до різних банків на різні прізвища. Тепер їх не відберуть від мене, бо ніколи не знайдуть. А це таке добро, ті гроші, на них можна купити стільки їжі. Я ніколи не знав раніше, на що вони можуть придатися.

— Якби-то хоч частину їх нам, для нашої пропаганди,— сказав Ернест задумливо. — З того була б величезна користь.

— Ви так гадаєте? — спитав єпископ. — Я не дуже вірю в політику. Боюся, що й не розумію її.

Ернест був дуже делікатний у таких справах. Він не натякнув удруге, хоч добре знав, у якій тяжкій скруті перебуває соціалістична партія через брак грошей.

— Я ночую в дешевих номерах,— провадив єпископ. — Але боюся довго лишатись на одному місці. Тому я ще наймаю дві кімнати в квартирах робітників у різних кіпцях міста. Воно, може, й дорого, я знаю, але так треба. Я ощаджаю на тому, що сам варю собі їсти, хоч іноді захожду пообідати в дешеві кав'ярні. Я

зробив відкриття, що тамали⁷⁵ — це дуже добра річ, надто коли холодно. Правда, вони дуже дорогі, але я знайшов місце, де їх дають аж три на десять центів. Не такі, правда, добрі, як в інших рестораціях, але зігрівають хіба ж так.

Тепер я можу сказати, що знайшов собі діло на цьому світі, і це завдяки вам, друже. Це праця на славу господню. — Тоді він подивився на мене. — Ви якраз спіймали мене на тому, що я пас овечок господніх. Ви, певна річ, не зрадите моєї таємниці?

Він говорив досить безтурботно, але за його словами почувався справжній страх. Він обіцяв заходити до нас ще. Але за тиждень ми прочитали в газетах, що з єпископом Моргаузом сталася сумна пригода: його знову помістили до психіатричної лікарні, газети писали, що є деяка надія на одужання. Даремно намагались ми побачитися з ним і домогтися, щоб його випустили. Ми нічого не могли довідатись про нього. Але кожного разу нам казали, що якась надія на одужання є.

— Христос звелів багатому юнакові продати все, що він має, і роздати гроші бідним, — сказав Ернест гірко. — Єпископ виконав цю заповідь Христову, і ось його ув'язнено до божевільні. Не ті часи, що за Христа... Багач, що віддає все своє майно бідним, уважається тепер за божевільного. Суперечки зайві. Така воля суспільства.

Розділ XIII ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК

На виборах восени 1912 року Ернеста, звичайно, було обрано до конгресу. Обставини сприяли соціалістам. До того ж їхню перемогу полегшило падіння Херста.⁷⁶ Олігархія впоралася з ним дуже легко. Видавати свої численні газети коштувало Херстові вісімнадцять мільйонів доларів на рік; але він одержував ще більші гроші за рекламу⁷⁷, яку вміщували до його газет дрібні підприємці, тобто середній клас. Джерело його фінансової сиди було в середньому класі, бо трести тоді не користувалися рекламою. Щоб зруйнувати Херста, досить було забрати від

---

⁷⁵ Мексиканська страва, іноді згадується в літературі тих часів. Гадають, що вона подавалася з гострими приправами. Рецепт її до нас не дійшов.

⁷⁶ Вільям Рендольф Херст — молодий каліфорнійський мільйонер, що став на деякий час найвпливовішим видавцем газет у Сполучених Штатах. Його газети, що друкувалися по всіх великих містах країни, були розраховані на масового читача — дрібну буржуазію та пролетаріат. Популярність Херста була така велика, що він спромігся посісти провідне становище в демократичній партії, тоді, щоправда, вже безсилій. Херст поєднував проповідь якогось беззубого соціалізму з апологією дрібнобуржуазного капіталізму. Хоч така програма була цілковитою нісенітницею, Херстова демагогія якийсь час викликала серйозне занепокоєння плутократів.

⁷⁷ Ціна реклами в ті безладні часи була надзвичайно висока. Конкурували тільки дрібні капіталісти, і вони вміщували в газетах свої оголошення. Трести ще не знали конкуренції, тому й обходилися без реклами.

нього рекламу.

Середній клас ще не весь винищили трести, але від нього лишився самий тільки кістяк, що вже не мав сили боротись. Зацілілі дрібні фабриканти й крамарі цілком залежали від ласки плутократії. Власної ваги вони вже не мали — ні економічної, ні політичної. Тому, коли плутократія наказала, всі вони забрали свої рекламні оголошення з херстівських газет.

Херст відчайдушно борювався. Він видавав газети далі, втрачаючи на них півтора мільйона щомісяця. Він і далі вміщував оголошення, нічого не одержуючи за них. Плутократія видала новий наказ. Дрібні крамарі й фабриканти засипали Херста листами, в яких вимагали, щоб він припинив друкувати їхню стару рекламу. Херст стояв на своєму, незважаючи на вирок суду. Тоді його ув'язнили на шість місяців за неповагу до суду, що виявилась у непідкоренні вироків. І нарешті він збанкрутував, бо позовам не було кінця. Він програв справу. Плутократія виголосила свій присуд над ним, підвладні їй суди виконали його. З поразкою Херста розвалилась і демократична партія, яку він ще недавно тримав у своїх руках.

Коли Херст і демократична партія зазнали поразки, його прихильникам лишилося або йти до соціалістичної партії, або до республіканської. Соціалісти і скористалися на виборах з наслідків псевдосоціалістичної проповіді Херста, тому що величезна більшість його колишніх прихильників перейшла до нас.

Масове в той час зубожіння фермерів також збільшило б кількість голосів, поданих за соціалістів, якби не короткочасне й безплідне піднесення впливу фермерської партії. Ернест та інші соціалістичні лідери завзято боролися за вплив на фермерів, але знищення соціалістичної преси та видавництва поставили перед ними майже непереборні труднощі: усну пропаганду ще не було налагоджено. Тому політиканам типу містера Келвіна, які самі належали до числа людей, пограбованих трестами, пощастило не лише стати на чолі фермерської партії, але й утягли її марну боротьбу.

— Бідні фермери, — сміявся Ернест. — Трести їх у жмені держать

Так воно й було. Сім великих трестів, об'єднавшись, утворили сільськогосподарський, або фермерський, трест. Залізничні тарифи і повний контроль банкірів та біржовиків над цінами на сільськогосподарську продукцію вже давно вицідили з фермерів усі соки. Фермерство давно вже невіплатно заборгувало банкам і трестам. Воно заплуталося в цих тенетах. Лишалось тільки зязягти зашморг. Для цього й створено фермерський трест.

Криза 1912 року сама собою викликала жажливе падіння цін на сільськогосподарському ринку. Фермерський трест і далі навмисно знижував їх, доводячи фермерів до повного банкрутства. Залізничні компанії грабіжницькими тарифами й зовсім зламали хребта фермерству. Ферми все глибше залазили в борги, робили нові й нові позички, не маючи змоги виплатити старі. Тоді з них ураз почали судом стягати борги по векселях та гіпотеках, і вони мусили віддавати фермерському трестові за борг свою землю. А залишившись без землі, наймалися працювати у фермерському тресті управителями, інспекторами, бригадирами та звичайними робітниками. Працювали вони за платню. З них стали кріпаки, прикуті до землі тією злиденною платнею. Піти від хазяїна вони не могли, бо хазяїном була вся плутократія. Не могли вони й податися до міст, бо й там панувала плутократія. їм лишалося хіба одне ще — кинути все і стати голодними волоцюгами. Але й цей вихід було закрито — видано нові закони, що суворо

карали бездомних людей.

Звичайно, подекуди окремі фермери, навіть цілі фермерські громади уникали експропріації завдяки якимсь винятковим умовам. Але це були саме винятки, до того ж за якийсь рік фермерський трест і їх упорав⁷⁸.

Зважаючи на всі ці обставини, восени 1912 року всі керівні діячі соціалістичної партії, oprіч Ернеста, вирішили, що капіталізму вже настав кінець. Криза і, як наслідок її, зростання армії безробітних, зубожіння фермерів і середнього класу, рішуча поразка, якої робітничі профспілки зазнали по всьому фронту,— все це спонукало соціалістів повірити, що капіталізм доживає останні дні. І вони кинули виклик плутократії.

Але як ми недооцінили сили ворога! Ще не здобувши перемоги, соціалісти вже сповіщали про неї. Плутократія прийняла виклик. І вона побила нас, роз'єднавши наші сили.

Наймані агенти плутократії розгорнули шалену пропагандистську кампанію проти соціалістів, називаючи соціалізм ученням безбожним і блюзнірським; плутократія кинула в бій церкву — надто католицьку — і відібрала тим у нас чимало робітничих голосів. Маневруючи, плутократія навіть подала таємну підтримку фермерській партії та організаціям міської дрібної буржуазії, щоб підірвати наш вплив.

І все ж ми чекали вирішальної перемоги аж до переходу урядової влади у наші руки, сподівалися завоювати більшість в усіх законодавчих установах штатів. Але натомість ми опинилися в меншості. Правда, ми провели в конгрес п'ятдесят своїх кандидатів, які почали виконувати депутатські обов'язки з нового 1913 року, але швидко переконалися, що вони безсилі. Проте нам усе ж пощастило більше, ніж фермерській партії, що завоювала на виборах владу в двадцяти штатах, але посісти ту владу їй не дозволили: стара влада відмовилась поступитися місцем, а суди були в руках Олігархії. Одначе я забігаю наперед. Спочатку треба розповісти про бурхливі події зими 1912 року.

Економічна криза викликала катастрофічне зменшення споживання. Робітники, залишившись без роботи, нічого купувати не могли. А через те в руках плутократії опинилися більші, ніж звичайно, лишки виробів. Ці лишки вони мусили будь-що розмістити за кордоном, тим більше, що для виконання її грандіозних планів плутократія потребувала грошей. У своїй боротьбі за панування на світовому ринку американська плутократія зіткнулася в гострому конфлікті з Німеччиною. Економічні конфлікти звичайно закінчуються війною, і цей конфлікт теж не був винятком. Німецький кайзер готувався до війни;

---

⁷⁸ Зникнення вільного селянства в стародавньому Римі відбулося не так швидко, як знищення американських фермерів та дрібних капіталістів. Стародавній Рим не знав такого розгону.

Багато фермерів у сліпому бажанні будь-що зберегти свою землю, ладні були повернутися до первісних форм життя. Щоб уникнути експропріації, вони нічого не купували і не продавали, обмежуючись примітивним товарообміном. Злидні їхні були страхітливі, але вони не здавались. На цьому ґрунті виник навіть цілий рух серед американського фермерства. Подолано його було навдивовижу просто. Користуючись своїм впливом на уряд, плутократія збільшила податки, завдавши цим удару по найвразливішій позиції фермерів. Не продаючи і не купуючи, фермери не мали грошей, і їхню землю кінець кінцем спродано з аукціону для стягнення податкових боргів.

готувалися й Сполучені Штати.

Темні зловісні хмари нависли над людством. Усе віщувало всесвітню катастрофу. Економічна криза охопила весь світ. Всюди розгорялись робітничі заворушення, гинув середній клас, зростали армії безробітних, точилася гостра боротьба за панування на світовому ринку, всюди було чути грізний підземний гуркіт і клекотіння соціалістичної революції⁷⁹.

Олігархія бажала війни з Німеччиною. Бажала вона її з багатьох причин. У безладді подій, викликаних війною, неминуче повинні були перетасуватися міжнародні карти, утворитися нові пакти та союзи, і Олігархія сподівалася багато виграти на цьому. Крім того, війна мала поглинути всю неспожиту продукцію американської промисловості, зменшити армії безробітних, що загрожували всім країнам, та дати олігархії перепочинок, щоб довести до кінця свої плани. Війна могла б допомогти Олігархії захопити світовий ринок. Вона дозволила б Олігархії створити велику постійну армію, якої можна було б потім і не розпускати, а поширене в народі гасло «Соціалізм проти олігархії» можна було б замінити гаслом «Америка проти Німеччини».

І справді, війна сприяла б усьому цьому, якби не соціалісти. В наших чотирьох кімнатках на Пел-стріт відбулася таємна нарада соціалістичних лідерів західних штатів. На цій нараді вирішено, яку політику повинні проводити соціалісти щодо війни. Соціалістам уже не вперше доводилося виступати проти загрози війни⁸⁰, але в Сполучених Штатах цього ще ніколи не було. Після нашої таємної наради соціалісти західних штатів звернулися до всеамериканської організації, а скоро через Атлантичний океан полетіли шифровані телеграми, якими ми обмінювалися з Міжнародним соціалістичним бюро.

Німецькі соціалісти готові були виступити разом з нами. В Німеччині налічувалося понад п'ять мільйонів соціалістів, багато з них перебувало у війську,

---

⁷⁹ Цей підземний гуркіт і клекотіння було чути вже давно. Ще раніше, 1906 р., лорд Евебері, виступаючи в англійській палаті лордів, сказав: «Зворушення в Європі, поширення соціалізму й зловісне посилення анархізму — це попередження урядам та панівним класам, попередження про те, що умови життя робітничого класу в Європі стали нестерпні і, щоб уникнути революції, треба вжити деяких заходів для збільшення заробітної платні, скорочення робочого дня і зниження цін на предмети першої потреби». «Уолл-стріт джорнел», орган американських біржовиків, коментуючи промову лорда Евебері, писав: «Слова ці належать аристократові, членові найконсервативнішої законодавчої установи Європи. Це надає їм ще більшої ваги. Вони містять в собі політичну економію, переконливішу за ту, яку можна знайти в більшості книжок. У них звучить нота остороги. Добре подумайте про це, панове військових та морських міністерств!» Тоді ж Сідней Брукс писав у американському журналі «Гарперс віклі»: «Ви ніколи не ночуєте, щоб у Вашингтон хтось згадав про соціалістів. Чому? Тому, що наші політики завжди останні бачать те, що робиться у них під носом. Вони сміятимуться з мене, коли я скажу, і то цілком певно, що на наступних президентських виборах соціалісти одержать мільйон голосів».

⁸⁰ Свою політику щодо війни міжнародна організація соціалістів остаточно сформулювала ще на початку ХХ ст. В кількох словах суть цієї політики можна викласти так: «Навіщо робітникам однієї країни воювати з робітниками іншої країни в ім'я прибутків їхніх спільних ворогів — капіталістів?»

21 травня 1905 р., коли виникла загроза війни між Австрією та Італією, соціалісти Італії та Австро-Угорщини організували конференцію в Трієсті, погрожуючи загальним страйком робітників обох країн, якщо війну буде оголошено. Те саме сталося наступного року, коли марокканська криза загрожувала втягти у війну Францію, Німеччину та Англію.

до того ж вони мали великий вплив на профспілки. В обох країнах соціалісти виступили з рішучими заявами проти війни, погрожуючи загальним страйком. І це не були самі слова: до страйку готувалися. Більше того, в усіх країнах революційні партії оголосили, що мир між народами треба зберегти будь-якими засобами, аж до повстання й революції.

Загальний страйк був нашою великою перемогою, перемогою всіх американських соціалістів. Четвертого грудня американський уряд відкликав свого посла з Німеччини.

Тієї ж ночі німецький флот учинив напад на Гонолулу, де потопив три американських крейсери і митне судно та бомбардував місто. Наступного дня Америка й Німеччина оголосили війну одна одній, а вже за годину соціалісти обох країн розпочали загальний страйк.

Уперше німецький кайзер зустрів опір народу своєї країни. Без підтримки народу його влада була безсила. Що в тому було нового, так це пасивність опору. Люди не повстали на бій, вони просто нічого не робили і цим зв'язували руки кайзерові. Він тільки й чекав нагоди спустити своїх собак — військо — на непокірний пролетаріат. Але він був безсилий це зробити. Він не міг ані мобілізувати армію, щоб розпочати війну, ані покарати неслухняних підданих. У країні зупинилися всі колеса; жоден потяг не виходив зі станції, жодна телеграма не бігла по дротах, бо й телеграфісти, і залізничники, припинили роботу разом з усіма іншими.

Те саме, що в Німеччині, робилось і в Сполучених Штатах. Організовані в профспілки робітники нарешті зрозуміли, як треба боротись. Жорстоко розбиті на своєму власному бойовищі — в царині чисто економічної боротьби,— вони приєднались до політичної боротьби соціалістів, бо загальний страйк був страйком політичним. Зрештою, профспілчани були вже такі розгромлені, що не мали чого втрачати, і до загального страйку приєднувались часом просто з розпачу. Робітники мільйонами кидали машини й припиняли роботу. Особливо відзначились машинобудівники. Їхню профспілку було знищено, вони просто спливали кров'ю, проте знов повстали на боротьбу разом із своїми товаришами-металістами.

Роботу припиняли навіть чорнороби і позаспілкові робітники. Страйк паралізував усе. Ніхто й не міг працювати. Найактивнішими агітаторами за страйк виявилися жінки. Вони збурилися проти війни, бо не хотіли, щоб їхні чоловіки йшли вмирати. Ідея загального страйку захопила всіх, розбудила народний гумор. Вона виявилась надзвичайно заразлива. Діти й собі оголосили страйк по всіх школах, і ті вчителі, що приходили ще вести урок, знаходили в класі лише порожні лави. Загальний страйк набув форми великої національної розваги. Ідея солідарності трудящих, так ясно доведена, вразила всіх. І, кінець кінцем, не було ніякої небезпеки брати участь у цій гігантській витівці, бо коли всі винні, то кого ж можна карати?

Сполучені Штати було паралізовано. Ніхто не знав, що де робиться. Газети не виходили. Пошта й телеграф не працювали. Міста й селища були ізольовані одне від одного, здавалося, ніби між ними та зовнішнім світом простягайся десятки тисяч миль первісної пустелі,— ніби той зовнішній світ узагалі перестав існувати. І так тривало цілий тиждень.

У Сан-Франціско ми навіть не знали, що діється по той бік бухти, в Окленді й Берклі. Було від того аж моторошно. Здавалося, ніби весь світ лежав мертвий.

Пульс країни перестав битися, нація ніби вмерла. Трамваї більше не мчали вулицями, не чулося фабричних гудків, не працювали електростанції, не їздили візники, не кричали продавці газет — нічого. Тільки вряди-годи, мов таємничий привид, промайне людина,— пригнічена, якась нереальна серед загальної тиші. Але цей тиждень тиші багато чого навчив Олігархію: вона добре засвоїла науку. То було грізне попередження, і Олігархія не збиралась у майбутньому допустити до чогось такого.

Наприкінці тижня телеграфісти Німеччини й Сполучених Штатів, як було умовлено заздалегідь, повернулися до роботи. Через них керівники соціалістичних партій обох країн подали урядам свої ультиматуми — скасувати оголошення війни, інакше загальний страйк триватиме далі. Незабаром було досягнуто згоди. Оголошення війни скасували. Лише після цього населення обох країн повернулося до роботи.

Відновлення миру призвело до союзу Німеччини із Сполученими Штатами. Власне, то був союз між німецьким кайзером та Олігархією проти їхнього спільного ворога — революційного пролетаріату обох країн. Цей союз Олігархія по-зрадницькому порушила згодом, коли німецькі соціалісти повстали й скинули кайзера з трону. Цього лишень Олігархія і прагнула — знищити свого могутнього конкурента на світовому ринку. Загибель капіталізму в Німеччині поклала край її торговельній експансії. Сама природа соціалістичного ладу дає змогу населенню країни споживати всю продукцію народного господарства. Звичайно, Німеччина і після революції експортувала за кордон деякі свої вироби але тільки щоб одержати за них те, чого не виробляла сама. Такий обмін виробами не мав нічого спільного з вивозом неспожитих лишків.

— Закладаюся, що Олігархія знайде спосіб виправдатись,— сказав Ернест, коли стало відомо про порушення Олігархією угоди з німецьким кайзером. — Вона, як завше, доводитиме, що зробила це в інтересах народу.

І справді, в пресі Олігархія виправдувалася тим, що це, мовляв, зроблено задля добра американського народу: ненависного конкурента усунуто із світового ринку, і тепер Америка матиме де збувати свої зайві вироби.

— І ось що тут найбезглуздіше і найстрашніше: ми такі безсилі, що наші інтереси, наше добро справді в руках у цих йолопів,— казав про це Ернест,— Вони, бачте, дали нам змогу більше продавати за кордон, цебто менше споживати самим!

Р о з д і л XIV ПОЧАТОК КІНЦЯ

Вже в січні 1913 року Ернест зрозумів, у якому напрямку розвиватимуться події. Але він ніяк не міг домогтись, щоб і його товариші, керівники соціалістичної партії, побачили небезпеку, яку він сам ясно бачив,— небезпеку Залізної П'яти. Вони були занадто благодушні, а події розвивалися занадто швидко. Трагічна розв'язка наближалася. Американська Олігархія фактично захопила панування над світовим ринком, і десятки країв опинилися за бортом із

своїми неспожитими й непроданими виробами на руках. Цим країнам лишався тільки один рятунок — змінити суспільний лад. Жити й далі по-старому, виробляючи товари в надлишку, вони не могли. Капіталістична система в цих країнах безнадійно збанкрутувала.

Зміна ладу в тих країнах набрала форми революції. Настали часи насильства й хаосу. Падали уряди, розпадалися віковічні основи суспільства. Всюди, за винятком двох чи трьох країн, колишні владарі суспільства — капіталісти — люто боролися за свою власність, але бойовий пролетаріат відібрав у них владу. Нарешті здійснилося геніальне передбачення Карла Маркса: «Вже чути подзвін по капіталістичній приватній власності. Експропріаторів експропріюють». В міру того, як у різних країнах розвалювався капіталізм, там установлювався соціалістичний лад.

«Чому відстають Сполучені Штати?» — «Ворушіться, американські революціонери!» — «Що сталося з Америкою?» — запитували в телеграмах наші чужоземні товариші, що перемогли в своїх країнах. Але ми не могли поспіти за ними. На нашому шляху до влади величезним страховищем стояла Олігархія.

— Стривайте, ми візьмемо владу навесні! — відповіли ми. — Тоді побачите.

В цьому й полягала наша таємниця. Ми схилили на свій бік фермерську партію, а навесні, згідно з результатами недавніх виборів, влада в дванадцяти штатах мала перейти до її рук. Це означало, що в дванадцяти штатах відразу встановиться влада народного співробітництва. Далі вже все було легко зробити.

— А що, як фермерам не передадуть влади? — запитував Ернест. Але його товариші тільки називали його кракуном і панікером.

Проте головну небезпеку Ернест побачив не в тому, що фермерам можуть не віддати влади. Чого він справді боявся, то це можливого розколу робітничого класу. Він боявся, що великі профспілки можуть відійти від руху і пролетаріат розпадеться на окремі касти.

— Книжка Гента навчить олігархів, як цього досягти, — говорив Ернест. — Я певен, що вони вивчають його «Благодійний феодалізм»⁸¹ як підручник.

Я ніколи не зможу забути тієї ночі, коли він прийшов до мене після палкої суперечки з шістьма профспілковими лідерами і спокійно сказав:

— Ну все. Залізна П'ята перемогла. Вже видно кінець. Ті невеличкі збори в нашому домі були неофіційні.

Разом із своїми товаришами Ернест вимагав від профспілок твердої обіцянки підняти робітників на другий загальний страйк. Голова Спілки машинобудівників О'Коннор перший із шістьох профспілчан відмовився дати таку обіцянку.

— Хіба ви ще не пересвідчилися, що вас із вашою тактикою окремих страйків та бойкотів тільки б'ють весь час? — переконував його Ернест.

О'Коннор і решта закивали головами.

---

⁸¹ Книжку В. Дж. Гента «Наш благодійний феодалізм» було видано 1902 р. Після цього багато хто твердив, ніби ідеї олігархічного правління великі капіталісти запозичили з цього твору. Така думка панувала в літературі протягом трьох сторіч влади Залізної П'яти і навіть протягом усього першого сторіччя Вселюдського братерства. Тепер ми знаємо, що це не так, але факт лишається фактом: мабуть, за всю історію людства жодної людини стільки не проклинали, як безневинного Гента.

— Ви бачили також, що може дати загальний страйк,— провадив далі Ернест. — Загальним страйком ми зірвали війну з Німеччиною. Ніколи ще так чудово не виявлялася солідарність і могутність робітництва. Робітниками можуть керувати світом і керуватимуть ним. Якщо союз між соціалістами та профспілками триватиме далі, ми покладемо край пануванню капіталізму. В цьому єдина надія для вас. І ви самі знаєте, що іншого шляху немає. Робіть хоч що за своєю старою тактикою, ви однаково приречені на поразку, вже хоч би тому, що ваші хазяї цілком контролюють суди⁸².

— Ви занадто поспішаєте,— відповів О'Коннор. — Ви ще не випробували всіх засобів. Є й інший шлях. Ми знаємо, що нам треба робити. Нам уже набридли ці страйки, сили вже нема. І я не думаю, щоб знов виникла потреба закликати наших людей до страйку.

Який же цей ваш шлях? — навпростець запитав Ернест.

О'Коннор засміявся й похитав головою:

— Я можу вам лише сказати, що ми не дрімали останній час. І тепер не дрімаємо.

— Ви що ж, боїтеся сказати? Чи, може, соромитесь? — спитав його Ернест із викликом.

— Ми самі знаємо своє діло,— відповів О'Коннор.

— Це, мабуть, темне якесь діло, якщо ви так із ним криєтесь,— сказав Ернест уже гнівно.

— Ми заплатили за свою науку потом і кров'ю і відробили все, що належить нам,— відповів О'Коннор. — Шкура ближча як сорочка.

— Коли ви боїтеся сказати мені, який він, цей ваш новий шлях, тоді я вам скажу — Ернест уже відверто кипів гнівом. — Ви хочете урвати пай із нагробованого. Ви змовилися з ворогом, ось що ви зробили. Ви продали інтереси робітників, усього робітничого класу. Ви покидаєте попе бою, як боягузи й дезертири.

— На це я вам нічого не скажу,— похмуро відповів О'Коннор. — Тільки, я гадаю, ми ліпше за вас знаємо, що для нас корисніше.

— А про те, що корисніше для всіх робітників, ви не дбаєте! Вам на це начхати!

---

⁸² Як зразки судових вироків проти робітників можна навести такі приклади. У вугільних районах країни широко експлуатувалася дитяча праця. 1905 р. робітникам Пенсільванії пощастило домогтися закону, який вимагав, щоб вік і освіту підлітків, які йдуть працювати, під присягою потверджували батьки. Суд округи Люцерн визнав цей закон неконституційним на тій підставі, що він нібито порушує чотирнадцяту поправку до конституції, встановлюючи нерівноправність між особами того самого класу, а саме — між підлітками віком до чотирнадцяти років і дорослішими. Суд штату затвердив цю ухвалу. Спеціальна сесія нью-йоркського суду в 1905 р. визнала неконституційним закон, що забороняв підліткам і жінкам працювати після дев'ятої години вечора на тій підставі, що такий закон був би «класовим законодавством».

Наведім ще такий приклад. Робочий день пекарів був надміру довгий. Законодавчі збори штату Нью-Йорк ухвалили закон, що обмежував працю пекарів до десяти годин на день. 1906 р. Найвищий суд Сполучених Штатів визнав цей закон неконституційним. У постанові суду говорилося: «Немає достатньої підстави втручатися у волю осіб або їхнє право вільно укладати контракти, обмежуючи години праці пекарів»

— Нічого я вам не скажу,— знову відповів О'Коннор. — Хіба тільки що я голова профспілки машинобудівників і що мій обов'язок — дбати перш за все про тих людей, які обрали мене. От і все.

Коли робітничі лідери пішли, Ернест із спокоєм відчаю змалював мені, що має тепер статися.

— Соціалісти завжди радо віщували, що настане день, коли профспілки, зазнавши поразки в економічній боротьбі, перейдуть до боротьби політичної. І ось тепер Залізна П'ята розбила профспілки в економічній боротьбі. Вони перейшли до боротьби політичної. Але замість радості вийшло з того горе. Залізна П'ята теж здобула науку. Ми показали їй свою силу в загальному страйку, і вона, вжила заходів, щоб не допустити до цього в майбутньому.

— Але як? — спитала я.

— Дуже просто. Вони підкупили великі профспілки. Майбутній загальний страйк вони не підтримають, отже, загального страйку більш не вийде.

— Але ж для Залізної П'яти це буде занадто дорога тактика, аби весь час її дотримуватись,— заперечила я.

— Вона й не підкуплюватиме всіх профспілок. Це й не потрібно. Ось що буде зроблено. Платню збільшать, а робочий день скоротять для членів профспілок залізничників, металургів та машинобудівників. І таке привілейоване становище закріплять за ними її надалі. Членство в такій профспілці буде ніби квиток до раю.

— І все ж я не розумію,— відказала я.— А що станеться з іншими спілками? Адже більшість профспілок лишається поза цією групою.

— Інші профспілки буде знищено. Бачиш, залізничники, машинобудівники та металурги в нашу добу машинної цивілізації виконують усю життєво потрібну роботу. Забезпечивши собі їхню вірність, Залізна П'ята зможе легко прибрати до рук решту робітників. Залізо, сталь, вугілля, машини й транспорт — це спинний хребет усього нашого промислового організму.

— А шахтарі? — спитала я.— Адже в країні є близько мільйона шахтарів.

— Майже всі вони некваліфіковані робітники. З ними не стануть рахуватися. Їхню платню ще зменшать, а робочий час збільшать. Вони стануть рабами, як і решта робітників, навіть гірше — їх перетворять на справжню робочу худобу. Їх примусять працювати так, як тепер фермерів примусили працювати на трести, що відібрали в них землю. Те саме буде з усіма іншими спілками, що не ввійдуть до числа привілейованих. Побачиш, як вони розпадуться, а їхні члени стануть рабами, яких примусять гарувати голод і закон.

Хочеш знати, що робитиме Фарлі⁸³ з своїми штрейкбрехерами? Я скажу тобі. Штрейкбрехерство як професія зникне, бо страйків більше не буде. Замість страйків почнуться повстання рабів. Фарлі та його банда стануть наглядачами рабів. О, звичайно, так цього не називатимуть. Це буде називатися здійсненням державного закону про примусову працю. Зрада великих і впливових профспілок дуже відтягне нашу перемогу. Тепер одному тільки небу відомо, як і коли

---

⁸³ Джеймс Фарлі — відомий у той час організатор штрейкбрехерів. Безпринципний, але здібний авантюрист, він у період панування Залізної П'яти піднісся високо і нарешті був прийнятий до числа олігархів. 1932 р. його вбила Сара Дженкінс, що мстилася за свого чоловіка, який загинув від рук бандитів із штрейкбрехерської організації Фарлі ще перед тридцятьма роками.

переможе революція.

— А чи можна ще сподіватися, що революція переможе проти такого могутнього об'єднання, як Олігархія з привілейованими профспілками? — спитала я. — Може, вони довічно пануватимуть?

Ернест похитав головою.

— Один з основних висновків нашої теорії полягає в тому, що кожне суспільство, яке поділяється на класи і касти, містить у собі насіння власної загибелі. Там, де існують класи, неминуче виникнуть привілейовані касти. Цього не зможе уникнути і Залізна П'ята, і кастовість призведе її до загибелі. Олігархи вже являють собою таку замкнену касту. Мине якийсь час, і привілейовані спілки теж виродяться в касту. Залізна П'ята вживе всіх сил, щоб запобігти цьому, але нічого в неї не вийде.

В цих привілейованих профспілках — цвіт американського робітництва. Це сильні, діяльні люди. Вони стали членами своїх спілок, витримавши справжній конкурс. Кожний здібний робітник у Сполучених Штатах з самолюбства домагатиметься того, щоб стати членом такої спілки. Олігархія буде заохочувати робітників до цього, сприятиме розвитку конкуренції та шанобства серед них. Таким способом людей сильних, які могли б стати революціонерами, вона перетягне до себе, щоб використати їхні сили на зміцнення самої Олігархії.

З другого боку, члени привілейованих профспілок намагатимуться зробити з них замкнені касти. Цього вони досягнуть. Право бути членом цих робітничих каст стане спадкове. Сини замічатимуть своїх батьків, і приплив нових сил з вічного джерела сили — простого трудового Народу — припиниться. Це означатиме звиродіння робітничих каст; вони дедалі слабшатимуть і слабшатимуть. Але як організація вони на якийсь час стануть всемогутні. З них зробиться щось на зразок преторіанців стародавнього Риму, вони чинитимуть палацові перевороти, захоплюватимуть кермо влади. Будуть і контрперевороти з боку Олігархії; при владі опинятимуться то одні, то другі. Водночас відбуватиметься процес неминучого звиродіння каст, аж поки простий народ візьме в свої руки те, що йому належить.

Цю картину повільного розвитку суспільства Ернест накреслив під першим гнітючим враженням зради великих профспілок. Я й тоді з ним не погодилася, а тепер, пишучи ці рядки, не згодна ще більше. Бо саме тепер, хоч Ернеста вже немає, ми стоїмо напередодні повстання, яке змете всіх олігархів. Я навела тут це пророцтво лише тому, що воно належало Ернестові. Й сам він хоч і вірив у нього, але боровся, як титан, проти такого ходу подій і більше, ніж будь-хто інший, зробив для повстання, яке тепер лише чекає сигналу, щоб вибухнути⁸⁴.

— А якщо Олігархія стоятиме твердо, — спитала я тоді в нього, — що станеться з величезними надприбутками, які вона одержуватиме щороку?

— Ці прибутки треба буде так чи інакше витратити, і — можеш повірити мені — олігархи зуміють це зробити. Побудують чудові шляхи. Настане розквіт науки і особливо мистецтва. Коли олігархи остаточно підкорять собі народ, у них знайдеться вільний час і для інших справ. Вони встановлять культ краси,

---

⁸⁴ Не можна не дивуватися з надзвичайної прозорливості Евергарда, ясності, з якою він передбачав і зраду великих профспілок, і піднесення та повільний занепад робітничих каст, і майбутню боротьбу між олігархами та робітничими кастами за владу.

опікуватимуться мистецтвом. Під їхньою опікою, за щедру винагороду працюватимуть митці. Постане справді високе мистецтво, бо зникне потреба догоджати, як досі, міщанським смакам дрібної буржуазії. О, то буде справжнє мистецтво! Збудеться дивні міста, з якими не порівняти навіть найпишніших міст минулого. Там житимуть олігархи і поклонятимуться красі⁸⁵.

Олігархи витрачатимуть свої прибутки на розкіш і красу, а робітникам припаде сама лише важка праця. Спорудження грандіозних міст та шляхів забезпечить напівголодне існування мільйонам простих робітників. Величезні прибутки вимагатимуть таких же величезних витрат, і олігархи будуватимуть, розраховуючи на тисячоліття,— де там! — на десятки тисяч років. Вони будуватимуть такі споруди, які ніколи й не снилися стародавнім єгиптянам та вавілонянам. Коли владу олігархів буде повалено, ті великі шляхи й чудові міста дістануться Братерству трудящих і ними буде користуватися народ⁸⁶.

Олігархи будуть змушені створювати всі ті споруди. Не робити цього вони не зможуть. Те величезне будівництво стане неминучою формою витрачання прибутків, так само як у давнину панівний клас Єгипту витрачав награвоване з народу на спорудження храмів та пірамід. Але під владою олігархів розквітне не клас жерців, а клас митців; замість класу торгівців будуть робітничі касти. А внизу буде чорна прірва, де голодуватиме, гнитиме живцем і весь час поповнюватиметься величезна маса простого народу. Та настане день — ніхто не знає коли, але він настане,— і простий народ вийде зі своєї прірви, робітничі касти та Олігархія впадуть, і тоді нарешті, після вікової неволі, сонце засяє і для простої людини. Я мріяв побачити той день, але тепер знаю, що не побачу його.

Ернест замовк, поглянув на мене і додав:

— Та й повільний же цей суспільний розвиток, правда, голубко моя?

Я пригорнула його голову до своїх грудей.

— Заспівай мені, щоб я заснув,— прошепотів він. — Я бачив примари і хотів би забути їх.

Розділ XV ОСТАННІ ДНІ

Наприкінці січня 1913 року відомості про нове ставлення Олігархії до привілейованих профспілок з'явились у газетах. Повідомлялося про нечуване збільшення платні та скорочення робочого дня залізничникам, робітникам металургійної промисловості й машинобудівникам. Але то було ще не все. Всієї

---

⁸⁵ І тут ми можемо лише дивуватися далекоглядності Евергарда. Олігархам ще й на думку не спадало будувати такі дивовижні міста, як Ардіс або Асгард, а Евергард уже бачив їх, знав, що їх неминуче збудеться.

⁸⁶ Після цього пророцтва минуло три сторіччя панування Залізної П'яти і чотири сторіччя Вселюдського братерства, але ще й тепер ми ходимо по шляхах і живемо в містах, збудованих за часів Олігархії. Щоправда, ми тепер будемо ще прекрасніші міста, але й чудові міста олігархів існують, і я пишу ці рядки в Ардісі, найкращому з цих міст.

правди олігархи не зважились розкрити. Насправді платно підвищено навіть більше, ніж повідомлялось. Відповідно зросли й інші вигоди. Все це робилося таємно, але шила в мішку не втаїш. Члени привілейованих спілок розповіли своїм жінкам, жінки роздзвонили далі, і незабаром весь трудовий народ дізнався про те, що сталося.

Це був лише логічний розвиток того, що в дев'ятнадцятому сторіччі було відоме під назвою «паю в награбованому». Ще тоді капіталісти пробували втихомирити робітників, матеріально зацікавивши їх пайкою в прибутках. Але участь робітників у прибутках, як система, була сміховинна й неможлива. Її можна було здійснити тільки на окремих напрямках фронту класової боротьби, бо якби капіталістам довелося ділити з робітничим класом усі свої прибутки, вийшло б те на те.

Однаке з непрактичної ідеї про паї робітників у капіталістичних прибутках виникла практична ідея «паю в награбованому». «Платіть нам більше й беріть більшу ціну за те, що ми виробляємо»,— вимагали привілейовані спілки. Подекуди ця шкурницька політика мала успіх. Але збільшення цін на товари означало посилення економічного гноблення величезної маси позаспілкових робітників та членів рядових спілок. Ці робітники фактично й платили надбавку до платні своїх сильніших колег — членів спілок-монополій. Отож, як я кажу, ця ідея, доведена до логічного кінця, здійснена в широкому масштабі, і дала в результаті блок олігархів з привілейованими спілками⁸⁷.

Щойно просочилася звістка про зраду великих профспілок, по робітництву пройшло ремство. Але привілейовані спілки на цьому не спинилися. Вони вийшли з міжнародних робітничих організацій і порвали з ними всі зв'язки. Почалась колотнеча, сутички. Членів привілейованих спілок ганьбили як зрадників. Скрізь — у шинках, на вулиці, на роботі — на них насадили недавні їхні товариші, що їх вони так ганебно зрадили,

Скільки було проломлено голів! Багатьох навіть убили. Ніхто з членів привілейованих спілок не почувався в безпеці. Вони змушені були збиратися гуртами, коли йшли на роботу або з роботи додому. Вони ходили завжди серединою вулиці, бо на хідниках їм щохвилини могла впасти з вікна або з даху цеглина на голову. Влада всіляко їх захищала: тих, хто на них нападав, кидали у в'язниці й піддавали тортурам. Членам привілейованих спілок дозволяли навіть носити зброю, що було суворо заборонено для всіх інших і каралось як тяжкий злочин.

Але обурені робітники й далі мстилися на зрадниках. І так сам собою виникав кастовий поділ. Дітям зрадників допікали діти зраджених. Їм не можна було навіть

---

⁸⁷ До блоку з Олігархією ввійшли всі залізничні профспілки. Цікаво зазначити, що в XIX сторіччі першою серед робітничих організацій звернулася до системи «паю в награбованому» профспілка залізничників — «Братство паровозних машиністів». Незмінним керівником цієї спілки протягом двадцяти років був П. М. Артур. Після страйку на Пенсільванській залізниці в 1877 р. він уклав з компанією угоду, яка поставила його спілку у виняткові умови порівняно з іншими робітничими організаціями, що брали участь у боротьбі з компанією. План цей мав цілковитий успіх. Він був настільки ж успішний, наскільки й зрадницький; цього й виник термін «артуризація» для визначення тактики «паю в награбованому», якої стали дотримуватися декотрі спілки. Етимологи довго не могли пояснити цей термін, але тепер, я гадаю, його походження стане зрозуміле.

гратися на вулиці або ходити до школи. Родини робітників бойкотували родини зрадників, навіть крамарі, що обслуговували їх, зазнавали бойкоту.

Кінець кінцем цьковані з усіх боків зрадники та їхні родини стали відмежовуватися від решти робітництва. Розуміючи, що їм не вдасться спокійно жити серед зраджених, вони переїздили жити в інші місця, на окремі висілки.

Олігархія сприяла їм у цьому. Для них будувалося зручні будинки, сучасні й гігієнічні, з широкими дворами, садками та спортивними майданчиками. Їхні діти стали ходити до нових, спеціально збудованих шкіл, де їх учили ремесла й ужиткових наук. Це відокремлення відразу неминуче призвело до утворення каст. Члени привілейованих профспілок стали робітничою аристократією. Вони були осторонь решти робітників. Вони жили в кращих житлах, краще одягалися, краще їли, і з ними краще поводитися. Грабуючи разом з олігархами своїх недавніх товаришів, вони й мстилися на них.

Тим часом решту робітників притискали чимраз крутіше. Всі дрібні пільги, завойовані раніше впертою боротьбою, було скасовано. Платня зменшувалась, рівень життя падав дедалі нижче. Загальні школи помалу закривались, освіта переставала бути обов'язковою. Кількість неписьменних серед нового робітничого покоління зростала катастрофічно.

Захопивши владу над світовим ринком, Сполучені Штати підірвали економіку решти світу. Скрізь падали уряди, мінявся суспільний лад. Німеччина, Італія, Франція, Австралія та Нова Зеландія стали соціалістичними державами. Британська імперія розвалювалась на очах, але англійський уряд нічого не міг удіяти — величезне повстання в Індії цілком зв'язало йому руки. По всій Азії лунав заклик «Азія для азійців». Це гасло висунула Японія, що весь час підбурювала азійські народи проти білих. Мріючи створити континентальну імперію і борючись за здійснення цієї мрії, японські капіталісти водночас жорстко придушили у себе пролетарську революцію. В країні точилася відверта війна класів — кулі проти самураїв. Кулісоціалістів страчувано десятками тисяч. Сорок тисяч кулі вбито на вулицях Токіо, коли вони марно намагалися штурмом захопити імператорський палац. У Кобе влаштовано справжню різанину — повсталих ткачів косили з кулеметів. Цей розстріл став класичним прикладом найжахливішого масового винищення людей. З тої громадянської війни постала японська олігархія, жорстокіша за всі інші. Японія підкорила собі весь Схід, крім Індії, і запанувала над усією азійською частиною світового ринку.

Англії теж вдалося придушити пролетарську революцію у себе і втримати Індію, але ця боротьба так знесилила її, що вона не змогла зберегти владу над іншими колоніями. Тому соціалісти Австралії та Нової Зеландії змогли відвоювати незалежність і створити в своїх країнах робітничі уряди. Така ж була доля й англійських володінь у Північній Америці. Але соціалістичну революцію в Канаді придушили місцеві олігархи, яким допомогла Залізна П'ята Сполучених Штатів. Вона допомогла також придушити повстання в Мексичі та на Кубі. Внаслідок цього Залізна П'ята стала повним хазяїном у Новому Світі. Вона Об'єднала в суцільний політичний масив усю Північну Америку від Панамського каналу до Льодовитого океану.

Англія ж, утративши всі інші колонії, змогла утримати Індію, але ненадовго. Боротьба з Японією та всією Азією за Індію тільки відтяглась. Англії судилося незабаром втратити й Індію, а за цими подіями вже настигала боротьба між об'єднаною Азією та рештою світу.

В ці бурхливі часи, коли чвари шматували весь світ, у Сполучених Штатах теж не було миру й спокою. Відступництво великих спілок загальмувало повстання робітничого класу, але боротьба тривала. Насильство лютувало всюди. Крім робітничих заколотів та незадоволення серед фермерів і залишків середнього класу, почалися релігійні заворушення. Несподівано на передній план висунулася секта адвентистів сьомого дня, послідовники якої проголошували скорий кінець світу.

— Триклята колотнеча! — вигукнув Ернест. — Хіба можна серед усіх цих сварок та гризні сподіватись на єдність робітників?

І справді, релігійний рух набирив загрозливих розмірів. Терплячи страшні злидні та зневірившись у всіх земних надіях, люди звертали свої помисли до царства небесного, куди тиранам-капіталістам важче пролізти, ніж верблюдові в голчане вушко. По всій країні ходили мандрівні проповідники-фанатики. Незважаючи на урядову заборону й тяжкі кари, полум'я релігійного божевілля роздмухувалося на незліченних збориськах.

«Це останні дні, — казали проповідники, — починається кінець світу. Всі божі кари випущено на землю. Бог посіяв зваду між племенами людськими». Настав час видив і чудес, з'явилося без ліку пророків та ясновидців. Сотні й тисячі людей кидали роботу, тікали в гори і там чекали неминучого приходу месії та піднесення на небо ста сорока чотирьох тисяч обранців божих. Месія не з'являвся, і багато людей загинуло з голоду. Ошалілі з розпачу, вони грабували ферми: в сільськогосподарських районах країни панувала анархія, що дошкуляла ще дужче й так уже зубожілим фермерам.

Склади продовольства та більшість ферм належали Залізній П'яті, яка посилала каральні загони на місця релігійних заворушень. Військо багнетами зганяло фанатиків назад на роботу, в міста. Там вони знову збиралися в юрби, чинили бешкети. Проповідників страчували за заклик до бунту або садовили в божевільні. Вони йшли на смерть радо, як мученики перших сторіч християнства. То були часи масового божевілля. Неспокій ширився; в пустельних місцях по всій країні, від Флориди до Аляски, збиралися рештки індіан, які ще жили там, і влаштовували ритуальні танки, викликаючи свого власного месію.

І серед того розруху все повніш і невблаганніш підносилося нове страховище — Олігархія. Залізною рукою і залізною п'ятою вона придушила бунт мільйонів. Із страхітливого безладдя вона творила новий лад, із самого хаосу складала підвалину свого царства.

«Постривайте, скоро ми прийдемо до влади, — від ім'я фермерської партії казав нам містер Келвін, що приходив до нас на Пел-стріт. — Подивіться лише, в скількох штатах нам уже належить більшість. Якщо ви, соціалісти, підтримаєте нас, ми візьмемо владу, тоді вони в нас не тієї заспівають!»

«Мільйони незадоволених і зубожілих ідуть за нами, — казали соціалісти, — фермери, середній клас, робітники. Капіталістичний лад розвалюється. За місяць у конгресі буде п'ятдесят наших депутатів. За два роки в наших руках будуть усі державні посади — від президента до міського гицеля».

Ернест на все це тільки хитав головою і промовляв:

— Краще скажіть, скільки рушниць ви вже маєте? І де візьмете набої для них? Як дійдеться до пороху, хімічні сполуки надійніші за механічні суміші, пам'ятайте це.

Розділ XVI

КІНЕЦЬ

Нам з Ернестом уже був час рушати до Вашингтона, але тато з нами не поїхав — так уподобав він пролетарське життя. Для нього наше брудне передмістя було величезною соціологічною лабораторією, і він з головою поринув у дослідження, якому не видно було кінця. Заприятелювавши з робітниками, він став серед них своєю людиною. Він і сам охоче брався за випадкову роботу на різних підприємствах. Та робота була йому водночас розвагою і науковим експериментом. У такі дні він завжди повертався додому веселий, з силою нових спостережень і записів, ущерть повен новими враженнями. Він був правдивий учений.

Ніякої потреби, щоб він працював, не було. Своїми перекладами Ернест заробляв досить, щоб утримувати нас усіх, але батько затявся й усе вганяв за своєю улюбленою маною — маною багатолікою, коли судити з усіх робіт, за які він брався. Ніколи не забуду того вечора, коли він приніс додому скриньку вуличного торгівця підтяжками та шнурівкою до черевиків, або як я зустріла його у вигляді продавця бакалійної крамнички, куди зайшла щось купити. Після того я вже не дивувалася, коли цілий тиждень він стояв за прилавком у пивниці недалеко нашого будинку. Він працював нічним сторожем, продавав печену картоплю на вулиці, наліплював етикетки на консервному заводі, був чорноробом на картонажній фабриці, носив воду для будівників трамвайної колії і навіть вступив до спілки посудомийників саме перед тим, як вона розпалася.

Певно, епіскопів приклад, принаймні щодо одягу, вподобався татові, бо він теж почав носити дешеву робочу сорочку й комбінезон та підперізуватися вузьким паском. Але одна звичка з минулого в нього збереглася — він завжди перевдягався на обід, або, краще сказати, на вечерю.

З Ернестом я була б щаслива скрізь, а те, що й тато не журився нашою нинішньою бідністю, лише довершувало моє щастя.

— Ще хлопчаком,— розповідав він нам,— я був страшенно цікавий. Мені завжди хотілося дізнатись, як, що й чому. Через це я й став фізиком. Такий цікавий я лишився і досі, а отже, й життя моє цікаве — інакше б і жити не варт.

Іноколи він заходив на північ від Маркіт-стріт, у ті квартали, де були великі магазини й театри. Там він продавав газети, розносив пакунки, відчиняв перед пасажирами дверцята екіпажів. І от одного разу, зачиняючи дверцята коляски, він несподівано побачив у ній містера Віксона. Ввечері тато в захваті описував нам що сцену:

— Віксон пильно придививсь до мене, коли я зачинив за ним дверцята, й тільки пробурмотів: «Грім мене побий!» Уявляєте? «Грім мене побий!» Ураз почервонів, як буряк, і так розгубився, що забув дати мені датку. Але, мабуть, усе ж таки швидко опам'ятався, бо його коляска, не від'їхавши й на п'ятдесят футів, повернулася й під'їхала до мене. Віксон висунувся з дверцят.

«Слухайте, професоре,— сказав він. — Це вже занадто. Що я можу зробити для вас?»

«Я зачинив дверцята вашої коляски,— відповів я,— Як годиться в таких випадках, ви могли б дати мені десять центів».

«Ет, облиште! — огризнувся він. — Я маю на думці щось поважніше».

В нього й справді була стурбована міна. Може, в ньому прокинулися рештки сумління чи щось таке. Я удав, ніби замислився.

Він дивився на мене в напруженому чеканні, коли я заговорив, але побачили б ви його, коли я скінчив.

«Ви могли б повернути мені мій будинок,— сказав я,— і акції Сьєррських заводів».

Тато помовчав трохи.

— І що ж він відповів? — спитала я нетерпляче.

— А що він міг відповісти? Нічого не відповів. Зате я сказав: «Сподіваюся, ви тепер щасливі?» Він якось дивно глянув на мене. А я знов: «Скажіть, ви щасливі?»

Він крикнув візникові рушати і, люто вилаявшись, поїхав. Навіть належних десяти центів не дав, не те що будинку та акцій. Як бачиш, люба моя, вулична кар'єра твого батька пов'язана з певними розчаруваннями.

Отже, тато залишився в нашому помешканні на Пел-стріт, коли ми з Ернестом поїхали до Вашингтона. Хоча остаточний переворот іще не відбувся, але давні порядки там уже минулися. Та й остаточний переворот був ближчий, аніж я могла гадати. Попри наші сподівання, ніхто не перешкоджав депутатам-соціалістам зайняти їхні місця в конгресі. Все йшло добре, і я сміялася з Ернеста, коли він і в цьому вбачав щось зловісне.

Ми знайшли наших товаришів-соціалістів певними своєї сили й сповненими надій. Кілька фермерських представників, обраних до конгресу, збільшували нашу силу, і ми склали спільну програму наступної роботи. В усіх цих справах Ернест брав енергійну участь, хоч і не міг утриматися, щоб не сказати вряди-годи, ніби не зовсім і до речі: «Як дійдеться до пороху, хімічні сполуки надійніші за механічні суміші, пам'ятайте це!»

Перші закологи виникли по тих штатах, де фермери перемогли на останніх виборах. Таких штатів було дванадцять, але обраних фермерів там не допустили на їхні посади. Урядовці з тих посад відмовилися їх звільнити. Це зробилося дуже просто. Вони тільки опротестували вибори як незаконні, і почалася звичайна безконечна тяганина. Фермери нічого не могли вдіяти. Останньою інстанцією, яка вирішувала суперечку, був суд, а він цілком перебував у ворожих руках.

То була небезпечна ситуація. Якщо одурені фермери почнуть домагатися своїх прав сплюю,— все пропало. Як ми, соціалісти, намагалися стримувати їх! Ернест не спав цілими ночами. Лідери фермерської партії бачили небезпеку, і всі держалися нашої лінії. Але що ми могли вдіяти! Олігархії потрібно було, щоб фермери вдалися до насильства, і вона нацькувала на них провокаторів. Безперечно, Селянське повстання було їхньою роботою.

Воно спалахнуло в дванадцятьох штатах. Обібрані трестами фермери силою захопили там владу. Звичайно, це був бунт проти конституції, і, скориставшись цим, уряд Сполучених Штатів послав проти фермерів військо. Провокатори й далі роз'ястрували народ. Ті агенти залізної П'яти ховалися під личиною ремісників, фермерів, наймитів. У Сакраменто, столиці штату Каліфорнія, керівникам фермерів пощастило зберегти порядок. Тоді тисячі таємних агентів ринули в це приречене місто. Юрби їх палили й грабували будинки та фабрики. Вони підбурювали народ, поки й він разом з ними почав грабувати; темну масу споювали горілкою, щоб ще дужче розпалити пристрасті. І коли вони домоглися свого, на кін з'явилися солдати уряду Сполучених Штатів, що насправді були

солдатами Залізної П'яти. Одинадцять тисяч чоловіків, жінок та дітей розстріляно тоді на вулицях Сакраменто або вбито у їхніх домівках. Федеральний уряд узяв до своїх рук владу в штаті, і з Каліфорнією було покінчено.

Таке, як у Каліфорнії, діялося й скрізь. Усі фермерські штати було розгромлено й залито кров'ю. Всюди спочатку провокатори та чорні сотні зчиняли заворушення, а потім викликалося військо. Погроми лютували по всіх сільських округах. Дні й ночі палали ферми, села та міста, дим від пожеж закривав небо. З'явився динаміт. Якись невідомі люди висаджували в повітря залізничні мости й тунелі, пускали під укуси поїзди. Ні в чому не провинних фермерів розстрілювали й вішали без числа. Фермери люто мстилися: було вбито багатьох плутократів та офіцерів. Жадоба крові й помсти оволоділа серцями людей. Регулярне військо винищувало фермерів так само жорстоко, як давніше індіан. Воно мало підставу для цього: дві тисячі вісімсот солдатів та офіцерів загинуло від цілої низки жажливих динамітних вибухів у штаті Орегон. Багато війська було знищено й в інших місцях тим же способом — під час залізничних катастроф, улаштованих фермерами. Тому солдати, як і фермери, билися за своє життя.

Закон 1903 р. про національну гвардію нарешті було застосовано, і робітників одного штату змушено під загрозою смертної кари стріляти у своїх товаришів-робітників по інших штатах. Звичайно, спочатку уряд мав деякі труднощі з цим законом. Багатьох офіцерів гвардії було вбито, і багато гвардійців розстріляно за вироками польових судів. Передбачення Ернестове щодо долі містера Коволта й містера Асмунсена справдилося цілком. Обох їх мобілізовано до національної гвардії й послано в складі каральної експедиції проти міссурійських фермерів. Містер Коволт і містер Асмунсен відмовилися служити за межами Каліфорнії. Розмова з ними була коротка. Військово-польовий суд засудив їх на смерть, і їх розстріляла в спину чота національної гвардії.

Багато молодших тікало в гори, щоб уникнути військової служби. Уряд оголосив їх поза законом, а масову розправу з ними влаштували трохи пізніше, коли порядок Загалом відновився. То було щось жахливе. Спершу запропонували всім утікачам протягом трьох місяців здатися добровільно. Коли цей термін закінчився, півмільйона солдатів почали полювання на людей по всіх гірських округах. Кожного стрічного розстрілювали на місці без суду й слідства. Мовляв, коли кого знайдено в горах, то він дезертир. Кілька загонів утікачів, що мали вигідні бойові позиції, відважно боронились, але врешті дезертирів з національної гвардії вибито було всіх до одного.

Та ще наочнішою наукою народів стала жорстока розправа над національними гвардійцями в штаті Канзас. Великий бунт канзаської національної гвардії вибухнув на самому початку військових операцій проти повсталих фермерів. Збунтувалося шість тисяч національних гвардійців. Вони ворохобились уже кілька тижнів, через що їх тримали в таборі. Проте на відвертий бунт їх безперечно підбили провокатори.

Повстали вони вночі перед 22 квітня, перебивши майже всіх своїх офіцерів: утекла лише невелика частина їх. Де не входило в плани Залізної П'яти, тут провокатори перебрали міри. Але Залізній П'яті й те було до речі. Вона хотіла бунту, аби розправитися з національними гвардійцями, і вбивство стількох офіцерів тільки виправдувало майбутню різанину. Мов за помахом чарівної палички, сорок тисяч солдатів регулярної армії оточили повсталих національних гвардійців. Вони опинились у пастці. Сердешні повстанці скоро побачили, що їхні

кулемети зіпсовані, а набої до рушниць мають не той калібр. Вони викинули білий прапор на знак капітуляції, але ніхто не звернув на те ніякої уваги. Всі шість тисяч повсталих було перебито до останнього. З безпечної відстані їх засипали гранатами та шрапнеллю, а коли національні гвардійці в розпачі кинулись на військо з багнетами, їх почали косити кулеметним вогнем. Я розмовляла з одним очевидцем, і він казав, що жодному повстанцеві не вдалося підійти до кулеметів ближче як на півтораєста ярдів. Земля була вкрита трупами, мов килимом, а під кінець загін кінноти, з шаблями й револьверами, налетів на поранених, перебивши та ретоптавши їх до решти.

Одночасно з розгромом фермерів вибухло повстання шахтарів. То були вже передсмертні корчі робітничих організацій. Три чверті мільйона шахтарів застрайкували, але вони були надто розпоршені по всій країні, щоб скористати зі своєї сили. Їх оточували по окремих округах і примушували до покори. Історично це був перший великий рух рабів доби Залізної П'яти. Покок⁸⁸ саме тоді заслужив свою славу наглядача рабів і незгасну ненависть пролетаріату. На його життя робилося незліченні замахи, але він, здавалося, був заворожений від них. То з його ініціативи для шахтарів запроваджено російську паспортну систему, яка позбавила їх права вільно пересуватися з однієї частини країни до другої.

Самі лише соціалісти вистояли серед цих бурхливих подій. Фермери гинули в полум'ї й крові, робітничі профспілки було знищено, але соціалісти трималися спокійно і впевнено та вдосконалювали свою таємну організацію. Дарма лідери фермерської партії напосідали на нас. Ми занадто добре бачили, що будь-яка авантюра з нашого боку буде справжнім самогубством для революції в цілому. Залізна П'ята, яка спочатку побоювалась виступити проти всього пролетаріату відразу, тепер, після несподівано легкої перемоги над фермерами, тільки й чекала повстання робітників, щоб скрутити нам в'язи. Але ми зуміли стримати робітників, хоч провокатори так і сновигали серед нас. У ті давні часи агенти Залізної П'яти орудували ще досить незграбно. Їм треба ще було багато чого навчитися; а тим часом наші бойові групи вибавляли їх. То була жорстока й кривава робота, але ми боролися за життя і за революцію, тому мусили застосовувати проти ворога його власну зброю. Однак і в цьому ми були справедливі, й жодного агента Залізної П'яти не страчено без суду. Може, ми іноді й помилялися, але дуже рідко. До бойових груп шли наші найвідважніші, найсамовідданіші товариші. Коли минуло десять років такої боротьби, Ернест якимось підрахував цифри, що їх подавали командири бойових груп, і дійшов висновку, що той, хто вступав до бойової групи, мав шанс прожити в середньому

---

⁸⁸ А л ь б е р т П о к о к — другий з відомих штрейкбрехерів того часу. Аж до самої своєї смерті він тримав у покорі всіх шахтарів країни. Після смерті Покока-старшого влада перейшла до його сина Льюїса Покока, і так протягом п'яти поколінь ця династія наглядачів за рабами деспотично панувала над шахтарством. Зберігся такий опис Покока-старшого, відомого як Покок Перший: «Довгаста суха голова з великою лисиною й вінчиком сивувато-рудого волосся, з великими вилицями й важким підборіддям... Бліде обличчя, згаслі сірі очі, металічний голос, м'яві рухи». Він був простого походження і почав свою кар'єру буфетником. Потім зробився приватним шпигуном трамвайної компанії серед робітників, поки не став професійним організатором штрейкбрехерів. Покок П'ятий, останній представник цієї династії, в 2073 р. загинув від вибуху бомби під час невеликого повстання шахтарів на індійській території.

не більше п'яти років. Всі наші товариші з бойових груп були герої. Принципові противники вбивства, вони йшли на вбивство, бо любили свободу і вважали, що для такої справи ніяка жертва не буде зтяжка⁸⁹.

Ми поставили собі три завдання. По-перше — винищити агентів Олігархії, що проникли в наші лави. По-друге — створити таємні бойові групи і, незалежно від них, всеосяжну запальну революційну організацію. І по-третє — мати своїх агентів у кожному органі Олігархії: в робітничих кастах, особливо серед телеграфістів, секретарів та адміністративних службовців, у армії, серед провокаторів та наглядачів за рабами. То була робота марудна, повна ризику, і часто за успіхи доводилося платити тяжкими втратами.

Залізна П'ята триумфувала у війні відкритій, але ми оголосили їй війну таємну. Це була небачена, химерна й страшна підпільна війна. В цій війні все було невидиме, нерозглядне; жорстока боротьба точилася наосліп, а проте в ній панували лад, певна мета і тверде керівництво

центру. Вся організація Залізної П'яти була насичена нашими агентами, але й у нашу організацію проникло багато агентів Залізної П'яти. Та війна в темряві, на манівцях, була повна інтриг і конспіраторства, змов і контрзмов. Поряд кожного з

---

⁸⁹ Ці бойові групи було організовано на зразок бойових груп російської революції; і попри всі величезні зусилля Залізної П'яти придушити їхню діяльність, вони існували протягом усіх трьох сторіч її панування. До складу бойових груп входили як чоловіки, так і жінки. Борючись за велику мету і зневажаючи смерть, вони були значною сплюю, що стримувала люту жорстокість правителів країни. Їхня діяльність не обмежувалась невидимою війною з найманими агентами Олігархії. Самі олігархи нерідко мусили прислухатися до вимог бойових груп і часто платили шиттям за порушення цих вимог, не кажучи вже про офіцерів армії та керівників робітничих каст.

Ці організовані месники додержували суворої справедливості. Найцікавіші були їхня безсторонність та судова процедура. Вони ніколи й нікого не засуджували похапцем. Затриманого бойового групою приводили на суд і давали йому змогу захищатись. Якщо він бажав, йому дозволялося мати на суді оборонця. Але якщо інакше не виходило, то влаштували заочний суд, як от у справі генерала Лемптона. Це було в 2138 р. Генерал Лемптон був, мабуть, найкровожерніший кат з усіх, яких тільки мала Залізна П'ята. Бойові групи сповістили його про те, що над ним відбувся заочний суд, який визнав його винним і засудив його до страти. Звістку про це він одержав після того, як його було тричі попереджено, що він повинен припинити знущання з пролетаріату. Він ужив безліч запобіжних заходів. Минали роки, і бойові групи марно намагалися виконати свій вирок. Один за одним члени бойових груп гинули в спробах виконати той вирок. Олігархія безжално страчувала цих героїв. Саме в зв'язку з замахом на генерала Лемптона було відновлено розпинання на хресті як законний спосіб страти революціонерів. Але все ж таки й цього ката дістала рука бойової групи в особі Медлін Прованс, тендітної дівчини сімнадцяти років, яка для здійснення свого наміру цілих два роки служила в його палаці за швачку. Медлін Прованс померла в самотньому ув'язненні після тривалих і страшних тортур. Тепер вона стоїть у нетлінній бронзі в Пантеоні Братерства, в чудовому місті Серлі.

Ми, що нічого не знаємо про ті криваві вбивства, не повинні суворо судити героїв бойових груп. Вони віддавали своє життя за людство, ніяка жертва не була для них завелика, а невблаганна необхідність змушувала їх лити кров за тих кривавих часів. Бойові групи були на тілі Залізної П'яти болісною раною, якої вона ніколи не могла загоїти. Евергард був засновник цієї своєрідної армії, її успішна трьохсотрічна боротьба свідчить, як мудро він її організував та яку міцну підвалину заклав для переможної боротьби майбутніх поколінь. До певної міри, організація бонових груп — це найбільше досягнення Евергарда, вже не кажучи про його видатні заслуги як теоретика й вождя революції.

нас постійною загрозою стояла смерть, смерть у страшних муках. Наші найближчі й найдорожчі товариші й товаришки зникали невідомо куди. Сьогодні вони ще були з нами, а завтра вони зникали, і ми ніколи більше їх не бачили. І ми знали, що вони загинули.

Нікому не можна було вірити. Людина, яка разом з нами брала участь у змові, могла виявитись агентом Залізної П'яти. Своїми таємними агентами ми мінували організацію Залізної П'яти, а Залізна П'ята своїми таємними агентами вела контрпідкопи в середині своєї ж власної системи. Те саме було й з нашою організацією. Ми мусили все будувати на довір'ї, хоч і не мали права ні на кого звирятися. Нас часто зраджували. Бували серед нас і слабкодухи. Залізна П'ята спокушала наших грошима, веселощами й насолодами, що чекали на них у диво-містах. Ми ж могли дати тільки одне — шляхетне задоволення вірністю високому ідеалові. Платою за це задоволення була постійна небезпека, загроза смерті у страшних муках.

Бували, кажу, серед нас і слабкодухі. Для них ми мали єдину відплату — смерть. Необхідність примушувала нас карати зрадників. Кожного зрадника переслідували десятки месників. Траплялося, що нам не щастило виконати присуд над ворогом, як це було, наприклад, із Пококом; але в помсті зрадникам ми не мали права схибити. Іноді наші найвідважніші товариші одержували наказ прикинутися зрадниками, щоб проникнути в коло Олігархії і мати змогу виконати смертний вирок справжньому зрадникові. Кінець кінцем ми стали такою грозою для зрадників, що безпечніше було залишатися з нами, аніж нас зрадити.

Революція великою мірою набула характеру релігії. Ми приносили жертви на вівтар Революції, на вівтар свободи. Ми горіли її божественним вогнем. Чоловіки й жінки віддавали своє життя служінню Революції, їй присвячували життя новонароджених дітей, як колись його присвячувано богу. Ми служили Людству.

Розділ XVII

КРИВАВА ЛІВРЕЯ

Після придушення селянського повстання фермерські депутати зникли з конгресу. Звинувачені в державній зраді, вони опинились по в'язницях, а їхні місця в конгресі посіли ставленці Залізної П'яти. Депутати-соціалісти становили мізерну меншість у конгресі, і було ясно, що скоро їм кінець. Дебати в конгресі й сенаті обернулись на чистісінький фарс. Депутати з поважним виглядом обговорювали суспільні проблеми, дотримуючись установленого порядку, але насправді все це робилось тільки для того, щоб диктатура Олігархії мала подобу конституційності.

Ернст був у самій гущій бою, коли прийшов кінець. Це сталося, як дебатувався законопроект про допомогу безробітним. Криза попередніх років спричинила масовий голод серед пролетаріату, а господарський хаос по всій країні ще дужче

посилив його злигодні. Мільйони безробітних були на краю голодної смерті, тим часом як олігархи та їхні прислужні купалися в розкошах⁹⁰. Щоб полегшити тяжкі страждання цих «людей на дні прірви»⁹¹, соціалісти і внесли до конгресу законопроект про безробітних. Але це не припало до смаку Залізній П'яті. Вона мала свої власні плани щодо того, як використати тих безробітних, тому її ставленням було наказано провалити паш законопроект. Ернест і всі інші депутати-соціалісти, звичайно, розуміли, що їхні зусилля провести закон, який поліпшив би становище мільйонів безробітних, будуть марні, але їм обридло чекання. Вони хотіли нарешті якихось змін. Вони не сподівалися досягти чогось, але хотіли бодай покласти край цьому законодавчому фарсові, в якому мимоволі брали участь. Вони знали, що це добром не скінчиться, але навіть і уявити собі не годні були, що станеться в дійсності.

Того дня я сиділа на галереї для глядачів у залі конгресу. Ми всі відчували, що насувається щось страшне. Ми духом чули те: про нього свідчили й лави озброєних солдатів у коридорах та гурт офіцерів перед дверима до зали засідань. Олігархія замахувалась на удар.

Ернест виступав з промовою. Він змалював страшні страждання безробітних, ніби хотів зворушити серця й розум депутатів, але й республіканці, й демократи тільки глузували з нього. В залі стояв страшений галас. Ернест раптом змінив фронт.

— Я не знаю таких слів, що могли б на вас вплинути,— сказав він. — Бо вплинути можна лише на людей, на істот, наділених душею. Ви ж — якісь безхребетні м'якуни. Ви бундючно називаєте себе республіканцями й демократами. Але тут немає ні республіканців, ні демократів, як немає в нашій країні справжньої партії ані республіканців, ані демократів. Ви лише лизоблюди й лакуні плутократії. Ви широко й пишномовно розводитеся про свою любов до свободи, але хто ж не бачить на вас закривавленої ліврей Залізної П'яті?

Тут гамір і крики «До діла! До діла!» покрили Ернестів голос. Він, презирливо осміхаючись, чекав, поки галас ушухне, а потім повів рукою, ніби показуючи на всіх тих, хто кричав, і, звернувшись до своїх товаришів, промовив:

— Слухайте, як виють угодовані пси.

Знову зчинився пекельний галас. Голова став закликати до порядку й гукнув очікувально на офіцерів, що стояли в дверях. Залунали вигуки: «Це бунт!», а один високий і гладкий нью-йоркський депутат крикнув до Ернеста: «Анархіст!» І Ернест мав не дуже приємний вигляд. Кожна жилка в ньому тремтіла, обличчя

---

⁹⁰ Таке саме становище було в Індії в XIX ст., за часів британського панування. Мільйони індійців помирали з голоду, пограбовані англійськими колонізаторами, а ті мало не на трупах улаштували пишні паради та свята. В наш час нам залишається лише червоніти за вчинки наших предків та втішати себе тим, що капіталізм був такий же закономірний етап соціальної еволюції людства, як колись був етап мавпи. У своєму розвитку від нижчих форм органічного життя людство неминуче мало пройти ці етапи, несучи на собі той бруд, який пристає до нього і який нелегко було скинути.

⁹¹ «Люди на дні прірви» — перший ужив цього виразу англійський письменник Г. Уеллс наприкінці дев'ятнадцятого сторіччя, Уеллс часто писав як соціальний пророк, — тверезий, прозорливий і водночас щиро людяний. До нас дійшло багато уривків його творів, а дві найголовніші його книжки — «Передбачення» та «Розвиток людства» — збереглися цілком. Уеллс, як видно з тих книжок, задовго до олігархів передбачав, що буде збудовано дивоміста, які він називав «містами насолод».

було як у звіра, що от-от кинеться в бій, але водночас він був холодний і стриманий.

— Пам'ятайте,— вигукнув він, покриваючи гамір своїм могутнім голосом,— як ви тепер не маєте жалю до пролетаріату, так цей самий пролетаріат Колись буде безжальний до вас.

Крики «Бунт!», «Анархіст!» ще погучнішали.

— Я знаю, що ви не голосуватимете за цей законопроект,— провадив далі Ернест. — Від своїх панів ви дістали наказ голосувати проти нього — і ви ще називаєте мене анархістом. Ви знищили владу народу й зухвало, прилюдно хизуєтеся своїм кривавим злочином, і ви називаєте мене анархістом. Я не вірю в пекельний вогонь, але в такі моменти, як оце, я жалкую за своєю невірою; навіть більше, в такі моменти я майже вірю. Справді, пекло потрібне, бо інакше якою ще карою можна відповісти за ваші злочини? Поки існуєте ви, мусить існувати й пекельний вогонь.

Коло дверей зчинився якийсь рух; Ернест, голова і всі депутати обернулися туди.

— Чому ви не кличете солдатів, пане голово, і не наказуєте їм робити своє? — запитав Ернест. — Вони б, не гаючись, виконали ваші плани.

— Існують ще й інші плани, крім наших,— різко відповів голова. — Тому солдати й присутні тут.

— Чи не наші це плани часом? — глузливо мовив Ернест. — Бомба чи щось подібне?

При слові «бомба» в залі знову зчинився галас. Ернест не міг примусити слухати себе, проте він не сходив з трибуни й чекав, поки галас стихне. І тут воно сталося. Із свого місця на галереї я бачила тільки виблиск вибуху. Розігнувся страшений гуркіт, і я побачила, як Ернест захитався й упав серед хмари диму, а до трибуни по всіх бокових проходах кинулися солдати. Наші товариші посхоплювалися на ноги, не тямлячи себе з гніву, готові на все. Але Ернест підвівся на хвилину і махнув рукою, вимагаючи тиші.

— Це провокація! — пролунав його голос, застерігаючи товаришів,— Спокійно, інакше ви самі себе згубите.

Знесилений, він повільно осів додолу, і солдати оточили його. А інші погнали публіку з галереї, і я нічого більше не бачила.

Мене не пустили до Ернеста, хоч він був мій чоловік. Коли ж я сказала, хто я, мене одразу заарештували. Одночасно було схоплено всіх наших депутатів-соціалістів у Вашингтоні, навіть тих, хто не був присутній на засіданні конгресу. Разом з іншими заарештували Сімпсона, що лежав удома в гарячці.

Суд був короткий. Вирок було винесено заздалегідь. Хоч як це дивно, але Ернеста не засудили до смертної кари. Це, звичайно, було помилкою Олігархії, яка потім їй дорого коштувала. Проте в той час Олігархія була занадто певна своєї могутності. Вона впивалася своїм успіхом і гадки не мала, що ця маленька купка героїв має досить сили, аби захитати її владу до самих підвалин. Завтра, коли вибухне Велика революція і цілий світ задуднить від ходи повсталих мільйонів,

Олігархія зрозуміє, яку величезну силу становила ця маленька купка героїв, але тоді буде запізно⁹².

Сама революціонерка, я знала всі надії, всі страхи, всі потаємні плани нашої організації. Тому я краще, ніж хто інший, можу дати свідчення в справі про звинувачення за вибух бомби у конгресі. Знаючи все, я абсолютно певно, без вагань і застережень можу сказати, що соціалісти в конгресі і поза ним зовсім не причетні до цієї справи. Ми не знали, хто кинув бомбу, але напевно знали, що це зробили не ми.

З другого боку, є багато даних, які свідчать про те, що вся вина лежить на Залізній П'яті. Правда, довести це неможливо, ми можемо тільки здогадуватись. Але деякі факти нам відомі. Таємні агенти уряду сповістили голову конгресу, що соціалістичні депутати мають намір перейти до терористичної тактики і що вони нібито вже призначили день, коли здійснити свої терористичні плани. Це був саме той день, коли стався вибух. Тим-то до Капітолію навели повно солдатів. Отже, раз ми нічого не знали про бомбу, а влада готувалась заздалегідь до цього вибуху, й він справді стався, то ясно, що Залізна П'ята знала про майбутній замах. Навіть більше, ми заявляємо, що Залізна П'ята вчинила цей злочин за розробленим заздалегідь планом, щоб звинуватити нас і влаштувати судову розправу.

Від голови попередження про замах стало відоме всім іншим запроданцям Залізної П'яти, що сиділи в конгресі. Тому вже під час Ернестової промови вони чекали замаху і так нервово реагували на випадкові слова Ернеста про бомбу. Треба визнати, що вони справді вірили, ніби соціалісти готують вибух бомби в конгресі. На суді декілька свідків цілком щиро запевняли, що бачили, як Ернест збирався кинути бомбу, але вона вибухнула передчасно. Звісно, нічого такого вони не бачили, хоч з переляку могли дати переконати себе в чому завгодно.

На суді Ернест говорив:

— Коли б я мав намір кинути бомбу, то невже я вибрав би таку нікчемну цяцьку, як та, що її кинуту? Вона ж тільки диму напустила, але нікого не зачепила, крім мене самого. Вона навіть мене не вбила, хоч вибухнула в мене під ногами. Можете мені повірити, що коли б я взявся кидати бомби, то самим димом не обійшлося б.

На суді свідки обвинувачення твердили, що соціалісти просто не зуміли розрахувати силу бомби, а передчасний вибух стався, мовляв, через те, що Ернестові нерви не, витримали і він упустив її. На додачу кілька депутатів

---

⁹² Евіс Евергард писала для своїх сучасників і тому не згадує про те, чим закінчився процес депутатів-соціалістів, звинувачених у державній зраді. В рукопису можна натрапити багато таких пропусків. До суду було віддано п'ятдесят двох депутатів-соціалістів. Усіх їх визнано винними. Можна лише дивуватись, що жодного з них не засудили до смертної кари. Евергарда та ще одинадцятьох, серед них Теодора Донелсона і Метью Кента, засуджено до довічного ув'язнення. Інших засудили до різних термінів — від тридцяти до сорока п'яти років, а Артур Сімпсон, про якого згадує авторка рукопису, дістав «лише» п'ятнадцять років, тому що був хворий під час вибуху. Він умер нібито з голоду в подинчій камері. З ним повелися так жорстоко через його непогамовну владу та палку й нестримну ненависть до тюремних катів. Він загинув у тюрмі Кабаньяс на острові Кубі, де було ув'язнено ще трьох його товаришів. Усі депутати-соціалісти були вкинуті до військових в'язниць у різних районах країни. Дюбуа й Вудс перебували в Пуерто-Ріко, Евергард та Мерівезер — у старій фортеці на Аль-катрасі, маленькому острові в Сан-Франциській бухті.

посвідчили, що вони бачили, як Ернест, заморочившись, упустив бомбу.

З-поміж нас ніхто не знав і не бачив, як і хто кинув ту бомбу. Пізніше Ернест розповідав мені, що за мить перед вибухом він почув і побачив, як щось упало на підлогу біля його ніг. Він говорив про це й на суді, але на його слова суд, звичайно, не зважив. Усю цю справу оборудувала Залізна П'ята, щоб учинити погром депутатам-соціалістам, і було б наївно сподіватися справедливості.

Кажуть, правда завжди відкривається. Я не вірю в це. Дев'ятнадцять років минуло відтоді, а нам і досі не пощастило знайти того, хто справді кинув бомбу, хоч ми докладали всіх сил, щоб розкрити цю таємницю. Безперечно, то був якийсь агент Залізної П'яти. Але нам так і не вдалося натрапити на його слід. І тепер, коли минуло вже стільки часу, цю справу, мабуть, треба вважати за одну з нерозгаданих таємниць історії⁹³.

---

⁹³ Евіс Евергард довелося б прожити не одне життя, щоб дочекатися розгадки цієї таємниці. Майже сто років тому, тобто понад шістсот років після її смерті, в таємних схованках ватиканського архіву знайдено зізнання Первеза, яке він зробив на сповіді. Доречно буде розповісти про цей темний документ епохи, хоч у цілому він може становити інтерес лише для історика.

Американець французького походження, Первез 1913 р. сидів у нью-йоркській в'язниці і чекав суду за вбивство. З його сповіді можна побачити, що він не був справжній злочинець. Це була просто запальна, невірноважена людина. В нападі диких ревнощів він убив свою жінку — факт, досить звичайний за тих часів. Охоплений страхом смерті, про який він докладно розповідає, Первез був готовий на все, аби тільки залишитися живому. Агенти поліції підтримували в ньому цей настрій, залякуючи його тим, що йому, мовляв, не уникнути електричного стільця. Такий тоді був спосіб страти. Засуджених до смертної кари садовили на спеціально збудованій стілець смерті і під доглядом компетентних лікарів убивали електричним струмом. Цей спосіб страти був тоді дуже поширений. Анестезію як спосіб страти стали використовувати пізніше. Отже, Первез, може, взагалі й непогана, але непогамовної вдачі людина, сидів у тюрмі, чекаючи смерті, коли до нього звернулись агенти Залізної П'яти, пропонуючи кинути бомбу в конгресі. Його запевнили — в своєму зізнанні він це особливо підкреслює, — що бомба буде зовсім слабенька і нікого не зможе вбити. Це цілком збігається з тим фактом, що бомба, яка вибухла просто під ногами в Евергарда, не завдала йому великої шкоди.

Первеза сховали в одній з галерей, замкненій ніби для ремонту. Він сам повинен був вибрати момент, щоб кинути бомбу, і, як він наївно признається, так зацікавився промовою Евергарда, що майже забув про дане йому доручення.

За той вчинок Первеза не тільки випущено з в'язниці, але й призначено йому довічну пенсію. Проте йому не довго довелося користати з неї. У вересні 1914 р. він захворів на серце і за три дні помер. Перед смертю він покликав до себе католицького священника, патера Пітера Дербана, і висповідався перед ним. Священника так уразила ця сповідь, що він записав її і примусив умирующего запрягтися в правдивості його слів. Про те, що сталося далі, ми можемо тільки здогадуватися. Запис сповіді Первеза, мабуть, було визнано таким важливим документом, що його надіслали до Рима. Видимо, було натиснуто потужні пружини, аби захвати той документ якнайдалі від людських очей. Протягом цілих сторіч ніхто навіть гадки не мав про його існування. Аж у минулому сторіччі славетний італійський історик Лорбія випадково натрапив на нього в архівах Ватикану. Отож тепер не лишилося ніякого сумніву, що вина за вибух бомби в конгресі в 1913 р. лежить на Залізній П'яті. Якби навіть не вийшла на світ Первезова сповідь, і тоді не було б жодного сумніву, бо цей замах, що дозволив Олігархії ув'язнити п'ятдесят двох депутатів-соціалістів, надзвичайно подібний до безлічі таких же злочинів, учинених як олігархами, так і капіталістами до них.

Класичним прикладом цинічного й жорстокого судового вбивства невинних людей є

Розділ XVIII В ГОРАХ СОНОМИ

Я дуже мало можу розказати про себе в цей період. Шість місяців мене тримали в тюрмі, без обвинувачення. Я була «підозріла» — з цим страшним словом невдовзі довелося познайомитись усім революціонерам. Але наша новонароджена таємна служба вже розпочинала свою роботу. Наприкінці другого місяця мого ув'язнення мені стало відомо, що один з наших тюремників — революціонер і має зв'язок з організацією, а через кілька тижнів виявилось, що Джозеф Паркгерст, шойно призначений тюремним лікарем,— член однієї з бойових груп.

Таким чином наша організація непомітно обплутувала своєю павутиною всі органи Олігархії, і тому я була зазнайомена з усім, що діялося в зовнішньому світі. Ще й більше, кожен ув'язнений депутат мав зв'язок з нашими відважними товаришами, які ховалися під личиною прислужнів Залізної П'яти. Хоч Ернест

страва так званих геймаркетських анархістів у Чікаго в кінці XIX ст. християнської ери.

Особливу категорію злочинів у ті часи становили зумисні провокаційні підпали та знищення іншими способами майна капіталістів руками самих капіталістів. А карали за це дуже часто зовсім не винних людей — їм «пришивали» злочини, за тодішнім жаргоном.

Під час робітничих заворушень у першому десятиріччі XX ст. капіталісти пустили в хід ще кривавіші способи боротьби проти робітників. Щоб розгромити Західну федерацію гірників, капіталісти через своїх агентів висадили в повітря залізничну станцію Індепенденс. Тринадцять чоловік було вбито, ще більше поранено. Маючи у своїх руках законодавчі та судові органи в штаті Колорадо, капіталісти звинуватили в цьому злочині шахтарів і замалим не засудили їх. Один з виконавців цього злочину, Ромен, як і Первез, сидів у тюрмі в іншому штаті — Канзасі,— коли до нього звернулися агенти капіталістів з аналогічною пропозицією. Однак Роменова сповідь стала відома широкій публіці ще за його життя.

За тих же часів відбувся процес Мойєра та Гейвуда, двох видатних і безстрашних робітничих лідерів. Один був головою, а другий — секретарем Західної федерації гірників. За непевних обставин було вбито колишнього губернатора штату Айдахо. Соціалісти й гірники відкрито обвинувачували в цьому злочині власників шахт. Незважаючи на це, губернатори штатів Айдахо і Колорадо, порушуючи федеральну конституцію та закони штатів, наказали поліції схопити Мойєра та Гейвуда. Обоє їх було ув'язнено і звинувачено в убивстві. Ось що писав з цього приводу тодішній лідер американських соціалістів Юджін В. Дебс: «Проти тих вождів робітничого класу, яких не щастить підкупити, ані залакати, буржуазія пускає в хід убивство або судову розправу. Єдиною провинною Мойєра та Гейвуда була їхня непохитна вірність робітничому класові. Капіталісти загарбали в свої руки нашу країну, розбестили наших політиків та наших суддів, затиснули в лещатах робітників, а зараз вони ще хочуть розправитися з тими, хто не бажає беззастережно улягати їхній звірчій владі. Губернатори штатів Айдахо і Колорадо — де лише попихачі справжніх панів, плутократів. У цій справі позиваються робітництво й плутократія. І якщо плутократія завдала першого удару, то наш удар буде останній».

сидів у тюрмі за три тисячі миль від мене, на тихоокеанському узбережжі, я весь час могла вільно з ним листуватись.

Соціалістичні лідери, що сиділи по тюрмах, так само, як і ті, що залишалися на волі, могли брати активну участь в і обговоренні всіх важливих питань і, отже, керувати спільною боротьбою. Вже через кілька місяців відкрилася змога декому з них улаштувати втечу, та коли ми побачили, що ув'язнення не перешкоджає нашій діяльності, вирішено було не квапитись. Крім п'ятдесяти двох депутатів, в ув'язненні перебувало ще цілих три сотні наших керівних працівників. Поклади визволити їх усіх разом. Якби частина з них утекла раніше, це примусило б Олігархію пильніше стерегти решту. Крім того, ми вважали, що одночасне визволення всіх наших в'язнів по всій країні справить величезний моральний вплив на пролетаріат. Воно мало показати нашу силу й піддати йому впевненості в боротьбі.

Отож вирішили, що, коли мене випустять на волю, я муситиму зникнути сама і знайти надійну схованку для Ернеста. Але навіть зникнути з очей поліції було нелегко. Не встигла я вийти на волю, як ціла зграя шпигунів Залізної П'яти стала нюшити за кожним моїм кроком. Мені треба було добитися до Каліфорнії, а для цього перш за все я мала збити їх із сліду. Мені й зараз стає весело, коли я згадаю, як це було зроблено.

Саме тоді Залізна П'ята стала запроваджувати паспортну систему на зразок російської. Я не могла переїхати через усю країну в своїй власній подобі. Мені треба було зовсім зникнути, якщо я хотіла коли-небудь знову побачити Ернеста. Інакше я сама б навела шпигунів на його слід, якби йому пощастило втекти. Не могла я і пускатися в мандрівку через континент у вигляді простої робітниці. Залишалось тільки одне — виставити себе за члена олігархії. Надолігархів було зовсім небагато, але олігархів дрібних, таких як Віксон, що мали по кілька мільйонів, були тисячі. Вони становили опору влади надолігархів. А вже жінкам та дочкам тих дрібних олігархів і ліку не було, тому ми вирішили, що мені найкраще замаскуватись одною з них. Через кілька років, коли паспортну систему настільки вдосконалили, що всіх чоловіків, жінок і дітей у країні й кожен їхній рух було взято на облік, цього вже не пощастило б зробити.

В потрібний момент шпигунів збили з мого сліду, а ще за годину Евіс Евергард зникла. Натомість на вокзалі з'явилася панна Філіс Ван-Вердтан; у супроводі двох своїх служниць і болонки та ще однієї служниці, що доглядала ту болонку⁹⁴, спокійно зайшла до пульманівського⁹⁵ салон-вагона. За кілька хвилин вона вже мчала на захід.

Ті мої три «служниці» теж були революціонерки. Дві з них уже належали до бойових груп, третя, Грейс Голбрук, вступила до такої групи через рік після нашої подорожі, а ще через півроку була страчена Залізною П'ятою. То вона вдавала служницю при болонці. З двох інших моїх супутниць, одна, Берта Стол, через дванадцять років зникла безвісти, а Ен Ройлстон жива й досі, і роль її у

---

⁹⁴ Ця картина добре змальовує дикі звичаї та жорстокість панівних класів. Коли народ голодував — панських собачок доглядали служниці. То був дуже відповідальний маскарад для Евіс Евергард. Ішлося про життя і смерть — і про справу Революції, отож ми повинні їй вірити.

⁹⁵ Пульманами — за ім'ям конструктора — називалися розкішні залізничні вагони тих часів.

революційній боротьбі щодалі більшає ⁹⁶.

Без ніяких пригод ми поїхали через усі Сполучені Штати і опинилися в Каліфорнії. Коли поїзд, прибувши до Окленда, зупинився біля дебаркадера на 16-й вулиці, ми спокійно вийшли на перон — і панна Філіс Ван-Вердіган з двома служницями, болонкою та служницею при болонці зникла. Служниць багатой дами зустріли й повели у безпечне місце надійні люди, інші товариші подбали про мене. Через півгодини після прибуття поїзда до Окленда я вже була на рибальському човні, що його колихали хвилі бухти Сан-Франціско. Скоро вітер змінився, і нам довелось лягти у дрейф. Так ми простояли на місці трохи не цілу ніч, але я бачила вогні фортеці Алькатрас, де сидів Ернест, і тішилася думкою, що я недалеко від нього. На світанку рибалки довели нас на веслах до Марінових островів. Там ми перехувалися цілий день, а наступної ночі, підхоплені припливом та свіжим вітром, за дві години перекинулися через затоку Сан-Пабло і ввійшли в гирло річки Петалуми.

Нас уже чекали з осідланими кінями. Новий товариш повів нас далі. Проти зоряного неба на півночі перед нами я вже бачила неясні обриси Сономських гір, до яких і стелився наш шлях. Обминувши старе містечко Соному, ми поїхали глибокою ущелиною, що лежала між неосяжними бескеттями. Скоро брукований шлях перейшов у лісову дорогу, а далі — у вузьку стежку, що ховалася й зникала в гірських полонинах. Ми поїхали просто через Сономські гори. Це був найбезпечніший шлях, ніхто нас не міг там побачити. Світанок застав нас на північному схилі гір, і в ранковій імлі ми крізь вічнозелені чагарі стали спускатися в заросле величезними секвойями глибоке міжгір'я, що пашило теплим літнім повітрям. Мені цей край був добре знайомий, і тут уже й я могла бути за провідника. Місце криївки для Ернеста вибрала я сама. Вже не ховаючись і без будь-яких перешкод ми перейшли широку полонину, перебралися через невисоке гірське пасмо, поросле дубами, спустилися в меншу полонину і знову подерлись на гору. Дорога весь час ішла під рудокорими мадронами та темно-червоними мансанітами. Сонце привітало нас своїм промінням, коли ми вже вийшли на гору. Тетерук вилетів з гушавини, великий дикий кріль перебіг нам дорогу, скачучи хутко й нечутно, як олень. А ось і сам олень з гіллястими рогами, весь червоно-золотавий від сонця, з'явився перед нами на гребені гори й зник.

Ми поїхали слідом за ним, а потім звернули покрученою стежкою, яку він обминув, до гайка розкішних секвой, що обступали озерце з темною від гірських мінералів водою. Тут я знала кожен клаптик землі. Колись ця земля належала одному письменникові, моему приятелю. Він теж став революціонером, але його доля була гірша за мою, бо він уже загинув і ніхто не знав, де і як. Тільки нам двом була відома та криївка, куди я тепер простувала. Письменник купив цей ліс, бо

---

⁹⁶ Хоч їй довелося перебувати серед постійних небезпек, Ен Ройлстон дожила до глибокої старості і вмерла на дев'яносто першому році життя. Як сім'ї Пококів щастило уникати помсти революціонерів, так і вона була невловима для агентів Залізної П'яти. Їй щастило просто неймовірно, вона виходила ціла з тисяч ласток і найнебезпечніших пригод. Вона була виконавицею присудів бойової групи. Товариші прозвали цю месницю «Червоною дівою», і вона стала одним з найпопулярніших образів революції. Вже старою жінкою, коли їй було 69 років, вона застрелила «кривавого Гелкліфа» серед його озброєної охорони і втекла жива й цілісінька. Померла вона в спокійній криївці революціонерів серед Озаркських гір.

дуже полюбив його красу, і заплатив за нього чималі гроші, завдавши цим великої прикрасі околиць фермерам. Він часто й весело розповідав, як вони хитали головами, силкуючися збагнути, чого він сподівався від цієї землі, купуючи її за таку велику ціну, а потім казали йому. «Ви ж не матимете й шести відсотків прибутку на ці гроші».

Але він уже вмер, і навіть дітям його не довелося володіти цією красою. Тепер ліс був власністю Віксона, якому належало все східне та північне узгір'я Сономських гір, від маєтку Спреклів до Бенетської долини. Віксон улаштував тут розкішний мисливський парк для полювання на оленів, що вільно бігали по чудових узгір'ях, галявах та ярах па просторі в кілька тисяч акрів майже первісного дикою лісу. Щоб звільнити місце для оленів, Віксон вигнав звідси власників окремих ділянок і каліфорнійську психіатричну лікарню, зруйнувавши всі будинки.

Закінчуючи цей опис, треба сказати, що мисливська хатина Віксона стояла за чверть милі від моєї криївки, але це не тільки нічим не загрожувало нам, а навпаки, ще додавало безпеки. Ми ніби потрапляли під захист одного з дрібних олігархів. Нікому б і на думку не спало, що ми можемо ховатися в такому місці. Мисливський парк олігарха був поза підозрою. Це було останнє місце в світі, де шпигуни Залізної П'яти стали б шукати мене з Ернестом, що мав приєднатися до нас після втечі.

Ми прив'язали коней серед дерев біля озера. Зі схованки під гнилою колодою мій супутник дістав різні речі — мішок борошна на п'ятдесят фунтів, консерви, кухонний посуд, укривала, брезент, книжки та письмове приладдя, велику пачку листів, п'ятигалонний бідон з гасом, гасницю й нарешті найголовніше: великий клубок міцної ливни. Запас речей був такий великий, що не раз ми спотикалися, поки перенесли його до криївки.

Але вона була дуже близько. Я взяла ливну і пішла стежкою поміж переплених диким виноградом кущів. Стежка виляса серед порослих лісом пагорбів і раптом уривалася на крутому березі струмка. Цей невеличкий джерельний струмок не висихав навіть у літню спеку. З усіх боків бовваніли високі, вкриті лісом горби. Здавалося, що недбала рука якогось титана кинула їх сюди цілою купою. Вони стояли окремо від гірського хребта і здіймалися вгору на сотні футів. Склалися вони з червоної вулканічної глини, славнозвісної виноградної землі Сономи. Струмок прорізав у цьому ґрунті глибоке, звивисте ложе.

Нам довелося просто рачкувати вниз до струмка, а спустившись, ми ще пройшли за течією ступнів зі сто і врешті добулися до глибокої яруги чи, краще сказати, байрака, що нічим не виказував себе ззовні. Пролізши крізь густий чагарник, ви опинялися на краю його і бачили крізь зелену завісу величезну западину, кількасот футів завдовжки й заввишки і вдвічі менше завглибшки. Виникнувши тут, мабуть, через ту саму примху природи, що розкидала всі ці горби навколо, западина ця сторіччями розмивалася струмком. Всередині ніде не видно було голої землі; западину вкривала суцільним килимом усіляка рослинність — від ніжної травиці й золотоавої папороті до гігантських секвой та сосон-дугласівок. Могутні дерева подекуди росли просто з стін яруги. Декотрі з них нахилилися під кутом до сорока п'яти градусів, але здебільшого вони тяглися вгору, вчепившись корінням у майже прямовисну стіну.

Це було чудове місце для криївки. Ніхто ніколи не заходив сюди, навіть

хлопчаки з Глен-Елена. Якби ця западина містилась в ущелині хоча б із милою завдовжки, вона була б добре відома. Але тут не було каньйону. Від свого початку й до самого кінця струмок мав не більше п'ятисот ярдів. Починаючись за триста ярдів від байрака з джерела край гірської луки, він за сотню ярдів нижче його вихоплювався на луговину і зливався з річкою, що спокійно текла по травистій долині.

Мій супутник припнув линву до дерева і, обв'язавши мене другим кінцем, обережно спустив униз. За мить я вже опинилась на дні байраку. Потім він приніс усі речі, які вийняв із схованки, і спустив їх мені. А тоді витяг линву й пішов, весело попрощавшись зі мною.

Перше ніж розповідати далі, скажу кілька слів про цього товариша. Джон Карлсон був один із незліченних скромних і вірних солдатів Революції. Він служив у Віксона, доглядав коней при його мисливській хатині. Власне, Сономські гори ми переїхали на Віксонових конях. Майже двадцять років Карлсон був охоронцем нашої криївки, і я певна, що за весь цей час йому й разу на думку не спало нас зрадити. Він негоден був і уявити чогось такого. Вигляд він мав такий флегматичний і вайлуватий, що можна було тільки дивуватися, як це він зв'язав свою долю з революцією. А проте любов до волі ніколи не згасала в його спокійній душі. Почасти це було навіть добре, що він не був бистрий на розум і не мав багатой уяви. Він ніколи не втрачав самовладання. Виконуючи наші накази, він ніколи ні про Що не розпитував, і ми знали, що він нікому нічого не скаже. Якось я спитала його, чому він став революціонером.

— Змолоду я був у солдатах,— відповів він,— Це було в Німеччині. Там усі молоді хлопці повинні служити в армії, і я служив. Там був ще один солдат, теж молодий. Батько його був агітатором, як ви це називаєте. Він сидів у тюрмі за образу імператорської величності — за те, власне, що казав правду про кайзера. Той хлопець, син його, чимало говорив зі мною про народ, про те, як він працює і як його грабують капіталісти. Він показав мені життя з іншого боку, і я став соціалістом. Він дуже гарно говорив і правдиво, я ніколи не забуду його слів. Приїхавши до Сполучених Штатів, я розшукав соціалістів і став членом їхньої секції — то було ще за часів соціалістичної робітничої партії. Пізніше, після розколу, я приєднався до місцевої організації соціалістів. Тоді я візникував у Сан-Франціско. То було ще перед землетрусом. Двадцять два роки я сплачував членські внески; я ще й тепер член партії і сплачую внески, хоч доводиться з цим ховатись. Я завжди сплачуватиму, і коли настане народна влада, для мене це буде велика радість.

Залишившись сама, я зварила собі на гасниці сніданок і стала давати лад своєму новому житлу. Карлсон часто спускався до криївки на світанку або пізно ввечері й допомагав мені. Спочатку я жила просто під напнутим брезентом, потім ми спорудили невеличкого намета, а ще пізніше, впевнившись, що тут цілком безпечно, збудували невелику хатину. Вона була так добре схована за деревами, що коли б хто випадково став на краю байрака й подивився вниз, то й тоді не побачив би її. Буйна рослинність зовсім закривала наше сховище. Хатину ми збудували біля самої прямовисної стіни байраку, потім видовбали в цій стіні дві невеличкі кімнатки і обшили їх дошками. В цих кімнатках завжди було чисте повітря, і вони були цілком сухі. Можете мені повірити, жили ми з вигодами. Коли трохи пізніше разом з нами там ховався німецький терорист Біденбах, він улаштував пристрій, що вбирив дим, і таким чином ми мали змогу зимовими

вечорами сидіти коло коминка, де весело палали й тріщали дрова.

Згадавши про Біденбаха, мушу сказати кілька слів про цього терориста, людину шляхетної душі, що про нього розійшлася якнайхвибніша слава. Він не був зрадник, і його не скарали наші товариші, як усі думають. Такі чутки поширювали агенти Олігархії навмисне. Біденбах був надзвичайно неуважлива людина і завжди все забував. Він забув умовлений пароль, і через це його випадково застрелив вартовий біля нашої печери-схованки в Кармелі. То була прикра помилка. А що він зрадив свою бойову групу — то чистісінька брехня. Не було людини, котра б працювала для Революції вірніше й самовідданіше⁹⁷.

Протягом дев'ятнадцяти років наша криївка ніколи не стояла пустою. І все ж за весь цей довгий час нікому не вдавалося знайти її, за винятком одного випадкового епізоду. А тим часом вона була не далі як за чверть милі від мисливської хатини Віксона і зовсім близько від селища Глен-Елен. Я завжди могла чути, як Приходять і відходять ранкові та вечірні поїзди, і могла перевіряти свого годинника, слухаючи гудки на цегельні⁹⁸.

Розділ XIX МИСТЕЦТВО ПЕРЕВТЛЕННЯ

«Ти повинна зовсім змінити себе,— писав мені Ернест.— Евіс Евергард мусить зникнути. Замість неї повинна з'явитися зовсім інша жінка, інша не лише одягом, але й усією істотою, щоб навіть я тебе не впізнав,— твого голосу, жестів,

---

⁹⁷ Вивчаючи всі віцілілі документи тих часів, ми не знаходимо жодних згадок про Біденбаха. Про нього говориться лише в цьому уривку рукопису Евіс Евергард.

⁹⁸ Якщо ви нині вийдете з Глен-Елена і повернете на південь, то опинитесь на бульварі, що проходить там, де сім сторіч тому пролягав старий путівець. За чверть милі від Глен-Елена за дру гим мостом праворуч буде видко яр, що прорізає, мов шрам, рівну місцевість і купку вкритих лісом пагорбів. Далі він проходить через терен, що за часів приватної власності на землю належав до маєтку якогось Шовета, французького піонера з Каліфорнії. Той Шовет прибув зі своєї рідної країни ще за легендарних часів золотої гарячки. Ось про ці лісисті пагорби і згадує Евіс Евергард. Великий землетрус 2368 р. зруйнував один з них і завалив байрак, де переховувались Евергарди. Після того, як випадково знайшовся рукопис, на цьому місці провадили далші розкопки. Було знайдено невеличку хатину, дві кімнатчини, викопані в сухій землі, та різні речі, що свідчать про довгочасне перебування там людей. Усі ці речі є коштовними реліквіями революційної боротьби наших предків. Цікаво, між іншим, що було знайдено і пристрій для вбирання диму, про який згадується в рукопису. Тим, хто цікавиться цією справою, можна порекомендувати брошуру Арнольда Бентама, яку незабаром буде надруковано.

За милою на північний захід від тих лісистих пагорбів, там, де Дикунка впадає в річку Соному, лежить Вейк-Робін-лодж. Між іншим, тут слід зазначити, що Дикунка колись мала назву Грейм-крік. Цю назву можна знайти на давніх картах тієї місцевості. Але тепер відома лише пізніша назва. Саме тут іноді жила Евіс Евергард, коли пізніше їй доводилося виставляти себе за агента Залізної П'яти, щоб мати змогу вести далі революційну роботу. Зберігся офіційний дозвіл, виданий їй для проживання в Вейк-Робін-лоджі. Підписав його Віксон, дрібний олігарх, що його згадується в рукопису.

ходи, манери поводитися, геть усього».

Я послухалась цього наказу. Щодня цілими годинами я вправлялась, ховаючи навки колишню Евіс Евергард під зовнішністю іншої жінки, яку можна назвати моїм другим «я». Таке перевтілення вимагало постійних і тривалих вправ. Я мусила вправлятися майже безупинно, щоб змінити найтонші відтінки свого голосу, поки голос мого другого «я» не став цілком натуральний. Прийшов час, Коли я вже автоматично виконувала ту роль, до якої себе призначила. Треба було так напрактикуватися, щоб одурити й саму себе. Це скидалося на вивчення нової мови, наприклад, французької. Спочатку чужа мова вимагає певного напруження свідомості й волі. Той, хто її вивчає, мислить англійською мовою, а говорить французькою, або, читаючи французький текст, подумки перекладає його на англійську мову, щоб зрозуміти. Пізніше, коли знання і навички нової мови добре укріпляться в свідомості, вживання їх стає автоматичне, і людина вже думає французькою мовою, без ніякої допомоги англійської.

Так було і з нашим перевтіленням. Ми мусили вправлятися, поки ролі, що їх ми грали, ставали для нас дійсністю, поки для того, щоб повернутися до нашого справжнього «я», нам уже потрібна була увага й напруження волі. Звичайно, спочатку було багато помилок. Ми творили нове мистецтво, і нам доводилося відкривати багато нового. Так робота велася скрізь. З'явилися справжні майстри цього мистецтва; вони зібрали величезний матеріал про всякі викрути та хитрощі перевтілення, — і цей матеріал правив нам за підручника, по якому ми вчилися в школі революції⁹⁹.

Саме тоді зник мій батько. Листи, які я доти весь час одержувала від нього, перестали надходити. Не з'являвся він більш і в наше давнє помешкання на Пел-стріт. Наші товариші шукали його всюди, обшукували в'язниці по всій країні. Але він зник, ніби земля поглинула його, і до сьогодні ми не маємо ніяких відомостей про те, що з ним сталося¹⁰⁰.

Шість місяців прожила я в кривці сама, але ті шість місяців я не байдикувала. Революційна організація розросталася швидко, і у нас завжди було сила роботи.

Цією роботою керували з в'язниць Ернест разом з іншими лідерами руху, і нам на волі лишалося тільки виконувати їхні плани. Треба було організувати усну пропаганду, створити розгалужену агентурну мережу, заснувати таємні друкарні, налагодити підпільні зв'язки та явки, щоб сполучити між собою всі наші незлічені криві та влаштовувати нові сховища — нові ланки того ланцюга, яким ми обплели всю країну.

Роботу, як я вже сказала, годі було переробити. Наприкінці шостого місяця

---

⁹⁹ Маскування й перевтілення стали в ті часи справжнім мистецтвом. Серед революціонерів вирости видатні майстри цього мистецтва. Вони зневажали такі засоби маскування, як перуки, бороди, підроблені брови та інше, що вживали театральні актори, Боротися доводилось не на життя, а на смерть, і погане маскування могло згубити людину. Суть маскування полягала за цих умов у тому, щоб цілком змінити всю подобу. Розповідають, що найвизначнішим майстром цього мистецтва була «Червона діва», чим і можна пояснити її тривалу та успішну діяльність.

¹⁰⁰ Таємне зникнення людей було одним з найбільших страхів тої доби. Цей мотив раз у раз подибуємо у всій тогочасній літературі. Явище це було породженням жорстокої підпільної боротьби, що не стихала цілих три сторіччя. Зникали не лише революціонери, але й олігархи та члени робітничих каст. Чоловіки, жінки, навіть діти несподівано й безслідно зезали, і ніхто ніколи більше їх не бачив.

мого перебування в криївці до мене приєдналося ще двоє товаришок. Це були дві відважні дівчини, сповнені палкої любові до волі — Лора Петерсон, що зникла в 1922 р., та Кейт Бірс, що пізніше одружилася з Дюбуа¹⁰¹. Кейт і тепер разом з нами віддає свої сили наближенню того дня, що відкриє нову еру в історії людства.

Ці дві дівчини прибули страшенно схвильовані смертельною небезпекою. Серед веслярів рибальського човна, що перевозив їх через затоку Сан-Пабло, виявився шпигун. Цей агент Залізної П'яти зумів прикинутись революціонером і глибоко проникнув у таємниці нашої організації. Безперечно, він натрапив на мій слід. Нам давно стало відомо, що моє зникнення викликало велику тривогу серед таємної поліції Олігархії. На щастя, як виявилось згодом, він ще не сповістив нікого про те, що винохав. Очевидячки, він не хотів поспішати, вважаючи за вигідніше для себе довести всю справу до кінця — виявити мою схованку та затримати мене саму. Але його відомості загинули разом з ним. Коли дівчата вийшли на берег у гирлі Петалуми й сіли на коней, він кудись зник з човна. У Карлсона виникла підозра, і він, пустивши дівчат самих їхати частину дороги в Сономські гори, сам повернувся назад і знайшов шпигуна. Потім він так розповів про те, що сталося.

— Я задушив його,— просто сказав він, залишаючи нам самим домальовувати своєю уявою цей опис. — Я задушив його,— ще раз сказав він із похмурим блиском в очах. Його великі, шкарубкі від праці руки промовисто зціпились і розціпились. — Він і не писнув. Я сховав його там. Пізніш, як стемніє, піді й закопаю.

В ту пору я сама часто дивувалася з метаморфози, що відбулася зі мною. Іноді мені просто віри не йнялося,— або що я колись жила спокійним, мирним життям в університетському місті, або що я стала революціонеркою, звиклою до сцен насильства й смерті. Дійсністю могло бути лише одне щось. Одне було справжнє, а друге сон. Але що саме було дійсністю? Чи кошмар теперішнього життя революціонерки, що ховається по печерах? Чи, може, насправді я завжди була революціонеркою, і мені лише примарилось, ніби колись я жила в Берклі, тільки й знаючи, що бали та танці, балачки за обіднім столом та лекції? Я гадаю, таке відчуття було в усіх, хто з'єднався під червоним прапором боротьби за вселюдське братерство.

Я часто пригадувала людей з того іншого життя. Цікаво, що вони іноді з'являлись й зникали і в моєму новому житті. Ось, наприклад, єпископ Моргауз. Ми довго й марно розшукували його, коли наша організація розгорнула свою роботу. Його весь час перевозили з одної божевільні до іншої. Ми слідкували за ним, коли його перевели з Папської державної клініки до Стоктона, а звідти до Егнуса в долині Санта-Клара. Потім його сліди зникли. І водночас ніщо не свідчило про його смерть. Можна було сподіватися, що він якимсь побитом утік. Мені й на думку не спадало, за яких жажливих умов мені доведеться ще раз побачити його — в страшні дні різанини, що супроводила розгром Чикагського повстання.

Джексона, що втратив руку на фабриці і що через нього я й стала революціонеркою, я ніколи більше не бачила, але всім нам стало відомо, що він

---

¹⁰¹ Дюбуа, нинішній головний бібліотекар центрального книгосховища в Ардсі,— нащадок цього подружжя революціонерів.

зробив перед своєю смертю. Він не став революціонером. Весь поглинений своєю кривдою, він став анархістом. Не ідейним анархістом,— ні, у ньому просто прокинулась безумна, тваринна ненависть і жажда помсти. І він таки добре помстився. Обдуривши сторожів, він уночі, коли всі спали, висадив у повітря палац Пертонвейтів. Ніхто не врятувався, навіть сторожі загинули. А в тюрмі, чекаючи суду, він задушив сам себе своїм укривалом.

Доктор Гамерфілд та доктор Балінгфорд свою долю влаштували краще, ніж Джексон. Вони лишилися вірні своїм хазяям. За це їх відповідно нагородили багатими палацами, де вони гараздують і досі. Обидва вони стали апологетами Олігархії, обидва дуже поглаждали. «Доктор Гамерфілд,— сказав якось Ернест,— зумів пристосувати свою метафізику до того, щоб санкціонувати владу Залізної П'яти божим ім'ям, щоб проповідувати культ краси — та ще звести геккелівського газуватого бога до подоби просто невидимого духа. Між ним і доктором Балінгфордом різниця лише та, що в цього останнього бог олігархів ще трошечки газуватіший і невидиміший».

Пітер Донелі, керівник штрейкбрехерів на Сьєррських заводах, з яким я зустрілася, вивчаючи справу Джексона, дуже здивував усіх нас. У 1918 році мені довелося бути на зборах «Червоних з Фріско». З усіх наших бойових груп це була найгрізніша і найбезжалісша. Власне кажучи, ця група не належала до нашої організації. Це була купка нависних фанатиків. Ми не хотіли залучати їх до себе, проте підтримували з ними стосунки. Мене привела до них ту ніч надзвичайно важлива справа. Були присутні два десятки чоловіків: усі в масках, крім одної мене. Коли наші переговори закінчились, один з них узявся вивести мене. В темному проході він засвітив сірника і, тримаючи його так, щоб він освітлював його обличчя, скинув маску. На хвильку перед моїми очима постало обличчя Пітера Донелі, потім сірник погас.

— Я тільки хотів, щоб ви впізнали мене,— сказав він у темряві. — Чи пам'ятаєте ви директора Даллеса?

Я відповідала, що пам'ятаю, пригадавши лисяче обличчя директора Сьєррських заводів.

— Його першого я ршив,— сказав Донелі гордо. — Це було ще перед тим, як я пристав до «Червоних з Фріско».

— Але як ви опинились серед них? — спитала я.— А ваша жінка й діти?

Померли,— відповів він. — Тим-то я й тут. Ні,— раптом сказав він,— я не мщуся за них. Вони померли своєю смертю, від хвороби. Раніше вони зв'язували мені руки, а тепер, коли їх не стало, я мщуся за своє понівечене життя. Колись я був Пітер Донелі, підлий штрейкбрехер, а тепер я номер двадцять сьомий у групі «Червоних з Фріско». Ходімо, я введу вас звідси.

Більше я почула про нього вже пізніш. Зі свого погляду, він казав правду, ніби всі його кривні померли. Проте один син його, Тімоті, був живий, але батько вважав його за померлого, бо він став на службу до найманого війська Залізної П'яти¹⁰². Кожен член групи «Червоних з Фріско» мав виконати дванадцять

---

¹⁰² Крім робітничих каст, виникла ще й військова каста. Залізна П'ята створила постійну армію з професійних солдатів. Офіцерами цієї армії могли бути лише олігархи. Ця нова армія, відома під назвою найманців, заступила національну гвардію, яку було визнано невідповідною до нових умов. Крім того, на додаток до звичайної тасмної поліції створили також паралельну тасмну службу з найманців, що була сполучною ланкою між поліцією та

смертних вироків щороку. Хто не спромігся на це, повинен був сам відібрати собі життя. Але й у них виконання терористичних актів не було віддано на волю примхи. Час від часу ці маніяки збиралися й виносили масові смертні вироки олігархам та їхнім прислужням. Виконання присудів розподіяли жеребком.

Саме на одному з таких судів я й була присутня тієї ночі. Один з наших товаришів, що багато років успішно працював під виглядом священника в місцевому бюро таємної служби Залізної П'яти, був засуджений до смертної кари «Червоними з Фріско». Якраз у ту ніч розглядалося його справу — певна річ, судді не знали, що він наш. Отож мені було доручено посвідчити, що він справді член нашої організації і цілком певна людина. Може, ви здивуєтеся, як це нам пощастило дізнатись про цю справу. Але це було дуже просто. Один з членів групи «Червоних з Фріско» був наш агент. Нам доводилось стежити за своїми співниками, як і за ворогами, а ця група маніяків мала неабияку вагу, отже, ми мусили пильно слідкувати за нею.

Але вернімось до Пітера Донелі та його сина. З ним усе було гаразд, поки він якось не побачив у списку засуджених, яких припало стратити йому, ім'я Тімоті Донелі. Тоді в ньому озвалось батьківське почуття. І от, щоб урятувати свого сина, він зрадив товаришів. Справу свою він не зовсім довів до кінця, проте дванадцять членів його групи було страчено і цим самим загинула майже вся група. Ті, що врятувалися, виконали смертного вироку Донелі, якого він заслужив своєю зрадою.

Не довго прожив і Тімоті Донелі. «Червоні з Фріско» заприсяглися і його вбити. Олігархія вживала всіх засобів, щоб урятувати Донелі, і весь час переводила його з одного місця в інше. Троє «Червоних» загинули, марно намагаючись добутись до нього. Група складалася з самих чоловіків, але для досягнення цієї мети вони змушені були звернутися до жінки, однієї з наших товаришок, а саме до Ен Ройлстон. Наш штаб заборонив їй братися за цю справу, але вона завжди робила те, що хотіла, й не визнавала дисципліни; і за її успіхи, та ще за особистий чар їй те часто вибачали. Вона людина особлива, загальною міркою її годі міряти.

Незважаючи на нашу заборону, Ен узялася за цю справу. Блискуча красуня, вона легко причаровувала людей. Багато наших молодих товаришів були закохані в неї, деякі тільки через те й приєднались до нашого руху. Але вона вперто відмовлялась одружитися. Вона дуже любила дітей, але вважала, що власна дитина заважатиме їй вести революційну боротьбу, якій вона присвятила своє життя.

Закохати в себе Тімоті Донелі Ен Ройлстон було неважко. Сумління не мучило її, бо саме тоді сталася нешвільська різанина, під час якої найманці під командою того Донелі перебили вісімсот ткачів. Ен не вбила Донелі, а тільки передала його до рук «Червоних з Фріско»¹⁰³. Це сталося лише рік тому, і від того часу їй дали нове ім'я. Тепер усі революціонери звуть її «Червоною дівою».

армією.

¹⁰³ «Червоні з Фріско» змогли відновити свою терористичну діяльність лише після придушення Другого повстання. Протягом двох поколінь група діяла успішно. А потім один агент Залізної П'яти проникнув до її лав, вивідав усі таємниці, ш за цим разом групу знищено вже остаточно. Це сталося в 2002 р. християнської ери. Членів групи страчували по одному що три тижні, а їхні мертві тіла виставляли в робітничому гетто Сан-Франціско.

Пізніше мені довелося спіткатися ще з двома добре знайомими особами — з полковником Інгремом та полковником Ван-Гілбертом. Полковник Інгрем високо піднісся за часів Олігархії і був призначений послом у Німеччині. Його однаково палко ненавидів пролетаріат обох країн. Зустрілась я з ним у Берліні, де він прийняв мене як міжнародну шпигунку Залізної П'яти і вельми посприяв мені. Я повинна між іншим зазначити, що в цій подвійній ролі мені пощастило не раз здобувати дуже важливі відомості для революції.

Полковник Ван-Гілберт став відомий під прізвиськом «Скаженюки». Він брав головну участь у складанні нового кодексу законів після Чикагського повстання. Але ще до цього, коли він був карним суддею, ми засудили його на смерть за звірячу жорстокість. Я брала участь у цьому суді. Виконала присуд Ен Ройлстон.

Ще одна постать виринула з кола моїх колишніх знайомих — адвокат Джексона Джозеф Герд. Я менш за все сподівалася знову спіткати що людину. Химерна то була зустріч. Через два роки після Чикагського повстання ми з Ернестом прибули до криївки в Бентон-Гарборі, штат Мічіган, по другий бік озера від Чікаго. Увійшли ми саме в ту мить, коли скінчився суд над шпигуном. Засудженого на смерть, його виводили. Якраз тут ми й увійшли. Раптом цей чоловік вирвався з рук своїх конвоїрів і кинувся мені в ноги, обхопивши їх, наче лещатами й, мов навісний, благаючи помилувати його. Коли він підняв до мене спотворене страхом обличчя, я впізнала Джозефа Герда. Ніякі жахливі випадки, що я бачила, не вплинули на мене так гнітюче, як це безумне благаання дарувати життя. Він нестямно хотів жити. Жалюгідне то було видовище. Герд не випускав мене, хоч товариші відтягали його. А коли нарешті його відірвали і, незважаючи на крики, повели далі, я аж зомліла. Куди легше дивитися на смерть відважних людей, ніж слухати, як боягуз вимолює собі життя¹⁰⁴.

---

¹⁰⁴ Криївка в Бентон-Гарборі являла собою підземелля, вхід до якого був майстерно замаскований під криницю. Воно збереглося в доброму стані, і відвідувачі можуть і тепер пройти його лабіринтами до зали зборів, де, напевне, відбулася сцена, яку описує Евіс Евергард. Далі розташовані камери, в яких сиділи в'язні, і смертні камери, де виконувалося страти. Вище розташовано кладовище — довгі покручені галереї, вирубані в міцній скелі, з нішами обабіч, де лежать поховані революціонери, покладені один над одним, так, як їх схоронили товариші багато років тому.

Розділ XX ОЛІГАРХ-ВІДСТУПНИК

Пригадуючи минуле, я інколи забігаю далеко вперед. Масове визволення революціонерів сталося тільки в 1915 році. Хоч ця справа була дуже складна, нам пощастило виконати її чисто, і такий успіх дуже підбадьорив нас. З десятків каторжних та військових в'язниць і фортець від Куби до Каліфорнії ми за одну ніч визволили п'ятдесят одного члена конгресу з п'ятдесяти двох і ще по над три сотні наших товаришів — усіх, кого готувалися визволити. Вони не тільки втекли з своїх в'язниць, але кожен із них спокійно дістався до тієї криївки, яку йому призначено за планом. Одного тільки депутата нам не пощастило визволити — Артура Сімсона, бо він ще раніше помер у Кабаньасі після тяжких катувань.

Наступні вісімнадцять місяців були, мабуть, найщасливішим періодом нашого життя з Ернестом. Весь цей час ми жили разом, зате потім, коли знову повернулися в світ, мусили часто розлучатись. Ані завтрашнього повстання я не чекала нетерплячіше, ніж чекала ту ніч Ернеста. Я так довго не бачила його, і від думки про те, що якась перешкода або помилка в наших планах може зірвати його визволення з острова, аж у голові мені морочилось. Години тяглися, як роки. Я була сама і від того почувалася ще важче. Біденбах і троє юнаків, що жили в нашій криївці, пішли в гори зустрічати Ернеста, добре озброєні й готові на все. Тієї ночі, мабуть, усі наші товариші по всій країні повиходили із своїх сховищ.

Ледве стало світати, як я почула умовний сигнал з гори й дала відповідь. У темряві я мало не обняла Біденбаха, що спустився перший, а після цього опинилася в обіймах Ернеста — і ту ж мить відчула, як я змінилась. Тільки напруживши всю силу волі, я могла знову стати колишньою Евіс Евергард з колишніми манерами, фразами та інтонацією голосу. Лише на превелику силу я могла повернути своє колишнє «я». Ледве я на хвилину забувалася, як знову моє нове «я» автоматично брало гору.

При світлі всередині нашої хатинки я побачила Ернестове обличчя. Воно анітрохи не змінилось, коли не зважати на тюремну блідість, чи принаймні змінилося не дуже. Він був такий самий, мій коханий, мій муж, мій герой. Тільки обличчя його трохи витяглося, стало аскетичніше, але це не вадило йому, а лиш додавало витонченої шляхетності його рисам, що завше аж надміру дихали буйним життям. Він, може, став трохи поважніший, ніж раніше, тільки в очах йому світилися давні іскринки сміху. Вигляд у нього був добрий, хоч він і втратив фунтів двадцять ваги. Протягом всього ув'язнення він не переставав робити гімнастичні вправи, і м'язи його були наче залізні. Правду кажучи, зараз він виглядав далеко краще, ніж тоді, коли його заарештували. Минула не одна година, поки Ернест дав себе умовити лягти спочити. Але мене сон не брав, я не відчувала втоми, бо занадто була щаслива в цей час, і до того ж мені не довелося їхати верхи після втечі з в'язниці, як йому.

Поки Ернест спав, я перевдяглася, змінила зачіску і знову стала тією новою істотою, що вже автоматично з'являлася в мені. Коли Біденбах та решта товаришів прокинулись, ми разом з ними уклали маленьку змову. Все вже було готове, і ми сиділи в підземній кімнаті, що правила нам за кухню й за їдальню, коли Ернест відчинив двері й увійшов. Біденбах забалакав до мене, назвавши мене

Мері, а я обернулась і відповіла йому. Потім глянула на Ернеста зацікавлено, ніби молода товаришка, що вперше бачить такого відомого героя Революції. Та Ернест неважно подивився на мене і нетерпляче озирнувся навколо. Мене познайомили з ним, назвавши Мері Голмс.

Аби ще більше піддурити його, ми поставили на стіл зайву тарілку, а один стілець під час сніданку залишався не зайнятий. Я мало не кричала з радості, спостерігаючи, як зростають Ернестова тривога й нетерплячка. Нарешті він не витримав.

— Де Евіс? — спитав він навпростець.

— Вона ще спить, — відповіла я.

То був критичний момент. Але мій голос настільки змінився, що він не впізнав у ньому нічого знайомого. Я говорила багато й захоплено, як і годиться говорити шанувальниці героя. Він і справді був моїм героєм. В своєму захваті я дійшла до того, що незчувся Ернест, як я обвила йому шию руками й поцілувала його в губи. Він відсторонив мене і розглянувся досадливо і непорозуміло. Всі присутні вибухнули голосним сміхом. Спершу Ернест не повірив, коли йому розказали про моє маскування. Він уважно придивився до мене й ніби наполовину переконався, потім похитав головою і такі відмовився вірити. Аж коли я напруженням волі знову стала колишньою Евіс Евергард і шепнула йому на вухо дещо таке, що знали тільки ми самі, він нарешті визнав мене за свою справжню жінку.

Пізніше, обіймаючи мене, він трохи зняквовіло виповів мені свої полігамічні почуття.

— Ти — моя Евіс, — сказав він, — і водночас — ти інша жінка. Зараз в одній тобі дві жінки, отже, ти — мій гарем. У кожному разі, ми тепер безпечні. Якщо в Сполучених Штатах нам занадто припече, я зможу стати громадянином Туреччини¹⁰⁵.

Життя в криївці стало для мене дуже щасливе. Правда, мені доводилось багато працювати, але тепер зі мною був Ернест, і ми працювали разом. Так прожили ми аж вісімнадцять дорожочісних місяців. Ми не були самотні. Часто прибували й відходили товариші, вожді революції — дивні голоси з підземного світу змов і конспірації, що доносили ще дивніші звістки про бої з усієї лінії фронту. І ми бавились, веселилися. Ми не були похмурі змовники. Ми багато працювали, нам доводилося страждати, втрати наші були великі, але ми поповнювали свої лави і йшли далі; і серед важкої праці й небезпечної гри, гри в життя та смерть, ми знаходили час для сміху й кохання. Серед нас були митці, вчені, музики й поети, і в нашому підпіллі культура була вища і витонченіша, ніж у палацах або в диво-містах олігархів. До того ж у тих палацах та диво-містах працювали, творючи красу, й наші товариші¹⁰⁶.

Ми не були весь час прикуті до нашої криївки. Часто ночами їздили ми в гори на Віксонових конях. Якби він тільки знав, скількох революціонерів перевозили його коні! Ми навіть їздили на пікніки у відомі нам затишні місця, де лишалися цілий день, виїхавши ще вдосвіта, а повертаючись, коли вже сутеніло. Треба

---

¹⁰⁵ За тих часів у Туреччині ще було поширене багатоженство.

¹⁰⁶ Це не була пуста хвальба Евіс Евергард. Цвіт мистецького, та інтелектуального світу був на боці революції. За винятком небагатьох музик і співаків, та ще тих із них, що самі походили з олігархів, усі великі митці тої доби, імена яких дійшли до нас, були революціонери.

сказати, що навіть вершки й масло, які ми їли, теж належали Віксонові¹⁰⁷. Ернест був не від того, щоб іноді постріляти перепілок та зайців, що належали олігархові, а при нагоді — і його молодих оленів.

Наша криївка справді була безпечна. Я вже писала, що лиш один раз її знайшла стороння людина, і тут треба розкрити таємницю зникнення молодого Віксона. Тепер, коли його вже нема, я можу розповісти про це.

На дні нашого байраку був куточок, де сонце світило кілька годин, хоч зверху того куточка не було видно. Ми наносили туди багато річкової ріпи і влаштували щось на зразок маленького пляжу, де можна було добре засмагати. Яюсь пополудні я вместилася там з книжкою Мендengoла¹⁰⁸. Сонце пригрівало мені було так вигідно і спокійно, що навіть палкі вірші не могли перемогти легкої дрімоти.

Раптом я прокинулася від того, що на мене посипалися грудки землі, і почула, ніби хтось дереться по стіні; ту ж мить якийсь юнак, посунувшись зі стіни, мало не впав мені на ноги. Це був Філіп Віксон, хоч тоді я цього ще не знала. Він холодно подивився на мене і здивовано свиснув.

— От тобі й маеш,— промовив, а потім, скинувши капелюха, додав:—Перепрошую. Я не сподівався знайти тут когось.

Я не могла залишатися така спокійна. Я була ще не досить досвідченим конспіратором і, не знала, як треба поводитись за таких виняткових обставин. Пізніше, ставши вже міжнародною шпигункою, я напевне виявила б більше, спритності, але тоді я схопилася на ноги й подала сигнал небезпеки.

— Що це означає? — спитав він, пильно дивлячись на мене. Очевидно, він і не здогадувався про нашу присутність тут, коли спускався вниз. Я помітила це з полегкістю.

— А як ви гадаєте? — спитала я його на відповідь. Справді, конспіратор з мене тоді був абиякий.

— Не знаю,— відповів він, хитаючи головою. — Певно, ви маєте тут своїх приятелів. В усякому разі ви повинні пояснити мені. Це мені не подобається. Ви прийшли сюди незаконно. Це земля мого батька і...

Але в ту мить Біденбах, завжди такий чемний і лагідний, промовив за його спиною грубим голосом:

— Руки вгору, юначе!

Молодий Віксон зразу ж підняв руки вгору, потім повернувся лицем до Біденбаха, що націлив на нього автоматичну рушницю; але дивився Віксон спокійно.

— Ого,— сказав він,— кубло революціонерів, та ще таких, що кусаються. Ну, ви тут довго не просидите, запевняю вас.

— А може, ви просидите тут досить довго, щоб змінити свою думку,—

---

¹⁰⁷ Вершки й масло виробляли тоді з коров'ячого молока. Синтез харчових продуктів був ще не відомий.

¹⁰⁸ В усіх літературних документах того періоду, що дійшли до нас, згадуються або цитуються вірші Рудольфа Мендengoла. Товариші звали його «Полум'яним». Безперечно, то був надзвичайно талановитий поет, але, крім окремих уривків з його віршів, наведених у інших письменників, більше нічого не дійшло до нас. Залізна П'ята стратила його в 1928 р. християнської ери.

спокійно сказав Біденбах. — А тим часом я вас попрошу зайти всередину.

— Це ж куди? — Юнак справді здивувався. — Чи не катакомби у вас тут? Я чув про такі речі.

— Ходімо, побачите, — відповів Біденбах, чарівно всміхаючись.

— Ви не маєте права! — скипів полонений.

— Так, з погляду ваших законів, — поважно промовив терорист. — А за нашими законами, повірте мені, ми маємо на це повне право. Ви мусите звикнути до факту, що опинилися в іншому світі, ніж той світ насильства й жорстокості, де ви жили.

— Це ще треба довести, — пробурчав Віксон.

— От ми вам і доведемо, на це ви матимете досить часу. Юнак засміявся і пішов із своїм конвоїром у наш будиночок. Віксона ввели у внутрішню підземну кімнату. Одного з наших молодих товаришів приставили стерегти його. А ми зібralися в кухні, щоб обміркувати становище.

Біденбах мало не зі слізьми на очах доводив, що Віксона треба вбити, і дуже зрадив, коли ми обурено відкинули цю пропозицію. З другого боку, нам і думати не випадало випустити юного олігарха на волю.

— Я скажу вам, що зробити з ним, — сказав Ернест. — Ми залишимо хлопця в себе й перевиховаємо.

— Тоді я зберігаю за собою право бути його вихователем у питаннях юриспруденції! — вигукнув Біденбах.

Під загальний сміх ми так і ухвалили. Філіп Віксон повинен був залишитися з нами й пройти повний курс нашої етики й соціології. Але перш за все нам треба було знищити всі сліди юного олігарха, які він залишив, коли спускався в яму по сипкій кручі. Ця робота припала Біденбахові, який, повиснувши на ланві, старанно працював аж до вечора, поки ніяких слідів не зосталося. Були також знищені всі Віксонові сліди, що вели від краю яруги, де він злавив униз, до верхів'я ущелини. Але й це ще було не все. Ввечері Карлсон попросив Віксона, щоб той скинув свої черевики.

Юнак не схотів роззуватись і спробував опиратися, але, відчувши залізну силу ковальських Ернестових рук, здався. Карлсон потім розповідав, що дуже натер собі ноги тими тісними черевиками, проте виконав у них свою роботу. Дійшовши назад туди, де кінчався юнаків слід, Карл сон узув черевики й рушив ліворуч. Він пройшов кілька миль по горах, полонинах та ущелинах і нарешті довів слід до дна гірської річки. Там він роззувся і, щоб остаточно заховати слід, пройшов водою попід берегом, а вже тоді звзвся в свої власні черевики. Через тиждень Віксон одержав свої черевики назад.

Тієї ж ночі Віксонові родичі випустили собак — шукати юнака, і нам уже не довелося спати в нашій кривці. Другого дня собаки кілька разів, гавкочучи, добігали майже до нашого байраку, кидались ліворуч на слід, що приготував для них Карлсон, і гавкання їхнє загихало далеко в горах. І весь цей час наші чекали в кривці з пістолетами та гвинтівками в руках, не кажучи вже про те, що було настановлено всі печельні машини Біденбахового виробу. Важко уявити собі, як здивувалися б шукачі, якби натрапили на нашу кривку.

Така була справжня історія зникнення Філіпа Віксона, колишнього олігарха, який став революціонером, бо ми гаки перевихували його. Він не був розбещений юнак, мав шляхетну вдачу і легко зрозумів, на чийй стороні правда й право. Через кілька місяців ми вже цілком довіряли Філіпові Віксонові і послали його верхи на

одному з батькових коней до гирла Петалуми, а там перевезли його на невеличкому рибальському човні. Далі його вже легко було переправити таємною лінією наших підпільних зв'язківців до кривки в Кармелі. Там він перебув вісім місяців, а потім йому довелося розпрощатися з нами. Цьому було дві причини. По-перше, як і треба було чекати, він закохався в . Ен Ройлстон, а по-друге, він уже став цілком наш. І тільки переконавшись, що його кохання безнадійне, він уволив наше бажання й повернувся до свого батька.

Залишавшись зовні олігархом, він насправді до самої своєї смерті був один із найцінніших наших агентів.

Недарма Олігархія щораз опинялася перед цілковитим провалом своїх таємних планів, спрямованих проти нас. Вона б менше дивувалася з цього, якби знала, скільки людей у її власних лавах допомагали нам. Молодий Віксон завжди залишався вірний революції. Навіть до смерті його спричинилася вірність обов'язкові. 1927 року під час страшної бурі він пішов на збори соціалістичних керівників, застудився в дорозі, захворів на запалення легенів і скоро помер.

Розділ XXI

РЕВУЧИЙ ЗВІР ІЗ ПІРВІ

Переховуючись тривалий час у кривці, ми були тісно пов'язані з усім, що відбувалося в зовнішньому світі, і добре вивчили силу Олігархії, проти якої боролися. Пора непевності й хаосу закінчилася. Все ясніше вимальовувався новий устрій; нові установи, створені Залізною П'ятою, набували сталого й незмінного вигляду. Олігархія зуміла створити всеосяжну урядову машину, складний і потужний апарат державної влади, який добре працював, попри всі наші намагання сплутати й загальмувати його роботу.

Це було несподіванкою для багатьох революціонерів. Вони не припускали, що таке можливе. Проте життя в країні йшло своїм ладом. Люди працювали на ланах, заводах і на шахтах. Але тепер вони працювали з примусу, були просто раби. Щодо найважливіших галузей промисловості, то вони процвітали. Члени великих робітничих каст жили добре і працювали з охотою. Вперше за все своє життя вони працювали спокійно. Зникла небезпека і страх безробіття, припинилися страйки та локаути, переслідування за належність до профспілок. Тепер вони жили в добрих будинках, у гарних невеличких містах, збудованих спеціально для них,— гарних порівняно з тими брудними гетто, де вони жили раніше. Вони краще їли, менше працювали, мали більше дозвілля і багато розмаїтих та цікавих розваг. Про своїх нещасних братів та сестер, непривілейованих робітників, людей з дна прірви, вони зовсім забули. Настала нова доба — доба егоїзму. Але все ж це було не зовсім так. І серед робітничих каст була сила наших прихильників, людей, для яких інтереси черева не могли закрити світлих ідеалів волі й братерства.

Ще одна нова велика установа, що працювала надійно й рівно,— це була армія найманців. Вона виникла із старої регулярної армії і налічувала тепер мільйон солдатів, крім колоніального війська. Найманці становили окрему групу суспільства. Вони жили у своїх великих містах, де було запроваджено повне

самоврядування, і мали багато привілеїв. Олігархія витрчала на них велику частину своїх неймовірних надприбутків. Вони розірвали всякі стосунки з рештою народу й виробили для себе, по суті, свою власну класову моральність і свідомість. Але навіть серед них ми теж мали тисячі своїх агентів¹⁰⁹.

Олігархи самі пройшли чималий і, треба визнати, несподіваний процес розвитку. Вони запровадили в себе сувору класову дисципліну. Кожен з них повинен був нести певний громадський обов'язок. Молоді багатії-нероби зовсім перевелися. Їх було використано для зміцнення об'єднаної сили Олігархії. Вони служили офіцерами у війську, посіпали командні пости в промисловості, а іноді були й видатними науковцями та інженерами. Вони займали численні державні посади, служили в колоніях, десятками тисяч працювали в таємній поліції Залізної П'яти. Їх, можна сказати, в обов'язковому порядку навчали богослов'я, природничих та інших наук, прищеплювали їм смак до літератури й мистецтва. І в усіх тих царинах вони служили одному головному завданню — увічнювати панування Олігархії та виховувати всю націю в цьому дусі.

Їх учили, а потім і вони вчили інших, що правда на їхньому боці. Змалку вони засвоюють ідею своєї класової винятковості. Ця ідея проникла їм у плоть і кров. Вони розглядають себе як приборкувачів диких звірів, пастирів нерозумних тварин. Під своїми ногами вони постійно відчують поштовхи і підземний гуркіт бунту. Привид смерті йде назирці за ними. Бомби, ножі й кулі — то для них пазури рвучого звіра з прірви, що його вони повинні приборкувати в ім'я спасіння людства. Вони й уважають себе за рятівників людства, що героїчно й самовіддано працюють для найвищого добра.

Вони мають себе за єдиних носіїв цивілізації. Вони переконані, що коли б їхня сила ослабла, звір із прірви поглинув би їх самих, а разом з ними загинула б уся краса, радість і добро життя. Без них запанує хаос анархії, і людство повернеться до тієї первісної темряви, з якої йому так важко було вийти. Від самого дитинства їм малювали страшні картини анархії, і вони, одержимі тим методично навіюваним жахом, і своїх дітей лякають тими картинами. Рвучого звіра з прірви треба тримати в покорі, і найперший та найвищий обов'язок аристократа — приборкання цього грізного звіра. Коротше кажучи, тільки вони, мовляв, своєю безнастанною працею й самопожертвою здатні захистити кволе людство від всежерного звіра, і вони вірять у це, вірять непохитно.

Вагу цієї властивої класові олігархів моральної самопевності годі переоцінити. В цьому й полягає сила Залізної П'яти,— а цього, на жаль, занадто багато наших товаришів не бажали або не могли зрозуміти. Багатьом здавалося, що сила Залізної П'яти — в її системі нагород і покарань. Це хибна думка. Рай і пекло можуть бути головні стимули релігійного пориву в фанатиків, але для величезної більшості релігійних людей рай і пекло — лише другорядні символи добра і зла. Любов до добра й прагнення до нього, неприйняття всього, що не є добро,— коротше кажучи, праведне життя — такий головний стимул релігії. Так воно є й з Олігархією. Тюрми, вигнання й заслання, почасти палаци та диво-міста мають у її системі лише другорядну вагу. Головна спонукальна сила олігархів — певність

---

¹⁰⁹ Під кінець існування Залізної П'яти найманці стали великою силою. Серед постійної боротьби між робітничими картами та олігархами вони займали позицію третьої сили, кидаючи свій меч то, на одну, то на другу шальку, залежно від гри інтриг та змов.

своєї правоти. Дарма, що є винятки і що влада Залізної П'яти зародилася з гноблення й несправедливості. Все це так, але головне — що сьогодні сила Олігархії полягає в непохитній певності своєї правоти¹¹⁰.

Але й революція за ці страшні двадцять останніх років черпала силу з самої лише свідомості своєї правоти. Тільки цим можна пояснити наші безмежні жертви й мучеництво. Хіба не цією свідомістю горіла душа Рудольфа Менденгола, що проспівав свою лебедину пісню Революції й загинув за неї? Хіба не вона дала силу Гелбертові вмерти на тортурах, не зрадивши товаришів? Хіба не вона примусила Ен Ройлстон відмовитись від радості материнства? І ніщо більше не спонукало Джона Карлсона вірно й некорисливо охороняти криївку в Глен-Елені. Всі — старі й молоді, чоловіки й жінки, мудрець і проста людина, вождь і рядовий солдат революції, — всі вони мали єдину спонуку — могутнє, владне прагнення до справедливості.

Але я відійшла від своєї розповіді. Ще до того, як нам довелося покинути нашу криївку, ми з Ернестом уже добре розуміли, в чому сила Залізної П'яти. Робітничі касти, найманці, хмари таємних агентів, поліція всіляких гатунків служили Олігархії. Втрата власної волі не дуже їх боліла, а жилось їм тепер значно краще, ніж раніше. З другого боку, величезні безпорадні маси населення, люди з dna прірви, все глибше тонули в тваринній апатії безнадії та покори. Якщо серед цієї маси виростали окремі сильні духом люди, олігархи негайно піднімали їх вище, до робітничих каст або найманського війська. Так присиплялося протест і відбиралось у пролетаріату його природних вождів.

Люди з dna прірви животіли в жалюгідних умовах. Звичайно, шкільна освіта стала для них неприступна. Жили вони в тісних, брудних гетто, приречені на злидні та звиродніння. Всі рештки волі було в них відібрано. Вони стали рабами капіталу. Вибирати собі роботу до вподоби вони не мали права. Не мали вони права також міняти місце перебування, не кажучи вже за право на зброю. Якщо фермери перетворилися на невільників, прикутих до землі, то робітники стали невільниками, прикутими до машин. Для виконання великих робіт — будівництва шляхів, аеропортів, каналів, тунелів, фортець — у робітничих гетто силоміць мобілізували десятки тисяч пролетарів і відвозили до місця майбутньої роботи.

Величезні армії цих рабів працюють і нині на будівництві Ардіса, цього диво-міста, живучи в напівзруйнованих бараках, де родинне життя неможливе і де пристойність заступає тваринна розпуста. Направду — в робітничих гетто причаївся ревучий звір із прірви, той звір, що його олігархи так бояться. Але вони самі його створили, самі не дають умерти в ньому інстинктам мавпи й тигра.

А тепер ходять чутки, ніби будуть знову мобілізувати робітників — на будівництво Асгарда, нового диво-міста, що за проектом має перевершити навіть Ардіс¹¹¹. Ми, революціонери, продовжуватимемо цю роботу, але не руками рабів.

---

¹¹⁰ Замість еkleктичної, повної непослідовностей та суперечностей моралі капіталістів олігархи створили нову мораль, послідовну й непохитну, сувору й невблаганну, але водночас безглузду й повну нісенітниць, і все ж наймогутнішу з усіх, які будь-коли були на службі тиранічних класів. Олігархи твердо вірили в свою моральність, хоч вона суперечила всім законам еволюції та біології, і ця віра дозволила їм, цілих три сторіччя стримувати могутній хід людського поступу. Для метафізика це — загадкове, страшне й незбагненне явище; та й матеріалістів тут є над чим застановитись.

¹¹¹ Будівництво Ардіса було закінчено в 1942 р., Асгарда — тільки в 1984 р.

Мури, вежі та колони цього дивного міста зводитимуть співаючи, його чудовна краса буде переткана не стогоном і зітханням, а музикою і сміхом.

Ернест шалено рвався у світ — готувати наше нещасливе Перше повстання, що спливило кров'ю в Чікаго. Підготовча робота йшла на повний хід. Однак йому довелося ще довго чекати, і поки Гедлі, що спеціально задля цього прибув з Іллінойсу, робив з нього зовсім іншу людину¹¹², він обмірковував грандіозні плани революційної пропаганди серед робітників та плани поширення хоча б початкової освіти серед людей з дна прірви на той випадок, звісно, коли повстання зазнає поразки.

Лише в січні 1917 р. ми змогли покинути свою криївку. Все було підготовлено. Ми зразу стали таємними агентами Залізної П'яти. Я виставляла себе за Ернестову сестру. Наші товариші, що займали впливові посади серед олігархів, забезпечили нас потрібними документами й службою та поручилися за наші вигадані біографії. Їм те все було неважко зробити, бо в темному світі таємної служби у кожній людині було щось непевне й двоїсте. Таємні агенти з'являлися й зникали, наче привиди, діставали накази й виконували їх, тропили крамолу, доповідаючи про зроблене часто зовсім не знайомим офіцерам або працюючи з іншими агентами, яких вони ні раніш, ні потім ніколи не бачили.

Розділ XXII ЧІКАГСЬКЕ ПОВСТАННЯ

Як таємні агенти Олігархії, ми не тільки вільно скрізь їздили, але сама наша робота давала нам змогу бути в постійних стосунках з пролетарями й нашими товаришами-революціонерами. Ми водночас перебували в двох таборах, легально служачи Залізній П'яті, а нелегально всією силою сприяючи Революції. Багато наших працювало в різних таємних органах Олігархії, і вона ніколи не могла викоренити їх звідти, незважаючи на часті чистки та реорганізації таємних служб.

Ернест розробив детальний план Першого повстання. День його було

християнської ери. Асгард будували п'ятдесят два роки. Весь той час працювала постійна півмільйонна армія рабів. Були періоди, коли це число вросло до мільйона, не рахуючи сотень тисяч робітників з привілейованих каст і великої кількості архітекторів та художників.

¹¹² Серед революціонерів було багато хірургів, що досягли величезних успіхів у пластичних операціях. Як пише Евіс Евергард, вони могли насправду зробити з однієї людини іншу. Такі операції, як усунення шрамів, родимок та бородавок, були для них зовсім просте діло. Свої операції вони робили так уміло, що не залишалося ніяких слідів. Найпершим об'єктом цієї хірургії був ніс. Ніяких труднощів не становило також пересадити шкіру або волосся. В зміні виразу обличчя вони досягали просто неможливого. Очі брови, вуха, губи ставали зовсім нові. Операціями язика, горла, голосників та носової порожнини ці хірурги цілком змінювали вимову, тембр голосу й самий голос. Надзвичайні умови вимагали надзвичайних заходів, і хірурги-революціонери були на рівні своїх завдань. Вони вміли, між іншим, навіть збільшувати зріст людини на чотири-п'ять дюймів і зменшувати його на один-два дюйми. Мистецтво таких перетворень загинуло, але зараз воно й не потрібне.

призначено на ранню весну 1918 року, Наприкінці 1917 року ми не були готові, лишалось ще багато зробити, і через це, коли повстання вибухнуло, воно з самого початку було приречене на поразку. Загальне повстання було надзвичайно складною справою, і всякий передчасний виступ виявився б згубний для неї. Залізна П'ята враховувала це і чинила відповідно.

Ми замірялись насамперед ударити по нервовій системі Олігархії. Пам'ятаючи науку загального страйку, коли відмова телеграфістів працювати паралізувала всі її зв'язки, Олігархії збудувала мережу радіостанцій, що їх охороняли найманці. На це ми теж мали свій контрплан. За нашим сигналом по всій країні мали вийти з кривок, із міст, селищ, із робітничих гетто загони вірних товаришів і повисаджувати ті радіостанції в повітря. Наш перший удар мав скувати Залізну П'яту, оглушити й осліпити її.

В той же день наші загони повинні були повисаджувати в повітря мости й, тунелі та пошкодити всі залізниці. Водночас ще інші загони мали заарештувати офіцерів найманського війська та поліції, а також олігархів, що посідали важливі пости або мали велику вагу в системі влади Залізної П'яти. Таким чином у боях, що неминуче мали розгорітися по всій країні, вороже військо лишилося б без проводу.

За тим же сигналом мало відбутися ще дуже багато чого. Одночасно з нами мали виступити канадські та мексиканські товариші, багато сильніші, ніж уявляла собі Залізна П'ята. Жінкам (бо для чоловіків було багато іншого ціля) доручалося поширювати прокламації, видрукувані в наших підпільних друкарнях. Інші люди, що сиділи на високих постах у органах влади Залізної П'яти, повинні були негайно порушити нормальну роботу цих органів, сіючи безлад і хаос. У війську найманців теж були тисячі й тисячі наших товаришів. На них покладалось висадити в повітря арсенали та військові склади й розладнати тонку машину командування військом. Інші товариші мали чинити таке ж безладдя в містах, де жили найманці та робітники з привілейованих каст.

Коротко кажучи, мав статися раптовий, величезний, страшенної сили вибух. Паралізованій Олігархії прийшов би край, перш ніж вона встигла б оговататися. Це був би страшний, кривавий переворот, загинула б безліч людей, але революціонерів таке не зупиняє. В своїх планах ми відвели певне місце і неорганізованим юрмам людей з дна прірви. Їх ми думали напустити на палаці олігархів та їхні міста. Нехай руйнують і вбивають. Хай звір із прірви реве, а найманці та поліція ллють кров. Нехай дві небезпечні для нас сили зітнуться одна з одною, а ми тим часом без перешкод робитимемо своє діло й захопимо в свої руки весь механізм влади над суспільством.

Такий був наш план; кожну подробицю його треба було обміркувати і з наближенням призначеного дня таємно ознайомити з ним широкі кола наших товаришів. То був би небезпечний момент — розширення нашої змови. Але до того моменту й не дійшлося. Залізна П'ята, дізнавшись через своїх агентів про наші готування, вирішила дати нам ще один кривавий урок. Відповідним місцем обрано Чикаго¹¹³, і науку ми дістали справді криваву.

---

¹¹³ Чикаго було справжнім індустріальним пеклом дев'ятнадцятого сторіччя християнської ери. До нас дійшов цікавий анекдот, зв'язаний з ім'ям Джона Бернса, одного з робітничих лідерів Англії, що колись входив до складу британського уряду. Якось, коли він

Чікаго найдужче достигло для того. Ще за старих часів воно заслужило славу кривавого міста і виправдало цю назву. Революційний дух у Чікаго завжди був сильний.

Ще до часів Залізної П'яти там придушено стільки страйків, що робітники не могли того ні забути, ані подарувати. В цьому місті навіть робітники з привілейованих каст готові були повстати. Надто добре пам'ятали вони своїх товаришів, що загинули в страйкових боях. Навіть попри теперішнє ліпше життя в них не вмерла ненависть до панівного класу. Той дух непокори заразив і найманців, розташованих у Чікаго, і три полки їх були готові приєднатися до повстання.

Чікаго завжди було вогнищем конфліктів між робітництвом та капіталом, містом кривавих вуличних боїв. Не тільки капіталісти, але й робітники там відзначалися високою класовою свідомістю та організованістю. У Чікаго колись навіть шкільні вчителі були організовані у профспілки, що разом з робітничими спілками входили до Американської федерації праці. Чікаго й стало ареною передчасного Першого повстання.

Залізною П'ятою підштовхнула заворушення. Зроблено те було дуже хитро. З усім населенням міста, навіть з членами привілейованих спілок, почали поводитись надзвичайно брутально. Всі привілеї робітничих каст у Чікаго було скасовано, навіть дріб'язкові переступи стали каратися нечувано жорстоко. Ці навмисні знущання розбуркали людей на дні прірви з апатії. Залізна П'ята домогалася, щоб звір із прірви заревів. Воднораз вона виявляла просто незбагненне недбалство щодо охоронних заходів у Чікаго. Дисципліна серед полків найманого війська, розташованих у місті, занепала. Більше того, багато військових частин було вивезено з Чікаго і розіслано в різні кінці країни.

Залізній П'яті не потрібно було багато часу, щоб усе підготувати,— всього кілька тижнів. До нас доходили якісь невиразні чутки, але занадто непевні, аби ми могли щось зрозуміти. Ми гадали, що то лише вияви бунтівного духу населення, який треба тільки обережно спрямовувати. Ми й гадки не мали, що все те було підстроєно навмисне, за таємним планом — і то таким таємним, що знало про нього лише найвужче коло олігархів, отож і ми не могли нічого прочути. Контрзаходи Залізної П'яти були майстерно розроблені і майстерно виконані.

Я була у Нью-Йорку, коли одержала наказ виїхати негайно до Чікаго. Чоловік, що передав мені наказ, був олігархом. Я зрозуміла це з його манери говорити, хоч не знала його і не бачила його обличчя. Вказівки були надто ясні, щоб помилитись. Між рядків я виразно прочитала, що нашу змову викрито і що під нас підведено контрміну. Лишалось тільки піднести вогонь до пороху. Саме для цього до Чікаго послали велику кількість агентів Залізної П'яти, в тому числі й мене. Можу похвалитися, що я зберегла зовнішній спокій і вираз мого обличчя не змінився під пильним поглядом олігарха, але моє серце шалено калатало. Я мало не скрикнула і ледве стримала себе, щоб не вцепитися йому голіруч у горлянку, коли він спокійно й байдуже давав мені свої вказівки.

приїхав до Сполучених Штатів, один газетний репортер спитав його думку про Чікаго. «Чікаго,— відповів Берне,— це кишенькове видання пекла». Трохи згодом, коли він уже плив на пароплаві до Англії, його знов спитав про це вже інший репортер, бажаючи дізнатися, чи не змінив він своєї думки про Чікаго. «Так, я змінив свою думку,— відповів Берне,— тепер я гадаю, що пекло — це кишенькове видання Чікаго».

Опинившись сама, я розраховувала час. Залишалося кілька хвилин до відходу поїзда. За всяку ціну мені треба було зв'язатися з ким-небудь з наших керівних товаришів у Нью-Йорку. Переконавшись, що за мною ніхто не слідкує, я побігла до лікарні швидкої допомоги. Мені пощастило, і я відразу знайшла товариша Гелвіна, головного хірурга цієї лікарні. Коли я, захекана, почала говорити, він спинив мене.

— Я вже знаю,— сказав він спокійно, хоч його ірландські очі горіли.— Я вже знаю, чого ви прибігли. Мене сповістили чверть години тому, і я вже доповів кому слід. Ми все зробимо, щоб хоч тут утримати товаришів від виступу. Доведеться пожертвувати Чікаго, але самим тільки Чікаго.

— Ви спробували сповістити тамтешніх товаришів? — спитала я.

Він похитав головою.

— Телеграф не працює. Чікаго відрізане. Там починається пекло. Він помовчав хвилину, потім зціпив свої білі руки.

— Боже, як би я хотів бути зараз там!

— Ще є змога спинити це,— сказала я.— Якщо не скоїться чогось із поїздом, то я встигну прибути туди вчасно. А може, хто інший з наших товаришів у таємній службі, збагнувши правду, встигне дістатись туди.

— Як же це сталося, що ви прогавили?

Я сумно похитала головою.

— Все це робилося дуже таємно,— відповіла я.— Напевне, знало тільки найвужче коло олігархів. А так високо ми ще не встигли проникнути, отож і не могли ні про що дізнатися. Коли б хоч Ернест був тут. А може, він тепер у Чікаго? Тоді все буде гаразд...

Доктор Гелвін похитав головою.

— Востаннє я чув, що його послали до Бостона чи Нью-Гевена. Ця машкара таємного агента, либонь, страшенно заважає йому, і все ж це краще, ніж сидіти у кривіці.

Я встала, і Гелвін стиснув мою руку.

— Будьте тверді духом,— сказав він на прощання. — Що ж, коли перше повстання зазнає поразки — буде друге, і тоді ми будемо хитріші. Прощайте, хай вам щастить. Не знаю, чи доведеться ще побачитися з вами. Там буде пекло, але я віддав би десять років свого життя, щоб бути там, як ви будете.

Поїзд «Двадцятье сторіччя»¹¹⁴ вийшов з Нью-Йорка о шостій вечора і мав прибути до Чікаго о сьомій ранку, але цього разу він спізнився. Перед нами весь час ішов другий поїзд. Серед пасажирів мого вагона був товариш Гартмен, — агент таємної служби Залізної П'яти, як і я. Він і пояснив мені, що то за поїзд перед нами. То був точнісінько такий поїзд, як і наш, тільки без пасажирів. Боячись диверсії на залізниці, начальство пустило перед «Двадцятим сторіччям» порожній поїзд. Тим-то й у нашому поїзді було дуже мало людей. В тому вагоні, де їхала я, було тільки тринадцятеро пасажирів.

— З нами, мабуть, їдуть якісь високі чини,— додав ще Гартмен. — У кінці поїзда причеплено вагон-люкс.

Уже була ніч, коли ми спинилися замінити паровоза. Я вийшла на перон

подихати свіжим повітрям і сподіваючись щось побачити. В освітлених вікнах вагона-люкс мимохідь угледіла трьох осіб і впізнала їх. Гартмен мав рацію. Один з них був генерал Альтендорф, а решта двоє — Мезон та Вандерболд, головні керівники таємної служби Олігархії.

Була тиха місячна ніч, але я все переверталася з боку на бік у тривозі й не могла заснути. О п'ятій годині ранку я вдяглася і вийшла з купе. Поїзд ще стояв.

Побачивши в туалетній кімнаті покоївку-мулатку, я спитала її, на скільки запізнюється поїзд. Вона відповіла, що на дві години. Обличчя в неї було змучене, під очима темні дуги, а самі очі широко розкриті, мов з невідчепного страху.

— Що з вами? — спитала я.

— Нічого, міс, я просто не виспалася, — відповіла вона.

Я уважно подивилася на неї й показала їй один з наших умовних знаків. Вона відповіла, і я побачила, що це наша людина.

— Щось страшне має статися в Чікаго, — сказала вона. — Ви знаєте, що попереду зовсім порожній поїзд? Цей поїзд та військові ешелони і затримують нас.

— Військові ешелони? — перепитала я.

Вона ствердно кивнула головою.

— Вони забили всі колії. Цілу ніч ми переганяли їх. Стільки ешелонів, і всі вони йдуть на Чікаго. Навіть літаками військо перевозять — щось не в жарт затівається... Мій коханий у Чікаго, — додала вона, ніби виправдуючись. — Він наш, але служить у найманцях. Я дуже боюся за нього.

Бідна дівчина. Її хлопець служив в одному з бунтівних полків.

Ми з Гартменом поснідали разом у вагоні-ресторані; я ледве присилувала себе їсти. Небо затяглося хмарами, і поїзд летів, як зловісна блискавка, крізь сіру ранкову сутінь. Навіть офіціанти-негри знали, що насувається щось страшне. Де й поділась їхня природна жвавість: тяжко пригнічені, вони були дуже неухважні і похмуро шепотілись між собою в далекому кутку вагона біля кухні. Гартмена опанувала безнадія.

— Ну, що ми можемо вдіяти? — вдвадцятье запитав він, безрадно здвигаючи плечима. Тоді показав у вікно: — Дивіться, все вже готове. Будьте певні, що вони тримають військо отак за тридцять чи сорок миль від міста на кожній станції.

Він говорив про ешелони на запасних коліях. Солдати варили собі сніданок на багаттях просто серед колій і цікаво дивилися на наш поїзд, що пролітав далі, не зменшуючи швидкості.

Коли ми прибули до Чікаго, в місті ще було спокійно. Очевидно, тут ще ніщо не почалося. На зупинці в передмісті у вагон увійшли продавці газет. У газетах, здавалося, не було нічого цікавого, однак хто вмів читати між рядків, той міг знайти там багато дечого. Спритну руку Залізної П'яти видно було в кожній шпальті. Газети прозоро натякали на те, що Олігархія не має досить війська. Звичайно, певного нічого не говорилося; але кожний читач міг легко зрозуміти натяки. Все було зроблено дуже хитро. Ці ранкові чикагські газети за 27 жовтня являли собою фальшивки-шедеври. Місцевої хроніки в них зовсім не було. Навіть це вже був майстерний маневр, що вкривав Чікаго запоною таємниці і навіював читачеві думку, ніби Олігархія не зважилась подати місцеву хроніку. Натякалося на заворушення — вигадані, звісно, — по всій країні, висловлювався явно нещирий жаль з приводу карних заходів, що їх влада змушена вживати. Повідомлялося про численні висаджені у повітря радіостанції й оголошувалося про щедрі нагороду

для тих, хто виявить зловмисників. Звичайно, жодної радіостанції ніхто в повітря не висаджував. Згадувалося й про інші нібито вчинені диверсії, подібні до тих, що передбачалися в справжніх наших планах. Усе це мало справити на наших чикагських товаришів таке враження, ніби вже почалося загальне повстання, хоч у багатьох деталях і невдало. В непоінформованої людини це не могло не викликати хоч і неясного, але твердого почуття, що вся країна готова до повстання і що воно вже починається.

Повідомлялося також, ніби розклад серед найманців, розташованих у Каліфорнії, дійшов до того, що довелося розпустити шість полків, а всіх солдатів цих полків разом із їхніми родинами виселити до робітничого гетто. Насправді ж каліфорнійські найманці були найвірніші з усіх, що їх мала Олігархія. Але як могли те знати у відрізаному від усього світу Чикаго? В одній телеграмі, чи радше уривку телеграми, говорилося про повстання населення в Нью-Йорку, до якого нібито приєдналися робітничі касти. Телеграма закінчувалася запевненням — таким, щоб воно здавалося брехливе,— ніби військо Олігархії вже контрольно становище в повсталому місті.

Те, що олігархи зробили в Чикаго за допомогою ранкових газет, вони робили й у тисячу інших способів. Пізніше ми дізналися, що, наприклад, протягом першої половини ночі навмисне передавалися телеграфом фальшиві накази Олігархії, аби про них Дізнались революціонери.

— Здається, Залізна П'ята обійдеться тут і без наших послуг,— похмуро зауважив Гартмен, поклавши газету, коли поїзд підходив до центрального вокзалу Чикаго. — Вони тільки марнували час, посилаючи нас сюди. Мабуть, їхні плани здійснюються успішніше, ніж вони самі сподівалися. Тепер буря може зірватися щохвилини.

Коли ми вийшли, він обернувся й подивився в кінець поїзда.

— Я так і думав,— пробурмотів він. — Вони відчепили цей вагон-люкс, коли надійшли газети.

Гартмен був безнадійно пригнічений. Я намагалася підбадьорити його, але він не звертав уваги на мої слова. Як ми йшли через вокзал, він раптом шпарко заговорив притишеним голосом. Спочатку я не могла зрозуміти його.

— У мене немає ніяких доказів,— говорив він, — тому я й мовчав. Уже кілька тижнів я шукаю доказів, але, хоч і досі не знайшов їх, далі мовчати не можу. Стережіться Ноултона. Я маю на нього підозру. Ноултонові відомі десятків зо два наших криївок. У його руках життя сотень наших людей, а він, по-моєму, зрадник. У всякому разі, я те відчую, хоч довести не маю чим. Віднедавна я помічаю, що він якось змінився. Боюся, що він збирається зрадити нас, якщо не зрадив досі. Я майже певен цього. Я б не став ділитися з вами своєю підозрою, але мені здається, що я навряд чи вийду з Чикаго живий. Пильнуйте Ноултона. Його треба викрити. Більше я нічого не можу сказати. Це тільки здогад, ні на який слід мені досі натрапити не пощастило. — Ми саме вийшли на вулицю. — Пам'ятайте, що я вам сказав,— закінчив Гартмен. — Пильнуйте Ноултона.

Гартмен не помилився. Не минуло й місяця, як Ноултон поплатився за зраду життям. Його судили й стратили товариші з Мілвокі.

На вулицях було спокійно — надто спокійно. Місто ніби вимерло.

Не чути було звичайного людського гамору. Вуличний рух припинився. Екіпажі, трамваї, поїзди міської залізниці — все стояло. Інколи з'являлися поодинокі постаті і швидко зникали. Хто важивсь вийти в цей час на вулицю, біг

прямо туди, куди йому треба було, не гаючись. Упадало в око, що люди ті ніби бояться чогось, ніби чекають, що будинки заваляться на них або тротуар западеться під ногами чи злетить у повітря. Тинялось, правда, й Кілька вуличних хлопчаків, і в очах їм світилася стримувана цікавість, нетерпляче очікування великих і дивовижних подій.

Звідкись із південної частини міста долинув до нас приглушений звук вибуху. Потім знов усе затихло. Хлопчаків позастигали, прислухаючись, як молоді олені. Двері в усіх будинках були замкнені, на вікнах магазинів поспускано жалюзі. Всюди видко було багато поліції та двірників, і раз у раз мчали на автомобілях військові патрулі.

Ми з Гартменом вирішили, що нам не варто з'являтися до місцевого начальства таємної служби. Ми знали, що, зважаючи на події, нас не стануть за це звинувачувати. Тому ми попрямували до великих робітничих кварталів у південній частині міста, сподіваючись спіткати когось із товаришів. Ми знали, що вже запізно. Але ми не могли залишатися спокійні та бездіяльні на цих жаских мовчазних вулицях. «Де ж то Ернест? — тривожно думала я.— Що діється в кварталах робітничих каст та найманців? Що робиться в Чикагській фортеці?»

Ніби у відповідь на мої думки пролунав різкий гуркіт вибухів, трохи заглушений відстанню, і кілька разів віддався луною.

— Це фортеця,— сказав Гартмен. — Нещасні наші три полки!

Вийшовши на перехрестя, ми побачили величезний стовп диму над районом різниць. На другому перехресті ми побачили такі самі стовпи диму над західною частиною міста. Над кварталами найманців було видно величезний військовий аеростат, що вибухнув перед нашими очима і, охоплений вогнем, ринув униз. Ми не могли розгадати цієї трагедії в повітрі, визначити, хто був на тому аеростаті — наші товариші чи вороги. Потім до нас долинув якийсь невизрашний протяглий звук, наче кипіння величезного казана, і Гартмен сказав, що то кулемети й автоматичні гвинтівки.

Але в тому районі, де ми йшли, ще панувала тиша. Тут ще нічого не починалося. Тільки ходили поліцаї та проїздили автомобілями військові патрулі. Потім промчало кілька пожежних машин, очевидно, повертаючися з пожежі. Ми почули, як на запитання офіцера з одного автомобіля пожежник вигукнув у відповідь:

— Води немає. Вони висадили в повітря водогін.

— Ми зруйнували водопостачання,— крикнув мені схвильовано Гартмен. — Коли ми змогли зробити це під час ізолюваного і передчасного виступу, то чого ми лишень не зробимо спільними, підготовленими зусиллями зразу по всій країні?!

Автомобіль з тим офіцером помчав далі. Раптом розітнувся страшенний гуркіт. Машина разом з людьми, що сиділи в ній, злетіла вгору в хмарі диму, і на землю попадали тільки її уламки та трупи.

Гартмен був у захваті.

— Добре зроблено. Добре,— раз у раз шепотів він. — Пролетаріат дістане сувору науку сьогодні, але й сам добре навчить кого слід.

До місця вибуху бігли поліцаї, під'їхав другий патруль. Я була засліплена тим, що сталося, раптовість подій приголомшила мене. Як це сталося? Щойно я бачила цю машину цілою і ось... Ту хвилю я ні про що інше не думала і навіть не помітила, що нас зупиняє поліція... Я нараз побачила, що поліцаї ціляться в Гартмена. Але

Гартмен спокійно сказав йому пароль. Я побачила, як націлений на нього револьвер затремтів і опустився, і почула брутальну лайку поліцая. Він був страшенно розлючений, проклинав усю таємну службу та її агентів. «Тільки в ногах плутаються та заважають»,— твердив він, а Гартмен заперечував і, мов справжній агент таємної служби, доводив йому, що це поліція ні до чого не здала.

Нарешті я збагнула, що сталося. На місці вибуху зібралася купка людей. Двоє з них піднімали пораненого офіцера, щоб покласти його на другу машину. Несподівано паніка охопила їх усіх, і вони сипнули врозтіч. Пораненого офіцера покинули, вже не дбаючи за нього. Поліцай, кленучи, пробіг повз мене й Гартмена. Ми бігли всі, не знаючи, від чого тікаємо. Нас пройняв сліпий жах, усі ми хотіли тільки втекти якнайдалі від цього страшного місця.

Та нічого не скоїлось, і паніка минулася. Всі боязко повернули назад, з острахом поглядаючи вгору, де чорніли вікна високих будинків, що здіймалися, мов стіни провалля, обабіч вулиці. Бомбу кинуто з одного з цих незліченних вікон. Але з котрого саме? Проте другої бомби не було — був тільки страх перед нею.

Після цього ми вже й самі пильно поглядали на вікна. Кожне з них загрожувало смертю. Кожний будинок міг бути засідкою. Це була війна у великому місті, у нетрях сучасних джунглів. Тут кожна вулиця була ущелиною, кожний будинок — скелею. Ми не багато чим різнилися від первісної людини, хіба тільки тим, що мали військові автомобілі, які раз у раз пробігали вулицею.

Завернувши за ріг, ми натрапили на жінку. Вона лежала на тротуарі в калюжі крові. Гартмен схилився, розглядаючи її, а в мене враз усе замліло всередині. Того дня мені ще довелося побачити багато вбитих, але вся різанина не так мене вразила, як те перше покинуте мертве тіло, що лежало посеред вулиці. «Пострілом у груди»,— сказав Гартмен. У руках, притуливши до грудей, мов дитину, жінка тримала жмут друкованого паперу, ніби й мертва не хотіла розлучитися з тим, що принесло їй смерть. Коли Гартмен вийняв з її задубілих рук цей жмут, ми побачили, що то прокламація революціонерів.

— Наша товаришка,— сказала я.

Гартмен тільки люто вилаяв Залізну П'яту. Ми пішли далі. Нас часто спиняли поліцаї та патрулі, але наш пароль відкривав нам дорогу. З вікон більше не кидали бомб, останні перехожі позникали з вулиць, і тиша навколо нас дедалі глибшала, хоч величезний казан усе кипів десь далеко; глухий гуркіт вибухів чути було звідусіль, і стовпи диму ще зловісніше здіймалися до неба.

Розділ XXIII НА ДНІ ПІРВИ

Раптом усе якось змінилося. Повітря ніби тривожно затремтіло. Промайнули автомобілі,— два, три, цілий десяток,— і з них до нас застережливо гукали. Одна з машин на повному ході раптом звернула вбік, і в ту ж мить позад неї брук злетів угору від вибуху бомби. Ми бачили, як поліцаї порозбігалися в перехресні вулиці, і зрозуміли, що насувається щось страшне.

— Наші товариші йдуть,— сказав Гартмен. Ми побачили колону людей,

передні лави якої зразу затопили всю вулицю. Промчав останній військовий автомобіль. Машина на хвилину спинилась коло нас, і з неї вискочив солдат, що обережно ніс у руках якусь річ. Так само обережно поклавши її в риштак понад тротуаром, він знову сів на своє місце; машина рвонулася, завернула за ріг і зникла нам з очей.

Гартмен побіг до риштака й схилився над тим, що поклав там солдат.

— Не підходьте,— гукнув він до мене.

Я побачила, що він хапливо порастється біля того предмета. Коли він повернувся, його чоло було ясно зрошене потом.

— Я вийняв капсуля,— сказав він,— ледь-ледь устиг. Солдат — йолоп. Він заклад бомбу проти наших, але не розрахував, і вона все одно мала б вибухнути передчасно. Тепер уже не вибухне.

Далі все пішло дуже швидко. Я побачила, як з високого будинку по той бік вулиці висунулося кілька голів. Щойно я встигла показати на них Гартменові, як полум'я й дим укрили чоло будинку в тому місці й повітря струснулося від вибуху. Подекуди з стін повипадала цегла, відкривши залізні балки каркаса. Ту ж мить полум'я й дим жажнули й з другого будинку, вже по наш бік вулиці. Між вибухами ми чули стрілянину з пістолетів та рушниць. Кілька хвилин точився цей бій, потім стих. Ясно було, що в одному будинку наші товариші, а в другому — найманці, і що це вони перестрілюються через вулицю. Але ми не могли зрозуміти, де саме наші, а де найманці.

А колона підійшла вже близько. Коли передні її лави увійшли між ті два будинки, стрілянина знялася знову. З одного дому почали кидати бомби на вулицю. З будинку навпроти обстрілювали той дім, а з нього відстрілювалися. Тоді ми вже побачили, в якому будинку сиділи наші, що рятували від ворожих бомб колона на вулиці.

Гартмен схопив мене за руку і втяг у широкий під'їзд.

— Це не наші! — гукнув він мені на вухо.

Ворота у двір були замкнені. Тікати було нікуди. В ту ж мить голова колони порівнялася з нами. Це була не колона, а просто юрба, страшний потік, що затопив усю вулицю, п'яні від горілки й від кривди люди з дна прірви, що нарешті повстали й прагнули крові своїх гнобителів. Я бачила цих людей і раніше, ходячи по робітничих гетто, і думала, що знаю їх, але тепер мені здалося, що я бачу їх уперше. Їхня тупа й німа апатія зникла. Тепер цей натовп увесь був повний руху — величне й жадливе видовище. Переді мною ніби пропливали хвилі втіленого гніву, рику, гарчання, п'яні від віски з пограбованих льохів, від ненависті, від жадоби крові. Чоловіки, жінки, діти, всі в лахмітті, понурі, люті істоти, що з облич їм стерто все богоподібне й натомість відбито на них усе диявольське, люди-мавпи й люди-тигри, то анемічні й сухотні, то дебелі в'ючні тварини, бліді лица, з яких упир суспільства спив усі життєві соки, обрезає, бридкі, знівечені розпустою тіла, висхлі відьми й сивобороді лисі діди-патріархи, гнила юнь і гнила старість, криві, покорчені, покалічені, потворні виродки, виснажені від тяжких хвороб і хронічного недоїдання, покидьки й шумовиння життя — шалена, ревуча, пекельна орда.

Як же їм було не повстати? Вони, люди з дна прірви, не мали чого втрачати, крім злиднів та мук. А що могли вони здобути? Теж нічого, крім останньої страшної насолоди дикої помсти. Дивлячись на них, я подумала, що серед цього навалного потоку людської лави є й наші товариші, герої, кому ми доручили

збудити звіра з дна прірви, щоб відтягти ворожі сили на боротьбу з ним.

І тоді я відчула в собі якусь дивну зміну. Страх смерті — страх за себе, за інших — зник. Мене поймав якийсь дивний, незвичайний захват, я відчула себе іншою істотою в іншому світі. Ніщо мене вже не тривожило. Нехай цього разу нас розб'ють — однаково наша справа повстане завтра, ясна, чиста і переможна. І від тої хвилини я могла зі спокійною цікавістю стежити за оргією страхіть, що розбуялася далі. Смерть і життя втратили вагу для мене. Я стала ніби цікавим глядачем подій, що часом захоплюють у свій потік і його самого — однак лише як глядача. Мій дух піднявся до тих висот, з яких байдуже дивляться па землю холодні зірки, і був готовий зважити та переоцінити все заново. Якби не це, я б не витримала.

Повз нас пропливло вже з півмилі того людського потоку, коли нас викрили. Якась жінка в химерному дранті, з запалими щоками і з вузькими чорними очима, наче вогняні свердла, заглядела Гартмена й мене. Вона пронизливо закричала й кинулась на нас. Частина юрби відірвалася від решти й посунула за нею. І зараз, пишучи ці рядки, я бачу, як вона стрибає вперед, бачу розмаїні пасма рідких сивих кіс, і кров, що капає в неї з рани на голові, і сікач у правій руці, й худу, зморшену ліву руку, що конвульсійно хапає повітря, немов великими жовтими пазурами. Гартмен вискочив наперед і закрив мене. Тут ніколи було пояснювати. Ми добре вдягнені — цього було досить. Він ударив жінку кулаком межі очі. Удар відкинув її назад, але вона, прoderшись крізь юрбу своїх товаришів, знову скочила наперед, засліплена й безпорадна, і, кволо замахнувшись, опустила сікач на Гартменове плече.

Що сталося далі, я вже не знаю. Юрба ринулася на мене і збила з ніг. Наш невеличкий захисток сповнився криком, голосінням, лайкою. Удари так і сипались на мене. Чийсь руки рвали на мені одержу, роздирали тіло. Я відчувала, що мене розірвуть на шматки. Під тиском тіл я почала задихатися. Та раптом чиясь дужа рука вхопила мене серед тієї тисняви за плече і шалено смикнула до себе. З болю й тиску я зомліла. Гартмен так і не вийшов з того під'їзду. Обороняючи мене, він прийняв на себе перший удар. Це врятувало мені життя, бо наговп скоро став такий тісний, що люди нічого не могли вже зробити і тільки хапали та дряпали мене.

Я прийшла до тьми вже на ногах і побачила, що рухаюся. Але рухалась не я сама. Неосязний потік захопив мене й ніс невідомо куди. Свіже повітря війнуло мені в обличчя й солодко залоскотало в легенях. Квола, лосна, я невіразно почувала, що чиясь дужа рука обіймає мій стан і майже тягне мене вулицею. Ноги ледве слухались мене. Переді мною рухалась чоловіча спина в пальті. Воно посередині було розпороте зверху до низу й то розтулялось, то стулялось за кожним кроком людини. Ніби зачарована, якусь хвилину я тупо дивилась на те. Свідомість потроху поверталась до мене. Спершу я зрозуміла, що мені щемлять щоки і ніс і відчула, що по обличчі тече кров. Капельшок мій зник, зачіска розкуйовдилася, шкіра на голові щеміла, і я згадала руку, що вцепилася мені в коси у під'їзді. Огруддя й руки мої були потовчені й боліли в багатьох місцях.

Коли мені в голові трохи проясніло, я обернулась подивитися на чоловіка, що мене підтримував. Це він витяг і врятував мене. Він помітив той мій рух.

— Усе гаразд,— хрипко промовив він,— я відразу вас упізнав.

Я, однак, ніяк не могла пізнати його. І перше ніж устигла сказати слово, я відчула, як ступила на щось живе, що ворухилося під моїми ногами. Мене штовхали задні, і я не могла приглядатись, а тільки помітила, що то якась жінка.

Вона впала, і її топтали тисячі ніг.

— Усе гаразд, — ще раз сказав він. — Я — Гартвейт.

Він заріс бородою, схуд і був страшенно брудний, але я врешті впізнала у ньому того дужого юнака, що перебув кілька місяців у нашій глен-еленській кривці три роки тому. Він показав мені умовний знак таємної служби Залізної П'яти, даючи наздогад, що він теж служить серед її агентів.

— Я введу вас звідси, тільки-но зможу, — запевнив він. — Ступайте обережно. Глядіть, не спіткніться і не впадїть, бо тоді ви пропали.

Того дня все відбувалось якось раптово. Так само раптово — я аж похолола — юрба спинилася. Мене сильно здушило між високою жінкою попереду (чоловік у розіраному пальті кудись зник) і тими, що напирали ззаду. Знявся пекельний гвалт — крики, прокльони, передсмертні зойки, — а над усім цим розглягалосся невгавне торохтіння кулеметів та уривчасте бахкання рушниць. Спочатку я нічого не могла зрозуміти. Люди падали біля мене з усіх боків. Жінка переді мною раптом зігнулася, схопившись руками за живіт, і повалилась додолу. Якийсь чоловік, конаючи, корчився в мене коло ніг.

Я помітила, що ми опинились на чолі колони. Люди, що розтяглися на півмилі попереду нас, зникли, але яким чином і куди — я не знала. Я й досі не уявляю, що сталося з тією силою людей. Чи їх було знищено, стерто з лиця землі якимсь страшним знаряддям війни, чи, може, їм пощастило втекти? Так чи сяк, а ми опинились на чолі колони, замість бути всередині, і тепер страшна злива куль нищила нас.

Коли смерть розрідила тисняву, Гартвейт схопив мене за руку й кинувся разом з рештками натовпу в широкий під'їзд якогось урядового будинку. Ззаду на нас напирала двигка, захекана маса людей. Нас притисло до воріт так, що ми не могли й поворухнутися.

Та й знайшов же я, куди вивести вас! — розпачливо прокричав Гартвейт. — Завів просто в пастку. На вулиці ми мали хоч якийсь шанс, а тут шкода й гадки. Тільки й лишається, що кричати «Vive la Revolution!»¹¹⁵.

І почалося те, чого він боявся. Найманці вбивали всіх, нікого не милуючи. Спочатку людська хвиля мало не задушила нас, та як нищення тривало, тиск слабшав. Мертві й поранені падали, звільняючи місце для живих. Гартвейт щось крикнув мені на вухо, але через страшений галас я нічого не розчула. Не довго думаючи, він схопив мене і повалив додолу. Потім накинув на мене якусь поранену жінку і серед дикої колотнечі, розштовхуючи людей, ліг на землю поруч зі мною, прикриваючи мене і своїм тілом. Гора мертвяків виростала над нами, а зверху, стогнучи, корчилися ще живі. Але скоро й вони стихли, і запанувала напівтиша, порушувана стогоном, хлипанням та харчанням напівзадушених людей.

Мене б таки роздушили, якби не Гартвейт. Я й досі не розумію, як могла витримати ту вагу і залишитися жива. Та, крім фізичного болю, я відчувала тільки цікавість. Який буде мій кінець? На що схожа смерть? У чикагській різанині я пройшла своє бойове хрещення. Раніше смерть була для мене просто абстракція. Тепер вона стала буденним фактом, зовсім не страшним і не тяжким.

Але найманці не задовольнилися тим, що зробили. Вони прийшли у під'їзд,

убиваючи поранених і вишукуючи тих, хто ховався, як і ми, вдаючи з себе мертвих. Пригадую, як один чоловік, якого найманці витягати з купи, принижено благав не вбивати його, поки постріл з револьвера не урвав йому життя. А одна жінка сама вилізла з купи і кинулася на солдатів з револьвером. Вона вистрілила шість разів, поки найманці рішили її. Чи влучила вона в кого, ми так і не дізналися. До нас доходили тільки звуки тих трагедій. Раз по раз зчинялась коротка шамотня, що закінчувалась револьверним пострілом. А в проміжках ми чули мову й лайку солдатів, що порпалися в трупах, та покрики офіцерів, що підганяли солдатів.

Нарешті вони дійшли й до нашої купи, і ми відчули, як тиск мертвих тіл став легшати. Солдати розтягали мертвих і поранених. Гартвейт почав вигукувати пароль, але зразу його не почуто, і він став кричати щосили.

— Слухайте! — почули ми вигук якогось солдата, а потім владний голос офіцера:

— Стривайте! Обережніше там!

Як добре було дихнути на повні груди, коли нас витягли! Гартвейт, вигукнувши пароль, відразу переконав найманців, що він агент таємної служби, мені ж довелося витримати коротенький допит, поки я довела, що теж служу там.

— Усе гаразд, — нарешті сказав офіцер, — це наші агенти.

Він був ще зовсім юнак, видно, син якогось впливового олігарха.

— Пекельна робота, — почав нарікати Гартвейт. — Треба буде попроситися, щоб перевели до війська. Ваша служба проти нашої забавка.

— Ви справді заслужили, щоб вас перевели до війська, — відповів молодий офіцер. — Спробую вам допомогти. У мене є впливові родичі. Я розповім, як знайшов вас.

Він записав Гартвейтове прізвище й номер, а потім звернувся до мене.

— А ви?

— О, я скоро вийду заміж, і буде по всьому, — недбало відповіла я.

Поки ми розмовляли, солдати все добивали поранених. Тепер, як я пригадую, мені це здається страшним сном, але тоді воно сприймалось як найзвичайніша річ. Гартвейт і молодий офіцер заходилися жваво розмовляти про різницю між тактикою сучасної війни та вуличними боями поміж хмарочосів, що саме в той час відбувалися по всьому місті. Я уважно слухала їх, причепурюючи своє волосся й зашпилюючи розірвану сукню. А солдати все добивали поранених. Тріскотнява револьверних пострілів заглушувала голоси Гартвейта і офіцера, і їм доводилося по двічі казати те саме.

Три дні я була у повсталому Чікаго. Ви зможете уявити, яка то була величезна різанина, коли я скажу, що за весь час нічого не бачила, крім масового винищення людей з дна прірви та боїв поміж хмарочосів. Мені не довелося бути свідком героїчної боротьби наших товаришів, я тільки чула вибухи їхніх мін та бомб і бачила заграви величезних пожеж. Більш нічого. Один лише подвиг наших товаришів мені вдалося побачити — напад аеростатів на фортецю.

Це сталося другого дня. Три збунтовані полки найманців було вже знищено в фортеці до останньої людини. Фортеця була вщерть набита найманцями. Коли повів ходовий вітер, наші випустили аеростати з даху одного хмарочоса.

Біденбах, уже після того як залишив глен-еленську криївку, винайшов вибухову речовину надзвичайної сили, що їй він дав назву «експедит». Нею й були озброєні аеростати. Це були примітивні, нашвидку зроблені балони, наповнені

нагрітим повітрям, але своє вони зробили. Стоячи на даху одного урядового будинку, я бачила, як вони зняли в повітря. Перший аеростат пролетів мимо фортеці і зник десь за містом. Пізніше ми довідалися про його дальшу долю. На ньому були Бертон і О'Салівен. Уже спускаючись на землю, вони перелетіли залізничну колію, по якій повним ходом йшов до Чикаго ешелон із найманцями. Бертон із Салівеном скинули на локомотив увесь свій експеди́т. Вибух так зруйнував колію, що рух по ній Припинився на кілька днів. Цим двом героям дуже пощастило — звільнившись від бомби, аеростат підскочив угору, пролетів ще шість миль, і обидва вони опинились у безпечному місці.

Другому аеростатові не повелось. Він летів надто низько, і поки вітер доніс його до фортеці, його всього подірявило кулями. На тому аеростаті летіли Герфорд і Гвінес. Обох їх розірвало на шматки, коли аеростат упав на полі й експеди́т вибухнув. Біденбах у відчай — ми вже згодом довідалися про все те — сам полетів на третьому аеростаті. Він теж летів дуже низько, але йому пощастило більше — кулі не дуже пошкодили оболонку. Перед моїми очима і досі стоїть ця картина — надутий мішок повільно пливе в повітрі й несе під собою людину, що здається тільки маленькою цяточкою. Я не могла бачити фортеці, але ті, хто стояв поряд мене на даху, казали, що він саме над нею. Як Біденбах кинув бомбу, я не помітила, але побачила, що аеростат раптом підскочив угору. А за якусь хвилину в повітря знявся величезний стовп диму, і зараз же я почула гуркіт вибуху. Лагідний, тендітний Біденбах ущент зруйнував половину фортеці. Зразу після цього вилетіли ще два аеростати. Один з них загинув у повітрі через вибух бомби; цей вибух, струсонувши повітря, пошкодив другий аеростат, який, падаючи, потрапив на вцілілі рештки фортеці. Напад був успішний, хоча коштував життя кільком нашим.

Але, oprіч того повітряного нападу, я бачила в Чикаго тільки бунт людей з дна прізви. Вони лютували, бивали, нищили й гинули тільки в самому місті: їм ні разу не вдалося пробитися в район олігархів на західній околиці Чикаго. Олігархи охороняли себе добре. Дарма що центр міста зазнав страшної руйнації, їхні жінки й діти, їхні будинки були в безпеці. На власні очі я бачила, як їхні діти в ті страшні дні гралися собі в парках. Улюблена їхня гра стала удавати розправу з пролетаріатом, що її чинили їхні батьки.

Але найманцям не легко виявилось поборювати водночас і юрми людей із дна прізви, і наших товаришів. Чикаго залишилося вірне своїм традиціям — хоч під час боїв у місті загинула сила революціонерів, наших ворогів полягло не менше. Звичайно, Залізна П'ята ніколи не називала справжньої цифри, але навіть обережні підрахунки показують, що в тих боях убито не менше ста тридцяти тисяч найманців. І все ж наші були приречені на поразку. Повстання в Чикаго залишилося ізольоване, і тому Олігархія змогла кинути сюди всі свої резерви. Щодня й щогодини до Чикаго прибували ешелони з сотнями тисяч найманців.

Але як же багато було в місті людей з дна прізви! Втомившись убивати, найманці почали заганяти цілі юрми, як худобу, в озеро Мічіган. Якраз тоді ми з Гартвейтом і спіткалися з молодим офіцером. Тільки наші товариші фактично поламали той план. Найманці спромоглися загнати в воду лише сорок тисяч нещасних. Щоразу, як вони, збивши до купи величезний натовп, гнали його вулицями до озера, наші нападали на них, проривали їхні лави, і юрба діставала змогу втікати крізь той вилам.

Одну таку сцену ми з Гартвейтом спостерігали невдовзі після зустрічі з молодим офіцером. Тій юрбі, серед якої ми були, сильні загони війська загородили

вихід на південь та на схід. Загін, куди потрапили ми, не давав їй прорватися на захід. Залишався тільки шлях на північ, що вів якраз до озера: туди юрбу й гнали зі сходу, з заходу і з півдня вогнем кулеметів та автоматичних рушниць. Не знаю, чи юрба збагнула, що її женуть в озеро, чи, може, це був тільки несвідомий рух, але вона посунула перехресною вулицею на захід і завершила дальшою вулицею назад, туди, звідки її гнали, простуючи на південь до великого гетто.

Намагаючись пройти на захід, аби вибратися з терену вуличних боїв, ми з Гартвейтом знову потрапили в саму гущу. Вийшовши на перехрестя, ми побачили, що на нас знов суне ревуча юрба. Гартвейт схопив мене за руку, і ми кинулись бігти, та нараз він потяг мене назад, бо просто перед нами з'явилось з півдесятка військових автомобілів, озброєних кулеметами; вони мчали назустріч юрбі, а за ними бігли солдати з автоматичними рушницями. Поки вони займали позицію, юрба вже добігла до них, і здавалося, Що їх розтопчуть, перше ніж вони відкриють вогонь.

То той, то другий солдат починав стріляти з рушниці, але ті рідкі постріли не могли спинити юрби. Вона пасувала, дико, по-звірячому ревучи. А кулемети не стріляли — наче позатаинались. Автомобілі перегородили вулицю. Солдати стояли в них, миж ними і на тротуарах. Найманців прибувало щораз більше, і вибратися з тієї тисяяви ми вже не могли. Гартвейт тримав мене за руку, і ми щільно притулились до стіни.

Юрба була не далі як за двадцять п'ять футів від найманців, коли кулемети застрочили. Під тією зливою смертельного вогню ніщо не встояло б. Юрба прибувала, але далі просуватись не могла. Купа вбитих і поранених, спершу невелика, дедалі більшала і нарешті перетворилась у височенну гору. Здаду напірали; лави людей, що заповнили всю вулицю, підіймалися по трупах і падали. Хвилі все нових людей, чоловіків і жінок, переливалися через верх тієї жахливої греблі, й убиті та поранені скочувались униз, аж під колеса автомобілям та під ноги солдатам. А ті багнетами добивали нещасних. Я бачила, як один з них таки схопився на ноги й зубами вп'явся солдатіві в горло. І обидва вони — солдат і раб — зникли у вирі.

Стрілянина затихла. Справу було зроблено. Розпачливу спробу юрби пробитись ліквідували. Офіцери наказали повідтягати трупи з-під коліс. Переїхати через гору трупів вони не могли, але хотіли вибратися на суміжну вулицю. Солдати почали відтягати трупи, коли сталося те. Аж згодом ми довідалися, що саме. Виявляється, недалеко від місця цього розстрілу в одному будинку засіла сотня наших. Дахами вони дісталися сюди, і, як опинились над збитими в купу солдатами, почалася контррозправа. Зненацька з даху градом посипалися бомби. У повітря злетіли уламки автомобілів та розірвані на клапті трупи найманців. Солдати, котрі вціліли, кинулися тікати. Ми побігли за ними. За кілька десятків кроків їх обстріляли ще з одного будинку. Допіру солдати встигли вулиці трупам рабів, а тепер — своїми власними. Але ми з Гартвейтом були наче заморожені. Нам знову вдалося сховатись у під'їзді якогось будинку. Цього разу Гартвейт вирішив більше так не попадатися. Тому, ледве гуркіт бомб ушух, він визирнув з під'їзду.

— Натовп вертається,— крикнув він мені. — Треба вибратися звідси.

Держачись за руки, спотикаючись та сковзаючись, побігли ми залитим кров'ю бруком. Вибігши за ріг, ми побачили на перехресній вулиці кількох солдатів, які втікали щодуху. Ніхто їх не обстрілював, і шлях був вільний. Ми спинилися на

мить і озирнулися назад. Натовп повільно насувався. Люди озброювались рушницями вбитих найманців, добивали поранених. Ми побачили, як загинув той молодий офіцер, що врятував нас. Він насилу підвівся на лікоть і почав стріляти з пістолета.

— Пропала моя військова кар'єра,— засміявся Гартвейт, коли якась жінка вгородила в пораненого офіцера великого різницького ножа. — Ну, біжімо. Хоч нам не в цей бік треба, але якось виберемось.

Ми побігли на схід тихими вулицями, готові до всякої несподіванки на кожному перехресті. На півдні величезна заграва охопила небо, і ми зрозуміли, що це палає робітниче гетто. Нарешті я мусила сісти на край тротуару. Я зовсім знесиліла й не могла йти далі. Все тіло мені боліло; але все ж я не стримала посмішки, коли Гартвейт, крутячи цигарку, почав ляяти самого себе.

— От дурень. Узявся рятувати вас, а сам нічого не можу второпати. Мішанка якась. Тільки-но виберемось із одної халепи — влипаємо в другу. Ми тепер лише за два квартали від того під'їзду, з якого я вас витяг. Свої, вороги — все перемішалось. Хаос, та й годі. Хіба вгадаєш, хто сидить у цих клятих будинках? Спробуй дізнатися — дістанеш бомбою по голові. Йдеш собі, нікого не чіпаєш — однаково не пропустять. Тут тебе потягне з собою юрба і підведе під кулемети, там тебе потягнуть із собою солдати і підставлять під бомби твоїх же товаришів. А потім знов тікай від юрби, бо вб'ють.

Він сумно похитав головою, запалив цигарку й сів поруч мене.

— А до того ж я ще й страшенно голодний,— додав він,— їв би, здається, оце каміння. — Він і справді схопився на ноги і почав виколупувати камінь з бруку. Потім, повернувшись з ним, заглив у вітрину крамниці кінської збруї, під якою ми сиділи.

— Перший поверх, тут не сховаєшся,— бурмотів він, допомагаючи мені влізти крізь розбиту вітрину,— але це найкраще, що ми можемо зробити. Ви задрімайте тут, а я піду на розвідину. Може, ж ми якось порятуємось, хоч для цього треба багато, дуже багато часу... та й щось попоїсти.

Влізши слідом за мною в крамницю, Гартвейт знайшов хід у невеличку кімнату в глибині будинку. Він заніс туди кілька попон і намоїв мені зручну постіль. У мене, крім усього іншого, страшенно розболілася голова, і я рада була вже з того, що можу заплющити очі й заснути.

— Я скоро вернуся,— сказав він, залишаючи мене саму. — Навряд чи мені вдасться знайти для вас авто, але якогось харчу я знайду.

Зустрілися ми з Гартвейтом лише через три роки. Замість повернутися до мене, як обіцяв, він з простреленими легенями і шиєю потрапив до шпиталю.

Розділ XXIV

КОШМАР

Після безсонної ночі в поїзді, після всіх хвилювань і втоми цього страшного дня я зразу ж заснула. Прокинулась я вночі. Гартвейта ще не було. Я загубила годинника і не мала ніякого уявлення, котра година. Лежачи з заплющеними

очима, я прислухалась до далеких глухих вибухів. Пекло ще лютувало. Я скралась до вітрини. Від заграви величезної пожежі на вулиці було ясно, як удень. Легко можна було б читати газету, надруковану дрібними літерами. За кілька кварталів від мене рвалися ручні бомби та торохкотіли кулемети, а здалеку раз у раз лунали важкі вибухи. Я вернулась до своїх попон і знову заснула.

Коли я прокинулася вдруге, на мене падало кволе жовте світло світанку. Це був світанок другого дня чикагської різанини. Я знов скралася до вікна. Важка хмара диму, подекуди прорізана червоними спалахами вогню, закривала небо. По той бік вулиці, спотикаючись, плентався якийсь нещасний раб. Одну руку він міцно притискав до тіла. За ним тягся кривавий слід. В його блудному погляді світився невимовний біль і жах. На якусь мить його погляд зустрівся з моїм, і я побачила в ньому німу скарпу пораненої і зацькованої тварини. Він угледів мене, але для нього між нами нічого спільного не було, і співчуття від мене він не сподівався. Зіщулившись, він поплентався далі. В цілому світі він ні від кого не міг чекати порятунку. Він був жертвою у величезному полюванні на ілотів *, яке влаштували його хазяї. Він сподівався і шукав лише одного — якої-небудь нори, куди б йому сховатися, наче пораненій звірині. Зачувши різкий сигнал карети швидкої допомоги, він здригнувся. Карети були не для таких, як він. Застогнавши з болю, він кинувся ховатись до найближчого під'їзду. А за хвилику знов вийшов на тротуар і безнадійно поплентався далі.

Я лягла на свої попони і з годину чекала Гартвейта. Біль у голові не тільки не минувся, але ще подужчав. Лише великим зусиллям я змогла розплющити очі й подивитись навколо. Але й те завдавало мені нестерпної муки. Кров так і бухала в скронях. Хитаючись із кволості, я вилізла крізь розбиту вітрину й пішла вулицею, інстинктивно, наважання намагаючись вибратися з того жахливого побойовиська. Від тієї хвилини я жила наче в страхітливому сні. Все, що сталося наступними годинами, пригадується мені як сонна змора. Деякі уривки відбилися у моїй пам'яті виразно, але між тими нестертими картинами лежать проміжки цілковитої темряви. Що було в ці години забуття, я не знаю — і ніколи не знатиму.

Пригадую, що на розі я спіткнулась об чийсь ноги. Це був той самий нещасний зацькований раб, що пройшов повз мене, коли я дивилася на заграву з вітрини своєї схованки. Я ніби зараз бачу перед собою ті розкинуті на тротуарі безкровні вузлуваті руки, що більше нагадували лапи або ратиці якоїсь тварини — понівечені, зсудомлені від щоденної важкої праці, з суцільними мозолями на долонях півдюдма завтовшки. Підвівшись іти далі, я придивилася до його обличчя й побачила, що він ще живий: його очі, в яких досі жевріла свідомість, дивились на мене й бачили мене.

Потім настало благодійне забуття. Нічого не бачивши, нічого не розуміючи, я наосліп снувалася, інстинктом шукаючи порятунку. Моїм дальшим кошмарним видом була мовчазна вулиця трупів. Я опинилася перед нею раптово, мов подорожній у лісі, що несподівано натрапив на потік. Тільки потік, на який я дивилася, був нерухомий. Смерть заморозила його. Затопивши всю вулицю, мертві тіла рівно встелили брук і тротуари, і тільки подекуди купи й горя трупів порушували рівну одноманітність цієї поверхні. Нещасні гнані люди з дна прірви, зацьковані ілоти, вони лежали там, наче кролі в Каліфорнії після великої облоги¹¹⁶.

Я подивилася в один, потім у другий бік вулиці. Все завмерло, не чути було ані звуку. Мовчазні будинки незліченними темними вікнами дивилися на цю картину смерті. І раз, тільки один раз я раптом побачила руку, що ворухнулася в цьому мертвому потоці. Я бачила, як вона химерно сіпнулася у передсмертних корчах, разом з нею звелася закривавлена голова з виразом невимовного жаху на обличчі, щось пробурмотіла до мене і впала, щоб більше не підвестися.

Пригадую я ще одну вулицю з тихими будинками обабіч та інстинктовий жах, що розбурхав мене з забуття, коли я знов загляділа потік людей із дна прірви, але вже не мертвий, а живий, текучий. Але я враз збагнула, що бояться нема чого. Потік той котився поволі, і над ним здіймалися стогін, лемент, прокльони, гістеричні, божевільні крики, старече белькотіння. Це були старі й діти, хворі й каліки. Вони були зовсім безпорадні, ці недобитки з гетто. Пожежа у великому робітничому районі на півдні міста вигнала їх у пекло вуличних боїв. Куди вони дійшли, що з ними сталося, я так і не знаю¹¹⁷.

Тьмаво пригадую, як я розбила вітрину в якійсь крамниці, аби схватитися від юрби, гнаній солдатами. Пригадую також, як недалеко мене на якійсь тихій вулиці, де я не бачила жодної живої душі, несподівано вибухла бомба. Дальший мій виразний спогад починається з того, що я зачула постріл з рушниць й побачила, що в мене цільється солдат з автомобіля. Він схибив, і я стала махати руками та вигукувати пароль. Дуже неясно пригадую, як я вже їхала цим автомобілем. Не пам'ятаю, як мене взяли в машину і як довго я їхала, але й у цій темряві спалахує одна яскрава картина. Солдат поруч мене вистрелив, я розплющила очі й побачила, як на тротуарі похитнувся й осідає на землю Джордж Мілфорд, якого ми з Ернестом знали ще за часів нашого життя на Пел-стріт. Поки він падав, солдат вистрілив ще раз. Мілфорд зігнувся, потім тіло його випросталось і повалилося додолу. Солдат зареготав, і автомобіль поїхав далі.

Далі пам'ятаю, як мене розбудив із міцного сну якийсь чоловік, що безупинно ходив уперед і назад по кімнаті. У нього перекивлене болем обличчя, вкрите рясним потом, що збігає з чола. Він міцно притискує здоровою рукою до грудей поранену руку, з якої тече кров і капає на підлогу. На ньому війська форма найманців. Знадвору крізь товсті стіни чути приглушений гуркіт вибухів. Я лежу в кімнаті будинку, що веде бій з іншими будинками.

Приходить лікар перев'язати пораненого солдата, і я дізнаюся, що вже друга година дня. Біль у голові не стихає, і лікар відривається від своєї роботи, щоб дати мені якихсь міцних ліків. Вони заспокоюють серце і трохи вгамовують біль. Я знову заснула. Потім пригадую, що опинилася на даху. Бої поблизу вщухли, і я спостерігаю атаку аеростатів на фортецю. Хтось обіймає мене рукою, я туюся до нього й зовсім не дивуюся тим, що Ернест знову зі мною — я тільки не можу додуматись, де це він так обсмалив собі чуба й брови.

Ми спіткалися з ним у цьому страшному місті цілком випадково. Він зовсім не

справжнім лихом. Тому в Каліфорнії часто влаштовувалося облави на кролів. У призначений день усі фермери з певної місцевості збиралися, оточували велику територію суцільною лінією і десятками тисяч зганяли кролів у приготувану загороду, де чоловіки й хлопчачи забивали їх кийками.

¹¹⁷ Питання про те, чи випадково виникла пожежа в робітничому гетто на півдні Чикаго, довго залишалася предметом суперечок. Тепер остаточно встановлено, що цю грандіозну пожежу влаштували найманці за наказом свого начальника.

знав, що я виїхала з Нью-Йорка, і, проходячи через кімнату, де я спала, не міг спочатку впізнати мене. Потому я вже не довго залишалась у Чікаго. Після тієї атаки аеростатів на фортецю Ернест звів мене з даху всередину будинку, де я й проспала цілий вечір і цілу ніч. Там ми пробули й весь третій день, а на четвертий Ернест дістав у місцевої влади автомобіль та дозвіл виїхати, і ми покинули Чікаго.

Голова перестала боліти, але я була зовсім знесилена тілом і душею. В автомобілі я горнула до Ернеста і апатично стежила за солдатами, що намагалися вивести машину з міста. Бої точилися вже тільки де-не-де. Окремі райони ще були в руках наших товаришів, але їх оточили великі загони найманців. Революціонери опинилися в сотнях окремих пасток, і солдати штурмували їх одну по одній. Милосердя нікому не дарувалося, тому наші героїчно билися до останку¹¹⁸.

Копи ми наближалися до районів, де ще тривали бої, нас зупиняли і посилали в об'їзд. Одного разу нам довелося їхати дорогою, що пролягала по спалених кварталах. З обох боків наші товариші ще боролися, займаючи сильні **позиції**. Машина йшла серед страшного гуркоту вибухів, насилу пробиваючись між руйновищ. Багато будинків ще горіло, вони падали, загороджуючи нам шлях цілими горами бруду. В тому лабіринті руїн ми просувалися дуже повільно.

Весь район славновісних чікагських різнись, разом з робітничим гетто, вигорів до решти. Далеко праворуч величезна хмара диму застинала небо. «Це горить містечко Пульмана,— сказав солдат-шофер,— чи те, що було колись містечком Пульмана, бо тепер воно геть зруйноване». На третій день повстання він ледве вибрався звідти із своєю машиною. «Це район найбільших боїв,— казав він,— на багатьох вулицях лежать такі гори трупів, що й не проїхати».

Об'їжджаючи повалену стіну якогось будинку в районі різнись, автомобіль спішився перед горою мертвих тіл. Вона нагадувала застиглу морську хвилю. Нам ясно стало, що тут відбулося. Коли юрба вийшла на перехрестя, її зблизька обстріляли кулемети з обох флангів. Але й солдати дістали своє. Видно, серед них вибухнула бомба, і тоді потік юрби, спинений, було, горою-хвилею власних трупів, перехлюпнувся через неї, мов жива й грізна піна. Солдати й раби лежали поряд, пошматовані, серед уламків автомобілів і кулеметів.

Раптом Ернест вискочив з машини. Йому впали в око знайомі плечі у сорочці з простого полотна й вінчик сивого волосся. Я не мала сили дивитись, і тільки коли він повернувся і ми вже від'їхали, Ернест схилився до мене й сказав:

— Єпископ Моргауз.

Незбаром ми виїхали за місто, і я востаннє озирнулася на вкрите димом небо. Здалеку долинув приглушений гуркіт вибуху. Я припала обличчям до Ернестових грудей і тихо заплакала. Ернест ласкаво обняв мене рукою.

— Цього разу нас розбито, люба моя,— сказав він,— але не назавжди. Це буде нам наука. Наша Справа повстане знову, сильна своїм досвідом і дисципліною.

---

¹¹⁸ Оборона багатьох будинків тривала більше тижня, а один навіть тримався одинадцять днів. Кожний будинок найманцям доводилося штурмувати, як фортецю. Запекла боротьба точилася за кожний поверх, за кожну кімнату. Боролися на смерть, ошади ніхто не давав і не просив. Перевага революціонерів полягала в тому, що вони відбивалися з горішніх поверхів. Хоч усі вони загинули, ворогів вони винищили не менше. Гордий чікагський пролетаріат справдив свою давню славу.

Автомобіль під'їхав до станції, звідки ми мали вирушати на Нью-Йорк. Поки ми чекали на пероні свого поїзда, три поїзди, гуркочучи, пролетіли повз нас, на захід, на Чікаго. Вагони були напхані обідраними чорноробами, людьми з дна прірви.

— Женуть рабів відбудувати Чікаго,— сказав Ернест,— бо в Чікаго всіх рабів знищено.

Р о з д і л XXV ТЕРОРИСТИ

Але весь розмір страшної поразки ми з Ернестом зрозуміли лише через кілька тижнів після повернення до Нью-Йорка. Це була правдива катастрофа. Нашу Справу потопили в крові. Повстання рабів та різанина відбулись у багатьох містах. Список жертв не мав кінця. По всій країні прокотилися масові страти. Гори й ліси були переповнені втікачами, оголошеними поза законом. На них полювали, як на диких звірів. Наші криївки не могли вмістити всіх, хто потребував притулку. Багато сховищ було викрито шпигунами Залізної П'яти і розгромлено її солдатами.

Багато наших товаришів з розпачу та з жадоби помсти перейшли до тактики терору. Виникло безліч терористичних організацій, незалежних від нас, і вони завдали нам чималого клопоту¹¹⁹. Не знаючи, як інакше відплатити ворогові, вони тільки легковажно жертвували своїм життям, часто плутаючи наші плани і заважаючи нашій організаційній роботі.

А серед усього цього незворушно й розважливо діяла Залізна П'ята, перетрушуючи всю країну та всі суспільні кола у розшуках наших товаришів, пересіюючи військо найманців, робітничі касти й усі свої таємні служби, безжально й спокійно караючи, мовчки терплячи нашу помсту і заповнюючи прогалани у своїх лавах, щойно вони утворювались. І вряд із тим Ернест та інші робітничі вожді невтомно працювали над перебудовою сил Революції. Всю велич

---

¹¹⁹ Літописи цієї недовгої доби відчаю просякнуті кров'ю. Втративши всякі надії на майбутнє і зневажаючи власне життя, члени терористичних організацій думали тільки про помсту. У горах Далекого Заходу з'явилися «Даніти», названі за ім'ям янголів помсти мормонської міфології. Вони діяли на всьому тихоокеанському узбережжі від Панами до Аляски. Найстрашніша була жіноча терористична організація «Валькірії». Її членами могли бути лише ті жінки, які втратили у боротьбі з Олігархією своїх кривих. Ворогів, що потрапляли до їхніх рук, вони катували до смерті. Другою такою організацією була група «Вдови війни». Серед чоловічих організацій найстрашніші були «Берсеркери». Для цих терористів власне життя не мало ніякої ціни. Саме «Берсеркери» дошенту зруйнували Беллону, велике місто найманців, і знищили все його населення — понад сто тисяч душ. Серед рабів виникли терористичні організації «Бедламів» та «Гелдамів». Крім того, була ще релігійна секта рабів, що називала себе «Гнівом божим», але ця організація проіснувала недовго. З-поміж інших, аби показати вибагливість назв, можна згадати ще «Криваві серця», «Синів світланку», «Вранішні зорі», «Фламінго», «Троїстих трикутників», «Трьох штаб», «Команчів», «Духів Еребу» та «Месників».

їхньої праці можна збагнути лише беручи до...¹²⁰

---

¹²⁰ На цьому уривається рукопис Евіс Евергард. Остання фраза так і залишилася незакінчена. Мабуть, товариші вчасно попередили її, що наближаються найманці, бо вона встигла заховати в безпечному місці рукопис перед тим, як утекла або потрапила до рук ворогів. Доводиться тільки шкодувати, що вона вмерла, не закінчивши рукопису, бо тоді, безперечно, розвіялася б таємниця, яка сім сторіч криє обставини страти Ернеста Евергарда.

ПРИМІТКИ

До четвертого тому ввійшли повість «Перед Адамом» (Нью-Йорк, 1907), нариси «Дорога» (Нью-Йорк, 1907) та роман «Залізна П'ята» (Нью-Йорк, 1908).

(Стор. 14) *Вейсман*, Август (1834—1914) — німецький біолог, основоположник вчення про безперервність «зародкової плазми».

(38) *Дамон і Піфій* — два піфагорейці із давніх Сіракуз (Сіцилія), взірць широкі дружби.

Отець Дамієн (1840—1889) — бельгійський католицький місіонер, що поселився в колонії прокажених на Молоках (один з Гавайських островів).

(95) *«Щирий бурлака», сестина*, — поезія Р. Кіплінга (1896).

Джошія Флінт — товариш Джека Лондона з часів його блукань по країні.

(100) *Сім Морів* — тобто всі моря й океани земної кулі.

(103) *Місіс Гранді* — персонаж комедії англійського драматурга Т. Мортонна «Наляж на плуг» (1798), носійка показної доброчесності.

(125) *Армія Коксі*. — Коксі, Джекоб Секлер (1854—1951) — американський політичний діяч. 1894 р. він очолив так звану «армію Коксі» — великий загін безробітних, що вирушив до Вашингтона вимагати від уряду допомоги.

(132) *Ормуз* — місто в давній Персії.

(136) *Бейліф* — урядовець, що допомагає судді в проведенні судової процедури.

(137) *Габеас корпус* (латинське, дослівно: «пристав тіло») — термін англійського права. В основі цього терміну лежить закон про недоторканність особи, прийнятий англійським парламентом у 1679 році.

(141) *Фра Лінно Лігші* (бл. 1406—1469) — мається на увазі однойменна поема Р. Браунінга про італійського художника часів Відродження. В цьому творі змальовано його пригоди на вулицях нічної Флоренції.

(144) *Чайлд Роланд* — герой однойменної поеми Р. Браунінга.

(145) *Лексоу*, Кларенс (1852—1910) — американський політичний діяч, що 1894 року головував у спеціальній комісії, створеній для розслідування корупції в поліційному апараті Нью-Йорка.

(150) *Сінг-Сінз* — тюрма поблизу міста Нью-Йорк.

(175) *«Краще бути царем у пеклі, ніж рабом на небі»* — слова з першої книги поеми Дж. Мільтона «Втрачений рай» (1667).

(197) *Джордан*, Девід Стар (1851—1931) — американський природознавець.

(204) *Блеквелз-Айленд* (тепер Велфер-Айленд) — острів на Істрівері в Нью-Йорку, де містяться шпиталі та інші муніципальні заклади; в часи Дж. Лондона там була також тюрма.

(205) *Шільйонський в'язень*. — Мається на увазі женевець Франсуа Бонівар (1493—1570), що боровся за незалежність рідного міста від герцога Савойського Карла III і протягом шести років (1530—1536) був прикутий до кільця у замку Шільйон (над Женевським озером у Швейцарії).

(218) *Ентоні Мередіт* — за задумом Дж. Лондона, — людина XXVII століття, перший видавець і коментатор рукопису Евіс Евергард. Посторінкові примітки до «Залізної П'яти» зроблено від його імені.

- (221) *Олівер Лодж* (1851—1940) — англійський фізик.
- (230) «*Уява — то царство мов*» — назва твору англійського поета Е. Дайера (1588).
- (239) *Сервій Туллій* (VI ст. до н. е.) — легендарний цар-законодавець давнього Риму.
- (259) *Джон-Стюарт Мілль* (1806—1873) — англійський буржуазний економіст, філософ і логік.
- (261) *Філомати* — «Філомат» по-грецькому означає «аматор науки».
- (274) *Пліній* — ім'я двох діячів давнього Риму: Плінія Старшого (23—79) — письменника, вченого та державного діяча, і його небожа, Плінія Молодшого (бл. 62 — бл. 113), — державного діяча та письменника.
- (277) *Амброз Бірс* (1842—1914?) — американський новеліст.
- (425) *Лоти* — прошарок населення давньої Спарти, що перебував на становищі рабів.